

A Márkus Dezső Összehasonlító
Jogtörténeti Kutatócsoport Kiadványai VIII.

MÉSZÁROS ISTVÁN LÁSZLÓ

A jogállamiság
bibliai gyökereiről

A MÁRKUS DEZSŐ ÖSSZEHASONLÍTÓ JOGTÖRTÉNETI KUTATÓCSOPORT KIADVÁNYAI VIII.

MÉSZÁROS István László
A jogállamiság bibliai gyökereiről

A MÁRKUS DEZSŐ ÖSSZEHASONLÍTÓ JOGTÖRTÉNETI KUTATÓCSOPORT KIADVÁNYAI VIII.

MÉSZÁROS ISTVÁN LÁSZLÓ

**A jogállamiság
bibliai gyökereiről**

A MÁRKUS DEZSŐ ÖSSZEHASONLÍTÓ
JOGTÖRTÉNETI KUTATÓCSOPORT KIADVÁNYAI VIII.

MÉSZÁROS István László

A JOGÁLLAMISÁG BIBLIAI GYÖKEREIRŐL

SOROZATSZERKESZTŐ:

HERGER Cs. Eszter

KIADÓI SZERKESZTŐ:

SZILNER György

TÖRDELŐ:

DARABONT Gergő

KIADÓ: Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar

Szent Pál Akadémia

NOVISSIMA Kiadó Bt.

ISSN: 2560-0850 – ISBN: 978-963-626-450-5

A címlapon: A héber Mózes jobb kezében a Törvénnyel, amit latin felirat (LEX) díszít, valamint bal kezében Iustitia mérlegével. Az ismeretlen művész alkotása a Siklói Járásbíróság épületének sarkán áll. (fotó: HERGER Cs. Eszter)

Jelen művet, illetve részleteit tilos a kiadó írásbeli engedélye nélkül közölni, sokszorosítani vagy adatrendszerben bármilyen formában tárolni.

Megjelent a Novissima Kiadó Bt. gondozásában 2025-ben.

Felelős kiadó: ZARNÓCZKI Attila, a Novissima Kiadó Bt. ügyvezetője.

NKFIH OTKA K 138899

A Vetus et Novum Testamentum jogi relevanciája.

Párhuzamok jogi kultúránk zsidó-keresztény és római jogi gyökerei között.

NEMZETI KUTATÁSI, FEJLESZTÉSI
ÉS INNOVÁCIÓS HIVATAL

AZ NKFI ALAPBÓL
MEGVALÓSULÓ
PROGRAM

Novissima

TARTALOM

Szerkesztői előszó	7
I. Bevezető	9
II. A joguralom elvét megalapozó elemek a Bibliában	13
III. Az ellenállási jog értelmezése és gyakorlata a Bibliában	37
IV. Emberi jogok a Bibliában	67
V. A hatalommegosztás bibliai gyökerei	99
VI. Források.....	129
VII. Felhasznált irodalom.....	131

Szerkesztői előszó

Bibó István 1938–1940 körül papírra vetett, a „Szabadságszerető ember” című „politikai tízparancsolat-próbálkozása”, ahogy a kéziratban fennmaradt kétoldalnyi fogalmazvány önmagát nevezi,¹ felfogható úgy is, mint ami ellentételezése annak a torzulásnak, amivel a politikus-jogtanár *Bibó* ezekben az években szembesült, és amely végső soron a polgári jogállamiság leépülését és a háború végére hatalmas véráldozatot eredményezett. Azokban a korszakokban, amikor a régi és a modern Káinok tombolnak, az élő lelkiismerettel rendelkező ember számba veszi az okokat és „ellenszer” után kutat. Ezt tette *Bibó* is.

Mészáros István László művének, amely a jogállamiság bibliai gyökerei közül négy témakörnek (a joguralom elvének, a jogosulatlan hatalomgyakorlással szembeni jogos ellenállásnak, az emberi méltóságnak és az abból fakadó emberi jogoknak, valamint a hatalom megosztásának) az értelmezését tartalmazza, szintén az „ellenszer” keresése a célja a posztmodern európai jogi kultúra krízisjelenségeivel szemben, amit a szerző a jogtörténeti kutatások módszertanát alkalmazva kísérel meg. Gondolkodásmódját kétségtelenül a protestáns etikán alapuló természetjog formálta.

„*A Vetus Testamentum és Novum Testamentum jogi relevanciája. Párhuzamok jogi kultúránk zsidó-keresztény és római jogi gyökerei között*” című kutatási projekt keretében készült mű minden fejezetére igaz, hogy a polgári modernizáció korában kibontakozó intézményekből és elvekből indul ki, ezek eredőjét keresi a bibliai jogi kultúrában. Az olvasó számára elsősorban azért üdítő írás, mert nem történeti kontextusból kiragadott, jólcseggő idézgetését tartalmazza ismert bibliai szöveghelyeknek, hanem mély üzenettel rendelkező elemzéseket. A „hídépítő” funkciót a korabeli és a modern intézmények és elvek között a szerző a hatástörténetre való folyamatos utalásokkal valósítja meg, azokat a – főként 16–18. századi – gondolkodókat kiemelve, akiknek a tanai képesek voltak mélyrehatóan alakítani saját koruk hatalomgyakorlási rendszerét.

Ezt a kiváltságot *Bibó* – akinek a gondolkodásmódját ugyancsak befolyásolta protestáns öröksége – nem tudhatta magáénak, mert azt a kort, amelyben ő élt, nem a jogállamiság kiépülése, hanem a leépülése jellemezte. A kutató felelőssége azonban az, hogy a maga eszközeivel üzenjen a korának, és – kimondatlanul ugyan, de – ez motiválta a *Márkus Dezső Összehasonlító Jogtörténeti Kutatócsoport Kiadványai* sorozat VIII. köteteként megjelenő művében *Mészáros István Lászlót* is. Legyen a kötet hasznos olvasmány mindazoknak, akik kézbe veszik!

Pécs, 2025 nyarán

Herger Cs. Eszter
sorozatszerkesztő

1 https://real-ms.mtak.hu/25352/1/Ms_5111_15_16.pdf (2025. 07. 01.).

I. Bevezető

Az európai tudományos élet jelentős részében – különös tekintettel az egykori szovjet blokk államaira, köztük hazánkra is – az alkotmány- és jogtörténeti, valamint állambölcseleti kutatásokban szinte teljesen hiányzik a Biblia szerepének és hatásának bemutatása a jogi gondolkodás alakulására. Ráadásul ennek a kérdéskörnek a kutatása már a nyugati világban is háttérbe szorult az utóbbi évtizedekben kibontakozott, mára „wokeizmussá” terebélyesedett kultúrharc következtében. Mindeközben ott, ahol kitérnek az európai alkotmány- és jogfejlődés kereszténységgel összefüggő vetületére, nem az ősforrással, a tárgyra vonatkozó bibliai maggal kötik közvetlenül össze, hanem megállnak olyan, egyébként méltán elismert, nagy befolyású keresztény bölcselek munkásságánál, mint például *Szent Agoston*, *John of Salisbury* vagy *Aquinói Szent Tamás*. Ezzel viszont gyakorlatilag maga a Biblia, mint közvetlen forrásmű, kirekesztésre kerül az állam- és jogtudomány területéről. Így például a Mózesi Törvényt – ami az ókori Izrael jogrendjének alapját képezte, és kikényszeríthető volt a törzsszövetség (az ún. bírák kora) és az egységes, illetve a kettészakadt királyság időszakában is, és ami magánjogi, büntetőjogi és eljárásjogi normákat, továbbá államépítési és államigazgatási normákat is gazdagon tartalmaz – a modern és posztmodern európai kultúrában lépcsőzetesen megfosztották jogi vetületétől, és pusztán vallási, erkölcsi és rituális normaegyüttesnek bélyegezték. Annak ellenére is elhallgatás övezi a Bibliát, hogy annak ember-, társadalom- és államképe történelmi szerepet játszott az európai állam- és jogfejlődésben, jogászok, politikai teoretikusok és államférfiak sokaságának gondolkodását, munkásságát határozta meg.

„*A Vetus Testamentum és Novum Testamentum jogi relevanciája. Párhuzamok jogi kultúránk zsidó-keresztény és római jogi gyökerei között*” című kutatási projektben való közreműködésre és ennek keretében az e kötetben szereplő tanulmányok megírására is azért vállalkoztam, hogy felhívjam a figyelmet az említett hiátusra, és szerény lehetőségeimhez képest igyekezzek ezt a magam kutatási területén valamelyest enyhíteni, illetve másokat is erre ösztönözni. Arra kívántam rámutatni, hogy nem a felvilágosodás során megjelenő eszmék voltak az elsők, amelyek Európában a modern jogállamiság kiépítése iránti igényt és a modern politikai, jogi kultúrát kiformálták. Történelmi tény, hogy a polgári átalakulás a 16. század második felében a túlnyomó mértékben protestánsná vált észak-németalföldi tartományokban kezdődött el, és ez a régi-új, protestáns etikára alapított természetjogi gondolkodás jelentett inspirációt az angol polgári modernizáció számára is. További hatása a bibliai gyökerű természetjognak, ha keveredett is más eszmerendszerekkel, kimutatható a modernizáció amerikai modelljénél is, majd elérte mindazokat, akik nem az ún. európai centrumországok

közé tartoztak, de – az előbbi térségekhez képest megkésett polgári átalakulásuk során – legalább bizonyos területeken figyelembe vették a korai polgári forradalmak és átalakulások mögött álló eszméket is. Csak pár hazai példát említve: a fiatal *Kossuth Lajos* az ideális állam hatalomgyakorlási modellje után kutatva időben az ókori Kelet világáig tekintett vissza, és a liberális katolikus *Eötvös József* és *Deák Ferenc* a felekezetek és az állam viszonyát tekintve az amerikai következetes elválasztás modelljét tekintették a legjobbnak, melynek megszületése túlnyomó részben olyan elkötelezett keresztény gondolkodóknak volt köszönhető, mint *James Madison*.

Bízom abban, hogy a projekt során született munkák, így többek között az én írásaim is, ráirányíthatják a figyelmet arra, hogy a Biblia nem csak a múltban, hanem a posztmodern európai jogi kultúrában is helyet követel magának.

Ebben a kötetben négy tanulmány kapott helyet, melyekben arra kerestem választ, hogy az európai alkotmányfejlődésben volt-e szerepe a Bibliának 1) a joguralmi gondolat, illetve a jogállamiság iránti igény térnyerésében és 2) az osztott, rendi hatalomgyakorlás kifejlődése során, majd az újkorban alkotmánybiztosítékként megjelenő ellenállási jog, a *ius resistendi* megfogalmazásában? 3) Valójában meddig és mire vezethető vissza az emberi jogok minden generációjának alapját képező, de különösen az első generációs klasszikus szabadságjogok kialakulásakor úttörő szerepet játszó emberi méltóság (*dignitas humana*) fogalma, illetve a jogegyenlőség elve, amelyek nélkül ma nem tekinthetnénk az európai jogi kultúrát az emberi jogi gondolkodásmód bölcsőjének? 4) Létezik-e bibliai előképe a hatalommegosztásnak, ami elvezetett a hatalmi ágak megosztásához, vagy valóban elégséges az „ideális államról” alkotott elképzelések keresésekor az antik görög poliszok berendezkedését és a római, kevert köztársasági alkotmányt vizsgálni? E kérdések közös nevezőjét az képezi, hogy a Biblia államhatalom-képe vajon a teljhatalmú, vagy korlátozott hatalmú államvezetés illeszkedik-e? A kötet címválasztása: „*A jogállamiság bibliai gyökereiről*” – nem a bibliai gyökéret teljességére utal, hiszen az jóval gazdagabb a kötetben szereplő részeknél a Bibliában, és ez még magukat az érintett részeket illetően is igaz.

Munkámban a jogtörténeti kutatás szokásos módszereit alkalmazom, kiegészítve a bibliai államelmélet módszertanával. Forrásközpontú elemzést végzek, amiben a forrás közvetlenül maga a Biblia, tehát a Héber Bibliát (*Tanakh*, vagy *Ószövetség*) és az Újszövetséget egyaránt tartalmazó teljes Szentírás. A Héber Biblia részét képező *Tórát* (Mózes öt könyve, görögül Pentateukhosz) illetően ezért elsődlegesen az írott *Tóra*ra támaszkodom, de eseti, kiegészítő jelleggel az ún. szóbeli *Tóra* utólag írásba foglalt előírásaira (a *Misná*ban és annak mentén a *Jeruzsálemi* és a *Babiloni Talmud*ban szereplőkre, rabbinikus magyarázatokra) is kitérek. Az ószövetségi könyvekből elsősorban az általuk rögzített tórai normák és magyarázatuk, továbbá a történeti és a prófétai könyvek által feljegyzett gyakorlatuk, ezeket tükröző bibliai esetek állnak a munka homlokterében. Ebbe a Mózesi Törvények mellett az *Ádámmal* és *Noéval*, mint az

egész emberiség képviselőivel kötött szövetségekben megfogalmazott parancsolatok is beleértendők. Az újszövetségi könyvekből azok a részek játszanak szerepet, köztük *Jézus Krisztus* útmutatásaival, amelyek mintegy a kommentárját képezik a felidézett ószövetségi részleteknek, illetve közvetlenül kapcsolódnak a tárgyi kérdésekhez, kiteljesítve a vizsgált intézményeket, elveket.

A bibliai szövegeket nem önmagukban szemlélem, hanem történelmi kontextusba helyezve. Azokat a jogi természetű intézményeket, elveket emelem ki, amelyek az európai jogi kultúrában a polgári modernizációt, jogállam kiépülését megtermékenyítették, és ennek mentén Európán túlra is elhatottak.

Mivel munkám célja az említett jogintézmények bibliai gyökereinek bemutatása, nem foglalkozom az érintett bibliai könyvek keletkezéstörténetével és szerzőségének kérdésével, mivel ennek nincsen relevanciája abból a szempontból, hogy van-e szó és milyen mélységig ezekről a gyökerekről az érintett ó- és újszövetségi könyvekben. Mivel a Biblia a maga egészében hatott az európai állam- és jogfejlődésre, már csak emiatt is irreleváns az egyes könyvek tekintetében ezzel foglalkozni.

Ami az értelmezési keretet illeti, nem a komplett, modern jogállamiságra vonatkozó állítások bemutatására vállalkozom, hanem hídépítésre, annak bemutatására, hogy a modern államépítési gondolatok közül a kötetben szereplők mennyire vezethetők vissza a Bibliához. Így nem a modern államépítési gondolatokkal és diskurzusokkal foglalkozom, amelyeknek könyvtárnyi és jól ismert irodalma van, hanem hiánypótlónak tűnő kutatásra vállalkozom, arra, hogy a polgári modernizációnak ma már többnyire elfelejtett vagy leértékelt bibliai gyökereit mutassam ki.

Vizsgálódásom középpontjában nem állhat sem a vizsgált kérdések teljeskörű, sem pedig modern értelmezése, mert az bőségesen meghaladná a kutatás kereteit. Annak azonban jelentőséget tulajdonítok, hogy rámutassak a felidézett forrásrészek hatástörténetére, ami elsősorban a 16–18. századi meghatározó protestáns szerzők műveiben mutatkozik meg.

A történeti vizsgálat időbeli kereteit tekintve munkámban az ószövetségi független izraeli királyságra (mind az egyesült, mind a kettészakadt királyság korszakára) koncentrálok, hiszen az ószövetségi könyvek relációjában önálló államiságról ebben az időszakban lehet beszélni. Ez nem jelenti, hogy ezzel összefüggésben nem utalok a korábbi, vagy a későbbi időszak szövegeire, történéseire, de a fókuszban az első monarchia korszaka áll. A környező ókori keleti kultúrákkal, despotikus berendezkedésekkel csak annyiban foglalkozom, amennyiben közvetlen jelentőségük van, azaz ellenpéldát képeznek az ideális államról kijelentett isteni rendeléssel, azaz a munka nem összehasonlító jogtörténeti jellegű. Az *Imperium Romanumba* integrált, államiságtól megfosztott zsidóság története a kutatási téma szempontjából már nem releváns, mint ahogy ugyanekkor az ősegyházzal sem foglalkozom, hiszen a patrisztika a bibliai államelméletben, továbbá a jogtörténeti kutatásban is elkülönült terület. Kiemelkedő középkori kánonjogászok és teológusok műveit csak olyan

esetben használom, amikor az elemzett intézmények tekintetében gondolataikat a 16–18. századi protestáns természetjogászok felhasználták, illetve továbbvezették.

Ehelyütt szeretnék köszönetet mondani mindazoknak, akik munkámat segítették. Mindenekelőtt szeretett feleségemnek, *Évának*, akivel immár közel négy évtizedes házassági szövetség köt össze. Végtelen türelemmel viselte és támogatta a munkámat. Köszönöm a projektteam tagjainak, nevezetesen *Herger Cs. Eszter* jogtörténetész-családjogász egyetemi tanárnak, *Hamza Gábor* akadémikusnak, a római jog és az összehasonlító jogtörténet egyetemi tanárának, *Ruff Tibor* filozófus-teológus főiskolai tanárnak, a rabbinikus jogtudomány művelőjének felvetéseiket és ötleteiket a kutatással összefüggő diszkurzusok alkalmával. Hálás vagyok *Németh Sándor* vezető lelkésznek sok évtizedes szolgálatáért, szellemi támogatásáért, ami nélkülözhetetlen szereppel bír bibliai ismereteim elmélyítésében és inspirációmban. Köszönöm *Németh S. Judit*nak, a Szent Pál Akadémia rektorának támogatását a bibliai államelmélet oktatásához. Külön is köszönöm *Grüll Tibor* ókor- és irodalomtörténetész egyetemi tanárnak az ókori Izrael történetét illető szakmai tanácsait. Hálás vagyok mindazon jogtörténetész, római-, alkotmány-, polgári- és büntetőjogász, jogfilozófus, klasszika-filológus, történész és bölcsész kollégáknak, akik a projekt négy éve során a kapcsolódó értékes előadásaiikkal, tanulmányaikkal és észrevételeikkel hozzájárultak a közös gondolkodáshoz. A héber és a görög szövegek elemzésében, fordításában külön köszönöm *Grüll Eszter*, *Hack Márta*, *Finta Szilvia* és *Benke László* segítségét.

Végül, de legelső sorban örök hálával tartozom az *Örökkévaló Istennek*, az életért!

Budapest, 2025. július 1.

Mészáros István László

II.

A joguralom elvét megalapozó elemek a Bibliában¹

A tanulmány a joguralom ó- és újtestamentumi gyökereinek feltárására vállalkozik. Bemutatja, hogy a gyökerek visszanyúlnak a Mózesi Törvényekig és az ókori zsidó állam erre, mint törvényre alapozott állam megszervezéséig. Rámutat, hogy állam- és jogelméleti szempontból a Mózesi Törvények különlegességét a törvény felsőbbségének és elsőbbségének megjelenítése adta. Részben az a tény, hogy senki, így a királyok, vezetők sem állhattak a törvények fölött. Részben pedig az, hogy a királyi hatalomgyakorlás a róla szóló különleges normatest szerint még speciálisan is a törvény keretei közé volt zárva. Bemutatjuk, hogy az államvezetés törvényhez kötöttségének elve része mind az Ó-, mind az Újszövetség társadalmi tanításának. Mindez – az antik, görög-római politikai filozófia idevonatkozó elemeivel kölcsönhatásban – kiemelkedő szerepet játszott abban, hogy a joguralom eszméje éppen a zsidó-keresztény kultúrkörben terjedt el és vált az e körbe tartozó államok jogrendszerének alapulvává.

1. Bevezetés

A jogállamiságra, mint a hatalomgyakorlás joghoz kötöttségét hangsúlyozó, az önkényes hatalomgyakorlásnak gátat állító elvre a zsidó-keresztény kultúrkör szinte valamennyi állama alapulvként tekint. Az Európa Tanács és az Európai Unió a tagállamisági követelményeik közé sorolják. Jelentősége ellenére a jogállamiság tartalma nincsen pontosan definiálva, sőt különbségek vannak magának a fogalomnak a megnevezésében is. Az angolszász jogcsaládban rendszerint joguralomról (*rule of law*), a kontinentális jog területén jogállamiságról (*Rechtsstaat, État de droit*) beszélnek, de még a kontinentális Európában is vannak megközelítési különbségek, például francia és német vonatkozásban.² Mindezek már önmagukban is tartalmi eltérésre vezetnek. A hagyományos angolszász értelmezés nincs egy meghatározott államberendezkedéshez kötve, hanem kifejezetten a jog (törvény) uralmára fókuszál. A kontinentális viszont átvezet az államszervezés területére is. Így például a jogállamiságot összekapcsolja

1 A tanulmány rövidített változata a „*Vetus et Novum Testamentum jogi relevanciája*” című konferencián 2022. június 3-án hangzott el.

2 Lásd hozzá: VARGA Zs., Jogállamiság 347–378.; HEGEDŐS, A jogállamiság fogalmának teoretikai problémái az Európai Unió jogfelfogásának vonatkozásában 5–24., TÓTH J., A jogállamiság tartalma 197–212.

az államhatalmi ágak elválasztásával,³ sőt ma már magával a demokratikus államberendezkedéssel⁴ és az alapjogvédelem intézményi háttérének kiépítésével, annak szervezeti megoldásaival is. Az pedig, hogy mindezek milyen formákban működnek, még tovább polarizálja a nézeteket.

A tartalmi eltérések ellenére azonban a joguralom és a jogállamiság magját illetően vannak próbálkozások egyfajta közös nevező kialakítására, miszerint a törvényesség, az önkényesség tilalma, a jogbiztonság, a törvény előtti egyenlőség és diszkriminációmentesség, az alapjogok tiszteletben tartása, valamint a független és pártatlan bírászkodás biztosítása áll a középpontban.⁵ A törvényesség a jog (törvény) felsőbbségét és elsőbbségét jelenti, miszerint senki sem állhat a törvények fölött. Az előzetesen megalkotott törvények mindenkit, azaz a hatalomgyakorlókat és a kormányzottakat egyaránt kötelezik. Az önkényesség tilalma abban jelenik meg, hogy a kényszerítés erejével rendelkező közhatalom gyakorlóit nem cselekedhetnek önkényesen, saját, tetszőleges belátásuk szerint, hanem csak azt tehetik meg, amire a jogszabályok felhatalmazzák őket. Mérlegelési jogkörüket is a törvényes célokhöz kötötték, a közjó, az emberek javainak előmozdítása és védelme érdekében kell észszerű keretek között gyakorolniuk. A jogbiztonság megvalósulásához a jogoknak és kötelezettségeknek előre láthatóknak és világosaknak kell lenniük, míg a törvény előtti egyenlőség és diszkriminációmentesség azt jelenti, hogy a törvényeket mindenkire egyformán, személyválogatás nélkül kell alkalmazni a szabályozás hatálya alá tartozó területeken, továbbá a törvények hátrányos módon nem különböztethetnek meg meghatározott személyeket. Az alapjogok tiszteletben tartása annak elismerését jelenti, hogy az ember egyetemes, alapvető és elidegeníthetetlen jogaiban az emberi méltóság testesül meg, így ezek nem a közhatalom adományai, hanem függetlenek attól.⁶ Ezért az állam köteles elismerni és védelmezni úgy az emberi méltóságot, mint az abból fakadó említett jogokat. Végezetül a független és pártatlan bírászkodás a külső befolyásmentesség biztosításában jelenik meg a jogvíták elbírálása során.

-
- 3 Európai Bizottság 2020. évi jogállamisági jelentése: A jogállamiság helyzete az Európai Unióban 1.
 - 4 Az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet 1990. évi koppenhágai Emberi Dimenziók Értekezleten elfogadott záródokumentumának I/3. pontja szerint: „*democracy is an inherent element of the rule of law*”. Document of the Copenhagen Meeting 1–26.
 - 5 A Velencei Bizottság egy 2011-es jelentésében tett kísérletet egy konszenzusos definíció kialakítására. Lásd: Report on the rule of law 1–16.
 - 6 *Albert Venn Dicey* angol jogászprofesszor az 1885-ben megjelent híres Introduction to the Study of the Law of the Constitution című művében elvi állal szögezi le: „*az alkotmányjog vagyis ama szabályok, melyek a külföldi államokban rendszerint az alkotmány-kódexbe vannak felvéve, nem forrásai, hanem folyományai a bíróság körülírt és elismert egyéni jogoknak (...)*”. Magyar nyelven lásd: DICEY, Bevezetés az angol alkotmányjogba 192.

Az a tény, hogy a jogállamiság eszménye a zsidó-keresztény kultúrkörben fejlődött ki és vált általános államszervezési elvvé, nem választható el az Ó- és Újtestamentum társadalmi, politikai és jogi kihatásától. A társadalom- és államszervezést, továbbá a jogalkotást illetően ugyanis mindkét szövegtest számos olyan leírást és követelményt tartalmaz, ami az emberi hatalomgyakorlás önkényességének kíván gátat szabni. Ezek között is meghatározó szereppel bír a törvények és az emberi uralom viszonya, a kettő közötti elsőbbség kérdése, melyet illetően a Biblia az (isteni örök) törvénynek tulajdonít elsőbbséget. Ebből eredően a joguralom több részelemét illetően is megjelennek a Bibliában azok az előképek, amelyek inspirációt adtak és döntően hozzájárultak a jogállamiság eszmény kifejlődéséhez.

2. A joguralom eszméjének bibliai értelmezése

2.1. Az európai állam- és jogfejlődés Bibliáiig nyúló gyökerei

A joguralom eszméje az uralkodás törvények alá rendelésének, törvényi keretek közé szorításának, azaz a „törvények ualmának” elgondolásaként már az antik (görög-római) politikai filozófiában – így Platónnál, Arisztotelésznél és Cicerónál – is megjelent.⁷ Alig esik szó azonban arról, hogy a gyökerek még ennél is régebbre nyúlnak: a Mózesi Törvényekig⁸ és az ókori zsidó állam ennek alapján történő megszervezéséig, függetlenül attól, hogy aztán annak gyakorlatában mennyire érvényesült. A törvények felsőbbbségének és elsőbbségének princípiuma azonban a két kőtáblára rögzített *Dekalogosznak* (Tízparancsolat) való általános alárendeltségi követelmény formájában, számon kérhető vezérelvként, az ókori zsidó államban a szuverén államiség fölszámolásáig mindvégig jelen volt. Több-kevesebb sikerrel igyekezett sakkban tartani az államvezetőket, a kormányzó elitet is. Az Ó- és Újtestamentum könyvein isteni követelményként vonul végig a törvények alá rendelt kormányzás előírása, mely követelmény – az antik politikai filozófia idevonatkozó elemeivel kölcsönhatásban – döntő szerepet játszott a jogállamiság doktrínájának kialakulásában.

A *Dekalogosz* rendszerint csak mint a judaizmus és a kereszténység alapját képező legfontosabb vallási és erkölcsi parancsolat-együttes jelenik meg a közgondolkodásban. A Mózesi Törvényt felölölő *Tórát* pedig – a *Dekalogosz* ki-

7 PLATÓN, Törvények 715d; ARISZTOTELÉSZ, Politika III. könyv 1287a; CICERO, Oratio pro Cluentio 53.146.

8 Mózesi Törvények, avagy Mózes Törvénye: az izraeliták Egyiptomból való kivonulása után, a népvándorlás kezdeti szakaszában a Szinaj-hegyi szövetségkötés keretében, a bibliai leírás szerint *Isten* által *Mózes* közvetítésével az izraelitáknak adott Törvény, amelyet a *Tóra* (*Pentateukhosz*, Mózes I–V. könyve) tartalmaz történelmi kontextusba ágyazva.

vételével – mindössze a zsidó vallásjoggal azonosítják. Ennél azonban az *Isten* és ember, valamint az ember és az ember viszonyára vonatkozó parancsolatok és a *Tóra* egésze is messze többről szólnak. A *Dekalogosz* olyan, az emberiség létalapját képező egyetemes alapértékeket nyilvánít ki, melyek az emberi együttélés jogi alapnormáiként is rögzültek.⁹ A *Dekalogosz* állam- és jogelméleti vetületéről pedig szinte egyáltalán nem esik szó, holott *erga omnes* hatályú értelmezése okán fundamentumát képezi a joguralom és a jogegyenlőség elvének, miközben az ember természetes (emberi) jogainak első egyetemes kinyilatkoztatásának is tekinthető.¹⁰ Olyan normatestről van tehát szó, ami túl azon, hogy az ókori izraeli állam tételes jogának a fundamentuma volt, a társadalom- és államszervezés alapjait illetően is egyetemes jelentőséggel bír.

Ez a kihatás vonatkozik az írott *Tóra* (*Mózes* öt könyve, görögül *Pentateukhosz*), valamint az ezt magában foglaló Ótestamentum (Héber Biblia avagy *Tanakh*) egészének állam- és jogelméleti vetületére is. A tórai jog eleve több egy elméleti konstrukciónál, hiszen egy konkrét állam, az ókori Izrael jogrendszerét képezte, jogtörténeti tényként veendő számba. Mindemellett nem korlátozódik a szakralitás területére, nem csak vallási előírásokat tartalmaz, hanem az emberközi viszonyokra vonatkozó magánjogi és közjogi előírásokat is.¹¹ Ezen felül a *Tóra* messze túlmutat a zsidó nép és ókori állama horizontján, a kifejezetten csak a zsidó népet kötelező rendelkezéseken. A *Mózesen* keresztül Izraellel kötött szövetség keretében kihirdetett Törvény („Mózesi Törvények”) rendelkezéseinek jelentős része ugyanis – a szak-

-
- 9 A *Dekalogosz*-normák többségének megsértését a Mózesi Törvények konkrétan szankcionálták is, tehát nem tekinthetők pusztán szakrális vagy erkölcsi törvénynek, azaz a római jog fogalomtárát használva – különösen az emberközi viszonylatra vonatkozó parancsolatok – „*ius*”-nak minősültek, nem pusztán a „*mos*”, illetve „*fás*” kategóriájába tartoztak. Ami pedig az egyetemességet illeti, nem véletlen, hogy a *Dekalogosztól* függetlenül, vele párhuzamosan az emberi élet, a tulajdon és a házasság védelme a zsidó-keresztény kultúrkörön kívül eső civilizációk jogrendjének is szerves részévé vált.
- 10 A *Dekalogosz* tiltó rendelkezései (ne ölj, ne lopj stb.) a tiltásokkal védett alapjogokra (élet, szabadság, tulajdon stb.) mutatnak rá, megsértésük tiltásával fejezve ki azok sérthetetlenségét.
- 11 Az ókori társadalmakban még nem különültek el élesen egymástól a vallási, erkölcsi és jogi normák, se a szabályozás tárgyát, sem pedig a szankcionáltságuk milyenségét illetően. A *Tóra* is vegyesen tartalmazza ezeket.

rális jellegű parancsolatok kivételével¹² – az egész emberiségre érvényes, egyetemes előírást képez,¹³ illetve ilyen irányelvként szolgál.

Ez nem csak a Mózesi Törvények egyetemes érvényű morális (etikai) jellegű előírásaira áll,¹⁴ hanem irányelvi jelleggel számos közjogi (államjogi, államigazgatási) természetű rendelkezésére is. Ezek ugyan a maguk konkrétságában csak a zsidó népre kötelezőek a saját nemzetállamában,¹⁵ alapelveik mégsem szűkülnek kizárólag a zsidó államiságra. A *Tóra* közjogi jellegű rendelkezései mögött ugyanis számos, a zsidó teokrácián túlmutató, általános érvényű állam- és társadalomszervezési elv húzódik,¹⁶

- 12 Tematikus megközelítés alapján a *Tóra* parancsolatait hagyományosan három nagy csoportra osztják: (1) morális (etikai) jellegű, (2) rituális (ceremoniális) jellegű és (3) ítélkezési (jogalkalmazási), illetve közjogi (államjogi, államigazgatási) jellegű rendelkezések. Ezek között vannak olyanok, amelyek természetük szerint egyszerre több kategóriába is beletartoznak. A *Tóra* ezeket nem listszerűen tartalmazza (nem rendezi egységes kódexbe), hanem szétterítve, történeti, illetve történelmi leírások közé vegyítve, pontos számuk említése nélkül, ami ettől függetlenül semmivel nem csökkenti a rendelkezések súlyát, nem homályosítja el azok mibenlétét. Az idők folyamán a rabbik rendszereztek ezeket a normákat és összeállították a törái parancsolatok jegyzékét, aminek eredményeként végül *Maimonidész* (1138–1204) révén alakult ki az isteni parancsolatok (*micvák*) 613-as (248 cselekvő és 365 tiltó rendelkezésből álló) listája. A számlálás nehézségét többek között az is jelenti, hogy vannak olyan rendelkezések, amelyek többször is szerepelnek a *Tórán* (például a szombat megtartásának kötelezettsége), vagy pedig eleve konkrét helyhez és időhöz van kötve az érvényességük (például a mózesi Szent Hajlék felépítésének szabályai). Nehézséggel jár az egyes parancsolatok indokoló járulékos rendelkezések besorolásának kérdése is. A jelen tanulmányban, nem bonyolódva bele a számlálás problematikájába, a 613-as jegyzéktől függetlenül vesszük figyelembe a bibliai szöveget, úgy ahogy az áll, kifejezetten annak jelentéstartalma szerint, mint tették ezt korról korra a keresztény szerzők. A tematikus felosztást illetően lásd: AQUINÓI, A Summa Theologiae kérdései a jogról XCIX.4; KÁLVIN, Institutio IV.20.14; a kortársak közül RUFF, A Mózesi Törvény egységes rendszerének immanens elvei 9–35.; WEISZ, A Tórán, ami Mózes 5 könyve, található 613 parancsolat, *passim*.
- 13 Legalábbis a hipotézisek és diszpozíciók vonatkozásában. A szankcionálás kérdését illetően – miként *Kálvin* is írja – a különböző népeket jellemző társadalmi körülmények nyilvánvalóan különbségekre vezetnek. Lásd: KÁLVIN, Institutio, IV.20.16.
- 14 A morális (etikai) jellegű parancsolat-együttes bázisa maga a *Dekalogosz*, de idetartoznak az emberközi viszonyokat belőle fakadóan szabályozó normák is a lényegi tartalmukat illetően, mint például az önhibájukon kívül rászorultak (özvegyek, árvák) megsegítése, emberrablás tilalma, az anyagi kihasználás tilalma, kereskedelmi és adásvételi csalás tilalma, félrevezetés tilalma, alkalmazottakkal szembeni embertelen bánásmód tilalma, szótartás kötelezettsége, munkabér időben történő kifizetése, vérfertőzés tilalma, stb.
- 15 Az ókori Izrael területén (az „Ígért földjén”, illetve a „Szentföldön”) létrehozott szuverén zsidó nemzetállamban.
- 16 Így a mérsékelt kormányzás elve, hatalommegosztás, törvények uralma, független és pártatlan bírászkodás, alapjogvédelem, részvétel elve, nyilvánosság elve, a politikai rend szuverén államokra épülő modellje/víziója a világbirodalmi rendszeréptéssel szemben.

ami mintát, kor-független útmutatást ad minden más államalkotó politikai közösség számára is és a Biblia ismeretének elterjedése mentén ekként is fejtették/fejtik ki hatásukat.¹⁷ Többek között ilyen a törvények uralmának alapelve is. Az Újtestamentum maga is megerősíti és *Jézus Krisztus* tanításának fényében tovább artikulálja a tórai állam- és jogelméletet,¹⁸ amely a kereszténység elterjedése révén döntő hatást gyakorolt az európai állam- és jogfejlődésre.

Tanulmányunkban ebből a körből a joguralom (*rule of law*) központi követelményének, a törvények elsőbbségének és felsőbbségének (törvényesség), illetve ezen belül kifejezetten az államvezetés joghoz (törvényhez) kötöttségének bibliai gyökereire (előképére) kívánunk rámutatni.

2.2. Törvényközpontú társadalom- és államszervezés

Az ókori izraeli társadalom- és államszervezés fókuszában a törvényközpontúság állt, ami hangsúlyosan szembeállítja az erre épülő politikai rendszerteremtést az ókori keleti despotizmus politikai modelljével.¹⁹ Míg a környező népeknél az uralkodó istenítése, kultikus tisztelete volt az általános (neki isteni származást tulajdonítottak, vagy az istenek földi megtestesülésének tartották, vagy isteni/földöntúli tulajdonságokkal ruházták föl) és ezért teljhatalmat tulajdonítottak neki, addig az izraeliták a törvényt tartották isteni eredetűnek.²⁰ A vezetők megmaradtak közülük való, földi embernek, még ha olyannyira karizmatikus személyek voltak is, mint például *Mózes*, vagy *Dávid*, akik

17 V. Mózes 4:6, Róma 15:4; I. Korinthusz 10:11.

18 Például a szolgáló hatalom elvének, továbbá az államhatalom erkölcsi legitimációhoz kötöttsége, a vallásszabadság, a rabszolga felszabadítás követelményeinek megjelenítésével, a természetjogi gondolkodás hangsúlyossá tételével és továbbfejlesztésével, az emberi méltóság tiszteletének a társadalmi lét középpontjába állításával a kölcsönös szeretet parancsa alapján.

19 Önmagában is jelzésértékű a szembeállítást illetően az a történelmi kontextus, hogy a Mózesi Törvény kihirdetésére az ókori istenkirályság eszméjén alapuló (a *Dekalogosz* preambuluma által „szolgaság házának” minősített) egyiptomi rabszolgatartó monarchiából való kivonulást követően került sor.

20 *Hammurabi* a törvénykönyve bevezetőjében, önmagát a „holdisten” alkotta királyi magzatnak nevezve, az „istenektől kapott” saját királyi nagyságát és hatalmát hosszan ecsetelve és földöntúli dimenzióba helyezve törekszik kihangsúlyozni az általa, mint király által kihirdetett törvény tekintélyét (lásd *Kmoskó Mihály* magyar fordítását, valamint KAJTÁR – HERGER, Egyetemes állam- és jogtörténet 22–25.). Ezzel szemben a Tórában éppen a fordítottja történik: a törvény alapozza meg a királyi hatalmat („szüli” a királyt), és rögtön törvényi keretek közé is zárja. Az izraelita király nem számított szuverén jogforrásnak: „*Rex est rex secundum legem, sed non est dominus et rex legis*” (a király a törvény szerint király, de nem a törvény ura és királya) – lásd: RUTHERFORD, *Rex Lex*, XXVII. fejezet: Whether or no the King be the sole, supreme and final interpreter of the law.

ugyanúgy a törvény alá vannak rendelve, mint a nép. Hogy mennyire nem fért bele az izraelita emberképbe az ember istenítése, azt jól jelzi az emberi formában megtestesült *Jézus Krisztus* ösztönös elutasítása is az izraelita vallási elit által. Bár a jogrendnek (nem csupán az ősi szokásjognak, hanem rendszerint az uralkodó által alkotott jognak is) isteni eredetet tulajdonítottak az ókori Kelet világában, ezeknek a normáknak – az izraelita modellől eltérően – fölötte állt az uralkodó képében megtestesülni vélt „istenség”, aki ő maga volt a szuverén, és ezért a jogrendet is „isteni” kényére, kedvére változtathatta.²¹

A *Tóra* normáinak, benne a summáját képező *Dekalogossal*, korabeli különlegességét jogelméleti szempontból ezzel szemben az adta, hogy az államvezetők által felülírhatatlanul, általános érvénnyel mindenkire, az izraelita társadalom aprajára és nagyjára megkülönböztetés nélkül vonatkoztak. Vezetők és vezetettek egyaránt alájuk voltak rendelve. A *Tóra* kihirdetett, így mindenki által előre megismerhető útmutatást tartalmazott. Normái ismeretének elsajátítása általános kötelezettséget képezett, azt maga a *Tóra* írta elő.²² Erre a törvényközpontúságra utal az izraeliták „*Tóra népeként*” való emlegetése is. A törvényközpontú társadalom- és államszervezés pedig élesen különbözött a korra általánosan jellemző uralkodóközpontú politikai rendtől.

A törvényközpontúság tükröződik többek között²³ abban is, hogy a *Tóra* szerint a bírák a törvényen, a legfelsőbb törvényszék törvényértelmező döntésein és *Istenen* kívül senki másnak nem voltak alárendelve. Nem a király akaratát, hanem a törvény erejét voltak hivatottak érvényesíteni. Mintegy a bíráskodás függetlenséget deklarálták azok a tórai rendelkezések, amelyek kihangsúlyozták a bírák *Isten* előtti felelősségét azzal, hogy *Istentől* eredő tekintélyt tulajdonítottak a bírói ítéleteknek, feltéve, ha azok valóban az egyébként is isteni kinyilatkoztatásnak tartott törvényen és valós bizonyítékokon nyugszanak.²⁴

21 A jogi szekularizáció fogalmához és a keleti jogi kultúrák jogfelfogásához lásd: КАЙТАР – HERGER, Egyetemes állam és jogtörténet 22–25.

22 V. Mózes 6:6–7; 31:9–12, valamint 31:19.

23 A törvényközpontúság a tórai jog és az annak alapján álló társadalom- és államszervezés mentén a korabeli viszonyok adottságai által behatároltan, kezdetleges formában és relatív hatékonysággal bár, de a joguralom számos részelemét megjelenítette. Így felismerhetők ezek sorában a törvényességé mellett a törvény előtti egyenlőségnek, a jogbiztonságnak, a bíráskodás függetlenségének és pártatlanságának és az alapjogvédelemnek az előképei is.

24 „*Ne legyetek személyválogatók az ítéletben: kicsinyt úgy, mint nagyot hallgassatok ki; ne féljétek senkitől, mert az ítélet az Istené; ami pedig nehéznek tetszik néktek, én előlme hozzátok, és én meghallgatom azt.*” (V. Mózes 1:17). A legfelsőbb törvényszékről lásd: V. Mózes 17:8–12. A tórai igazságszolgáltatás témájában lásd RUFF, A zsidó joggyakorlat bibliai alapjai Jézus korában 123–135.

2.3. Törvény alá rendelt hatalomgyakorlás: a király-törvény

A *Tóra* az – ókori izraeli állam vetületében – általánosan kötelező hatályának és a törvény előtti egyenlőség korai követelményének²⁵ hangsúlyozása mellett külön is kitér az államvezetők törvényhez kötöttségére. Erről tanúskodik a kifejezetten a királyi hatalomgyakorlásra vonatkozó normatest, a Második Törvénykönyvben²⁶ található úgynevezett király-törvény.²⁷ Ez a szakasz a *Tóra* közjogi normáinak egyik legfontosabb, történelemformáló, Izraelen túlmutatóan az egész emberiség részére útmutatást adó része. Bár konkrétan a királyi hatalomról szól, a benne foglaltak általános értelemben is vonatkoznak az államvezetés minden formájára.

Önmagában is üzenetértékű, hogy ezt a normaszakaszt az írott *Tórában* szerkezetiileg közvetlenül megelőzi a független igazságszolgáltatásról szóló corpus.²⁸ Ez a törvényesség követelményének a mindenkori kormányzással szemben is nyomatékos hangsúlyt ad. Mint a következőkben látható, a király-törvény nemhogy privilégiumokkal nem ruházza föl a királyokat, hanem egyenesen megtilt számukra több olyan dolgot, amit egyébként mások megtehettek. Mindemellett különös nyomatékkal figyelmezteti őket a törvények megtartására és a hatalmi visszaéléstől való tartózkodásra. Speciális hangsúllyal írja elő a király részére a hatalomgyakorlás törvényhez kötöttségét. A vonatkozó rendelkezések ekként szólnak erről:

„Mikor bemegy arra a földre, amelyet az Úr, a te Istened ad néked, és bírod azt, és lakozol abban, és ezt mondod: Királyt teszek magam fölé, miképpen egyéb népek, amelyek körültem vannak: Azt emeld magad fölé királyul, akit az Úr, a te Istened

-
- 25 A törvény előtti egyenlőség követelményét az igazságszolgáltatás pártatlanságának (a részrehajlás tilalmának) hangsúlyozásával fejezi ki a *Tóra*: „*Ne legyetek személyválogatók az ítéletben: kicsinyt úgy, mint nagyot hallgassatok ki;*” (V. Mózes 1:17a). „*Ne kövessetek el igazságtalanságot az ítéletben; ne nézd a szegénynek személyét, se a hatalmas személyét ne becsüld; igazságosan ítélj a te felebarátodnak.*” (III. Mózes 19:15). „*El ne fordítsd az ítéletet; személyt se válogass, ...*” (V. Mózes 16:19a). „*Egy törvény legyen nálatok: a jövevény olyan legyen, mint a benmszülött ...*” (III. Mózes 24:22a). A kor viszonyai között és a későbbi korokra zsidó-keresztény kultúrkörben való kihatásuk okán ezek a törvényi előírások annak ellenére is történelmi jelentőséggel bírnak, hogy a nők jogi státusza nem érte el a férfiaké szintjét (például öröklési jogaikat, perbeli tanúskodási jogukat illetően) és – noha adósrabszolgaság formájában és abban is számos korlátozással – a rabszolgaság is fennállt. A részrehajlás tilalmának törői rögzítése az Újtestamentum tanításával (Galátzia 3:26–28) tovább formálva kovászává vált a törvény előtti egyenlőség és az egyenjogúság elvek újkori tartalma kialakulásának.
- 26 Második Törvénykönyvnek (*Deuteronomium*) Mózes ötödik könyvét nevezi a *Szeptuaginta* és a *Vulgata*.
- 27 V. Mózes 17:14–20.
- 28 V. Mózes 16:18–20; 17:8–13. Jelentőségét nem csökkenti, hogy a *Dávid* házából származó királyok maguk is eljártak bíróként: II. Sámuel 15:2; I. Királyok 7:7; 72. Zsoltár 1–4.

választ. A te atyádfiai közül emelj magad fölé királyt; nem tehetsz magad fölé idegent, aki nem atyádfia. Csak sok lovat ne tartson, és a népet vissza ne vigye Egyiptomba, hogy lovat sokasítson, mivelhogy az Úr megmondta nektek: Ne térjetek többé vissza azon az úton! Sok feleséget se tartson, hogy a szíve el ne hajoljon; se ezüztjét, se aranyát felettébb meg ne sokasítsa. És mikor az ő országának királyi székére ül, írja le magának könyvbe e törvénynek mását a Lévita-papokéból. És legyen az ő nála, és olvassa azt életének minden idejében, hogy tanulja félni az Urat, a te Istenedet, hogy megtartsa e törvénynek minden igéjét, és e rendelkezéseket, hogy azokat cselekedje. Fel ne fuvalkodjék az ő szíve az ő atyjafiai ellen, se el ne hajoljon a parancsolattól jobbra vagy balra, hogy hosszú ideig éljen az ő országában ő és az ő fiai Izráelben.”²⁹

2.4. Az államvezetés deszakralizálása

A király-törvény világossá teszi, hogy a király az „*atyafiak*” (azaz testvérek, nemzet-társak) közül való, tehát nem valamiféle földöntúli lény, istenség inkarnációja, vagy leszármazottja, hanem maga is halandó, földi ember. Akkor is, ha kiválasztásában adott esetben isteni elrendelés is szerepet játszik. A király és a nép közötti viszony vonatkozásában az „*atyafiúság*” hangsúlyos (háromszoros) kinyilvánításával nyomatékosítja, hogy a királynak nem alattvalókként, hanem „*atyjafiaiként*” (testvéreiként) kell tekintenie a kormányzotakra, azaz védelmezőjüként kell kormányoznia, nem pedig uralkodni fölöttük.³⁰ Mivel isteneket nem lehet a törvények alá rendelni, a törvények primátusa elvének alapfeltétele ez a tórai államkép, ami az ókori keleti despotizmussal szemben deszakralizálta³¹ az államvezetői tisztséget.

29 V. Mózes 17:14–20.

30 *Kálvin János* is megjegyzi, hogy a törvény az „*atyafiak szót szándékosan használja, nehogy [a királyok] azt képzeljék: eltöröltetett a testvériség törvénye, mert ők lettek a nép fölé állítva, hanem inkább tanulják meg mindenkinek úgy a gondját viselni, mint (saját) tagjaiknak.*” KÁLVIN: A törvény harmóniája – Kommentár Mózes utolsó négy könyvéhez 345. *Rotterdam Erasmus* ekként ír erről: „*Ha az Írás nem akarja, hogy a zsidó király göggyében népe fölé emelkedjék, testvéreknek nevezve őket és nem szolgálknak, még kevésbé teheti ezt keresztény fejedelem a keresztényekkel szemben, akiket Krisztus is, a fejedelmek fejedelme, testvéreknek nevezett.*” ROTTERDAMI, A keresztény fejedelem neveltetése 44. Lásd még: MAIMONIDES, Mishneh Torah, Kings and Wars, 2. fejezet utolsó bekezdés.

31 A deszakralizálás ebben az esetben nem a pejoratív, megszentégtelenítő, lealacsonyító, megvető, semmibe vevő kezelést hordozó jelentéstartalommal bír, hanem az államvezetőknek az *Istenéhez* hasonlóan tartott érinthetetlenégi mítosztól való megfosztását jelenti. A megkülönböztetett tisztelet kijár nekik („*néped fejedelmét ne átkozd*” - II. Mózes 22:28b), de ez nem teszi őket törvényfölöttivé és tényszerűen sem megítélhetővé.

A polgári kormányzás intézménye a tórai leírás szerint isteni akaratot tükröz ugyan,³² amit az Újtestamentum maga is kifejezésre juttat,³³ a kivitelezése azonban emberi feladat és felelősség.³⁴ A részvétel benne senkit sem avat „istenné,” nem tesz tévedhetetlenné, nem emel a törvények fölé. Ez még a földi teokráciában is így van, ami bár „istenuralmat” jelent, de nem azt, hogy maga a vezető lenne isten. Maga a *Dekalogosz* első parancsolata („*ne legyenek néked idegen isteneid énelőttem*”)³⁵ is eleve kizárja az államvezetők istenítését.

Mindezekben a királlyá váló felkenés gyakorlata³⁶ sem változtatott. Bár ez a társadalom irányában az isteni kiválasztás, illetve *Istenhez* kapcsolódás kifejezését szolgálta,³⁷ egyáltalán nem jelentette egyben az érintett isteni természetűvé lényegülését is, mint azt a felkent izraelita királyok, így például a „minden fejede-

-
- 32 A polgári kormányzás isteni jog szerinti eredete a noahita szövetség azon parancsolatán nyugszik, ami az emberiség számára konkrét kötelezettségként írta elő az igazságszolgáltatás megszervezését és működtetését, ami az emberközi hatalomgyakorlás fundamentumát képezi: „*De a ti véretek, amelyben van a ti éltetek, számon kérem; számon kérem minden állattól, azonképpen az embertől, kinek-kinek atyjafiától számon kérem az ember életét. Aki ember-vért ont, annak vére ember által ontassék ki; mert Isten a maga képére teremté az embert.*” (I. Mózes 9:5–6).
- 33 Róma 13:1 „*Minden lélek engedelmeskedjék a felső hatalmasságoknak; mert nincsen hatalmasság, hanem csak Istenből: és amely hatalmasságok vannak, az Istenből rendeltettek*” (görögül: „*Pasa psyché exusiai hyperechusais hypotassethó, u gar estin exusia eí meí hypo theu, hai de usai hypo theu tetagmenai eisín.*” Latinul: „*omnis anima potestatibus sublimioribus subdita sit non est enim potestas nisi a Deo quae autem sunt a Deo ordinatae sunt.*”) A királyok isteni jogon való uralkodásának dogmatikus értelmezésével szemben fontos hangsúlyozni, hogy az idézett szövegrészben „*hatalmasságként*” lefordított kifejezés, a görög *ἐξουσία* (*exúszia*), aminek jelentése: hatalom, tekintély, jogosultság, szabadság, lehetőség valaminek a véghezvitelére. Nem a hatalomgyakorló személyére, mint szubjektumra utal tehát, hanem magára a hatalmi jogkörre, az e jogkörrel bíró intézményre, mégpedig annak illetékességi és hatásköri keretein belül, mint amilyen klasszikusan a polgári közhatalmi jogkör is. A Vulgata latin nyelvű szövege is ezt tükrözi, amikor a tárgyi kifejezést „*potestas*”-ként adja vissza. Ebből eleve következik, hogy az adott jogköröket betöltő szubjektumok hatalomgyakorlásának eleve keretet szab az adott hatalmi szférához rendelt jogkör, aminek túllépése az érintett eljárását illegitimé, bizonyos szinten túl törvénytelené teszi.
- 34 „*Az egek az Úrnak egei, de a földet az ember fiainak adta.*” 115. Zsoltár 16.
- 35 II. Mózes 20:3 és V. Mózes 5:7.
- 36 Az izraelita királyok nagy többsége eleve nem is került külön felkenetésre. Az Ótestamentum legalább is mindössze *Saul* (I. Sámuel 10:1 és 10:17–27; valamint 11:12–15), *Dávid* (I. Sámuel 16:1és 16:13; II. Sámuel 2:4 és 5:3), *Salamon* (I. Királyok 1:32–40; I. Krónika 29:20–22), *Jéhu* (II. Királyok 9:1–13), *Joás* (II. Királyok 11:12; II. Krónika 23:11) és *Joákház* (II. Királyok 23:30) felkenetéséről számol be.
- 37 A felkent személy irányában pedig a feladat ellátásához szükséges karizmák és védelem közvetítését.

lem mintaképének” tartott *Dávid* erkölcsi bűneinek ténye és leírása is példázza. Se nem jelentette a király törvények fölé emelését, jogosítványt az öntörvényűsögre. A király továbbra is a törvények alá rendelt ember maradt,³⁸ akinek ráadásul a felkenetés okán immár *Isten* előtti hatványozott és közvetlen felelősségévé is vált a törvények érvényre juttatása és betartása.

A király, illetve államvezetők irányában sem a *Tóra*, sem az Újtestamentum nem ír elő semmiféle kultikus hódolatot. Még a kormányzottak engedelmisségi kötelezettsége sem feltétlen, ez csak a törvényes hatalomgyakorlás irányában van előírva.³⁹ Az Újtestamentum felhívása az államvezetőkért való imádkozásra sem jelenti valamiféle emberfeletti státusz lefektetését, hiszen nem a vezetőkhez, hanem a vezetőkért való imádkozásról szól, éppen annak elősegítése érdekében, hogy a közjót szolgálják, mégpedig eredményesen.⁴⁰

2.5. Kormányzotti részvétel

Az államhatalom törvények alá rendelésében fontos szerepet játszott a király-törvénynek az a rendelkezése, ami egyértelműen (többszörösen nyomatékosítva) leszögezi: a királyt a nép, illetve a nép képviselői „*teszik/emelik*” maguk fölé („*ezt mondod: Királyt teszek magam fölé*”). Ezzel a törvény deklarálja, hogy a király, mint szubjektum legális hatalma a kormányzottak elhatározásából és beleegyezéséből ered. A társadalom előtt tehát önmagában, automatikusan erre az isteni kiválasztás, illetve isteni jogra való hivatkozás nem vezetett még a korabeli izraeli teokráciában sem, és nem vezethet egy korban sem.

Jól példázza ezt Izrael első királyának, *Saulnak* (uralkodási ideje: i. e. 1050–1010)⁴¹, majd az őt követő *Dávidnak* (uralkodási ideje: i. e. 1010–970) a beiktatása is. Mindkettőjüket eredetileg *Sámuel* próféta kente föl királynak, de egyikük sem foglalhatta el

38 V. Mózes 17:18–20.

39 A Biblia társadalmi tanítása szerint a közhatalom gyakorlása erkölcsi legitimációhoz van kötve: „*Mert a fejedelmek nem a jó, hanem a rossz cselekedetnek rettegésére vannak.*” (Róma 13:3a). „*Engedelmeskedjetez azért minden emberi rendelésnek az Úrért: akár királynak, mint feljebbvalónak; Akár helytartóknak, mint akiket ő küld a gonosztevők megbüntetésére, a jól cselekvőknek pedig dicsérésére.*” (I. Péter 2:13–14). A kormányzottakat tehát ezeken a kereteken belül köti engedelmisség. Ha a hatalom fölcseréli a „jót” és a „rosszat”, elveszti isteni legitimációját, megszűnik emberi követésre érdemesítésre, sőt végső soron polgári ellenállásra nyílik jog: „*Istennek kell inkább engedni, hogynem az embereknek*” (Apostolok Cselekedetei 5:29).

40 I. Timóteus 2:1–2: „*Intelek azért mindenek előtt, hogy tartassanak könyörgések, imádságok, esedezések, hálaadások minden emberekért; Királyokért és minden méltóságban levőkért, hogy csendes és nyugodalmas életet éljünk, teljes istenfélelemmel és tisztességgel.*”

41 Datálás a *Gershon Galil*-féle kronológia alapulvételével történik itt és a tanulmány további részeiben is.

hivatalát pusztán a felkenetés által, a kormányzottak elfogadása nélkül.⁴² Sőt Dávidnál, aki két részletben vált az összes izraelita törzs királyává, a kormányzottak általi elfogadás szakaszaihoz igazodva maga a felkenetés is megismétlésre került. Mivel Dávid az ideális államvezető ösképmintája is a Bibliában,⁴³ az ő beiktatásának ismertetése kifejezetten üzenetértékű is arról, hogy Isten kiválasztása ellenére is a kormányzottaknak, illetve azok képviselőinek a felhatalmazása szükséges a legális kormányzáshoz.

Dávid először csak Júda népe fölött nyert királyi hatalmat, mert a többi izraelita törzs Saul király fiát, *Isbósetet* követte.⁴⁴ Több év után aztán az északi törzsek is Dávidot ruházták föl a királyi hatalommal, amit erre irányuló ünnepélyes szerződés alapozott meg: „*Eljövénék azért Izráelnek minden vénei a királyhoz Hebronba, és frigyét tón velük Dávid király Hebronban az Úr előtt, és királlyá kenék Dávidot Izráel felett.*”⁴⁵

Kifejezetten a király és a nép képviselői közti szövetségkötést (frigy = héber: *berit*, azaz szövetség, szerződés)⁴⁶ tár itt elének a leírás, mint ebben az esetben egyenesen a királlyá való felkenetés alapfeltételét és a királyi hatalomgyakorlásnak a kormányzotakkal rögzített feltételekhez kötését, mely feltételektől szintén nem lehetett eltérni.⁴⁷ A kormányzott részvétel elvének a király-törvénybe való beiktatása eleve a nép jogait védő fékként volt hivatott szolgálni a királyi hatalommal szemben. A király-törvény ráadásul még magának a királyság intézményének a bevezetését illetően is egyfajta opcionalitást tükröz („*ezt mondod [sic! ve-ámartá]: Királyt teszek magam fölé*”), el-

42 Saul felkenetéséről és beiktatásáról lásd I. Sámuel 10:1 és 10:17–27; 11:12–15. Dávid első felkenetéséről lásd I. Sámuel 16:1 és 16:13; beiktatásáról lásd II. Sámuel 2:4 és 5:3.

43 I. Sámuel 13:13–14; Apostolok Cselekedetei 13:22. Az izraelita királyok közül Dávidot (egyedülként) kifejezetten, mint az „*Úr szíve szerint való embert*” örökíti meg az Ó- és Újtestamentum, akinek uralkodását Isten megkoronázta a Dávid házával kötött külön szövetséggel (II. Sámuel 7:16; I. Krónika 17:11–14; 89. Zsoltár 29–38.) Az ő uralkodását ismerteti az Ótestamentum a legnagyobb terjedelemben.

44 II. Sámuel 2:4–11.

45 II. Sámuel 5:3.

46 A *Szeptuaginta* fordításában: „*Kai erkhontai pantesz hoi preszbüteroi Izraél prosz ton baszileia eisz Kherbon, kai dietheto autoisz ho baszileusz David diathékén en Kherbón enópion Küriu, kai khriuszín ton David eisz baszileia epi panta Izraél*”. A *Vulgata* a „*foedus*” szóval adja vissza a frigy jelentését, ami szövetségi szerződést jelent: „*venerunt quoque et senes de Israhel ad regem in Hebron et percussit cum eis rex David foedus in Hebron coram Domino unxeruntque David in regem super Israhel*.” A *Pecz Vilmos* által szerkesztett „*Ókori lexikon*” leírása szerint a *foedus* „*szoros értelemben véve bizonyos formák szerint ünnepiesen kötött állami szerződés*”, lásd: <https://mek.oszk.hu/03400/03410/html/3207.html>.

47 Hasonló szövetségi szerződés (héber: *berit*, görög: *diathéké*, latin: *foedus*) megkötéséről olvashatunk az ugyancsak felkenetésben részesített Joás király (uralkodott: i. e. 842–805) beiktatása kapcsán is (II. Királyok 11:17).

lentétben a bírósági rendszer felállításának határozott kötelezettségével, amit éppen a király-törvény rendelkezéseit megelőzően rögzít a *Tóra*.⁴⁸

2.6. A király-törvény keretei

A király-törvény a királyi hatalomgyakorlást hangsúlyosan a törvény keretei közé zárja. Alapkötelezettségévé teszi a királynak és elvi éllel a mindenkori vezetőknek a törvény megtartását és az annak alapján való kormányzást. Mint írja, a király „*tartsa meg e törvénynek [tóra] minden igéjét [dávár = szó, parancs], és e rendelkezéseket [chók=szabály, rendelet, előírás], hogy azokat cselekedje (...), el ne hajoljon a parancsolattól [micvá] jobbra vagy balra (...)*”. Ez a kor viszonyai között az államvezetés alárendelését jelentette a törvény uralmának, ami történelmi precedens. Nyomatékosan megköveteli a királytól a törvény ismeretét, folyamatos szem előtt tartását, tanulmányozását: (a király) „*írja le magának könyvbe e törvénynek mását (...) és legyen az ő nála, és olvassa azt életének minden idejében (...)*”.⁴⁹ Jellemző, hogy a király-törvény királynak címzett két tevőleges rendelkezése a törvénynek való alárendelődésre irányul: a *Tóra* lemásolására, tudatosítására és megtartására.⁵⁰

Az összes többi rendelkezés tiltó rendelkezés, tilalmazza a királyi pozíció nyereszkedésre, hatalomabszolutizálásra való felhasználását. A „*sok lovat ne tartson*” parancsolat egyben az elnyomásra és az öncélú háborúskodásra alkalmas hatalmi potenciál kiépítésével szembeni óvintézkedés is. A „*sok feleséget se tartson, hogy a szíve el ne hajoljon*” passzus nem csak a „*háremélet*” torzításától és az esetleges bálványimádásba való belekeveredés veszélyétől igyekezett védeni a királyt. Gátolni kívánta a haszonelvé hűzásokkal való hatalom kiterjesztést is, ami már az ókorban is használatos technika volt. A „*se ezüstjét, se aranyát felettébb meg ne sokasítsa*” tilalom pedig a kapzsisággal és túladóztatással szembeni fékszerep mellett a politikaivá konvertálható királyi pénzügyi-gazdasági hegemonia kiépítésének kívánta elejét venni.⁵¹ A köz szolgálatának szem előtt tartására figyelmeztet a „*fel ne fuvalkodjon az ő (a király) szíve az atyjafiai ellen*” artikulus. Tehát

48 V. Mózes 16:18–20 és 17:8–13, vö. 17:14–20. Lásd: Babiloni Talmud, Negyedik rend, Szanhedrin fejezet 20b:8–9. FLAVIUS, *The Antiquities of the Jews*, IV. Könyv, 8. Fejezet, 17. pont.

49 A Misna Szanhedrin traktátusában ehhez hozzáfűzik, hogy a *Tóra*-tekercset a király „*ha kimegy háborúzni, vigye magával, ha visszatér, hozza vissza magával; ha leül bírászkodni, legyen nála; ha leül enni, legyen előtte*.” (Misna, Negyedik rend, Szanhedrin fejezet 2:4), magyarul lásd RUFF, A Misna Szanhedrin traktátusa 121–155. *Mint John of Salisbury írja: „hogy (a király) megtanulja... Ugyanis a törvény buzgó olvasója tanítvány, nem pedig mester, és nem a törvényt módosítja a maga elfogult értelmezéséhez, hanem saját értelmezését igazítja a törvény szelleméhez és tisztaságához.*” SALISBURY, *Policraticus*, IV.7. 77.

50 A *Tóra* 613 parancsolatba való elrendezése e két rendelkezést egybevonja.

51 „*Üdvös, ha a király gazdag, ám csak úgy, ha a magáét a nép vagyonának tekinti. Nem lesz tehát kincse, amelyet idegen címen birtokol, és nem kezeli sajátjaként a kincstár közjavaknak*

ne éljen vissza hatalmával, ne zsákmányolja ki a népet, tudatosítsa magában a hatalomgyakorlás szolgálati jellegét. Mindenek előtt pedig azt hangsúlyozza a király-törvény a nép szabadságának megőrzése érdekében, hogy „a te atyádfiai közül emelj magad fölé királyt; nem tehetsz magad fölé idegent, aki nem atyádfia;”⁵² (a király) a népet vissza ne vigye Egyiptomba, hogy lovat sokasítson.” Egyiptom a szolgaság rendszerét testesítette meg, aminek se geopolitikai, de még gazdasági érdekből se essen csapdájába a király, a saját berkeiben pedig mindenképpen óvakodjon az egyiptomi típusú hatalomkoncentráció útjára lépéstől – szól a figyelmeztetés.⁵³

A király-törvény tehát – mint korábban említettük – nemhogy privilégiumokkal nem ruhazza föl a mindenkori államvezetőket, hanem kifejezetten önmegtartóztatásra kötelezi őket. Megtilt nekik olyan dolgokat (sok feleség tartása, anyagi javak fölöttébb való megszorítása), amelyek egyébként a „polgári” életben nem estek tilalom alá, a hatalom birtokában azonban visszaélésre csábítanak, ahogy *Kálvin János* maga is írja a tárgybeli korlátozásokról: „Körülhatárolja a király hatalmát, nehogy túlon túl felmagasztalja önmagát a méltósága dicsőségének folytán. Tudjuk ugyanis, mennyire csillapíthatatlanok a királyok vágyai, mivel azt képzelik, hogy a számukra minden törvényes. Ezért jóllehet ragyogó a királyi méltóság, Isten nem engedi, hogy a korlátlan hatalom ürügyeként használják fel, hanem korlátozza, törvényes keretek közé szorítja azt (...). Semmi sem nehezebb, mint egy nagy méltóságban lévőknek továbbra is tartani magát a mértékletességhez. Isten tehát (...) nem hiába parancsolja meg, hogy állandóan ki kell tartaniuk a kötelességeik teljesítésében (...). Sőt azt is megtiltja a királyoknak, hogy sok kincset halmozzanak fel, mert ez nem tehető meg fosztogatás és erőszakos zsarolás nélkül. Közben pedig a vagyon arra sarkallja őket, hogy vakmerően vágjanak bele igazságtalan háborúba, s vaskosan pazaroljanak, végül pedig még zsarnoki szélsőségekre is ragadtassák magukat. Isten tehát először is azt akarja, hogy a királyok óvakodjanak, nehogy a gazdagság kergetése során kiszívják a nép vérért, s nehogy eltékozzalják felesleges

tartott vagyonát. Nem csoda, hiszen ő maga sem önmagáé, hanem alattvalóié” – értelmezte ekként *Salisbury* ezt a tilalmat: SALISBURY, Policraticus, IV.5. 69.

„Ne szerezzen magának nagyon sok ezüstöt és aranyat – ez a figyelmeztetés szükséges, hogy megvédje a népet egy deszota uralkodó kizsákmányolása ellen” – írja a szakaszhoz fűzött *Tóra*-kommentárjában *Joseph Herman Hertz*. Lásd: HERTZ, Mózes öt könyve és a haftárák – V. Deuteronomium 222.

- 52 Ez egyben az államszuverenitás megőrzésének tórai alapszakasza is.
- 53 A korlátozások, tilalmak magyarázatáról lásd: Babiloni Talmud, Negyedik rend, Szanhedrin fejezet 21a-b; Misna, Negyedik rend, Szanhedrin fejezet 2:4; HaChinukh, Mitzvah 499–502; MAIMONIDES, Mishneh Torah, Kings and Wars 3. fejezet 2–6. bekezdés. Lásd továbbá: SALISBURY, Policraticus, IV. könyv; ELAZAR, Deuteronomy as Israel’s Ancient Constitution 29–30; HAZONY, The Biblical Case for Limited Government 44–45; HAZONY, Does the Bible Have a Political Teaching? 153–160.

kiadásokra a helytelenül szerzett pénzt, és a másokéval legyenek szeszélyesek. Végül, nehogy törvénytelen dolgok megcselekvésére kísértse őket meg a gazdagság büszkesége.”⁵⁴

Aquinói Szent Tamás is leszögezi, hogy „a törvényes királyoknak a Második Törvénykönyvben megadott norma szerint kell uralkodniuk és kormányozniuk.”⁵⁵ Az idézett tórai rendelkezések világossá teszik, hogy a vezetők hatalmának legitimitását és tartósságát a törvényi keretek megtartása és a hatalom rendeltetésszerű használata garantálhatja. Ezek alapozhatják meg, hogy a király (mint a törvény írja) „hosszú ideig éljen az ő országában és az ő fiai Izraelben”. Ez egyben ékesszóló bizonyítéka annak is, hogy – mint korábban is írtuk – a királyok felkenetése nem jelentette felemelésüket a törvények fölé.

Külön figyelmet érdemel, hogy az izraelita királyok – a királyságokra jellemző gyakorlattal szemben – nem rendelkeztek törvényalkotási jogkörrel sem. A király-törvényből feltűnően hiányzik az erre vonatkozó jogkör. Főszabály szerint maguk is a törvény szolgájának, végrehajtójának minősültek. A kormányzással járó rendelkezéseiknek, intézkedéseiknek pedig a Tóra normái szabtak kereteket, aminek betartásában ki voltak téve a próféták számonkérésének.

A Tóra király-törvénye tehát kizárta a királyi abszolutizmust, ami egyedülálló a korabeli viszonyok között. Az ókori izraeli állam ezért méltán nevezhető az emberiség első alkotmányos monarchiájának, amennyiben a Tóra király-törvényét a királyi hatalmat korlátozó alkotmányerejű alapidokumentumnak tekintjük, ahogy ezt tette számos zsidó és európai keresztény gondolkodó az elmúlt évszázadok során.⁵⁶

54 KÁLVIN, A törvény harmóniája – Kommentár Mózes utolsó négy könyvéhez 343–344.

55 AQUINÓI, A fejedelmek kormányzásáról 130.

56 A király-törvényben tükröződő politikai filozófiának az európai politikai gondolkodásra gyakorolt hatásával külön tanulmányban foglalkozunk majd. Ehelyett csak röviden kívánjuk megjegyezni, hogy a kereszténység közvetítésével többek között megalapozta az angolszász rule of law koncepciót is. Gondoljunk csak a *Magna Carta Libertatum*-ra (1215), vagy olyan korszakalkotó művekre, mint például a *Henry de Bracton*-hoz fűződő, a 13. század közepe tájára datált, a joguralmi elmélet lényegét megfogalmazó *De legibus et consuetudinibus Angliae* (*On the Law and Customs of England*) című műre, továbbá a protestáns *Samuel Rutherford*-nak a királyi abszolutizmus ellenében a törvényuralomról írt *Lex Rex* című könyvére. Utóbbi éppen az angol polgárháború alatt, 1644-ben jelent meg. *Bracton* megfogalmazza, hogy a király nem tehet mást a földön, csak azt, amit a jog szerint lehet („*Nil in aliud potest rex in terris... nisi id solum quod de iure potest...*”). Ahol nem a törvény, hanem az akarat uralkodik, ott valójában nincs is király. („*Non est enim rex ubi dominatur voluntas et non lex.*”). Lásd: BRACTON, *De Legibus* II. 33. és 305. *Rutherford* szerint a királyt a zsarnoktól a törvényesség különbözteti meg, a királynak a törvényt kell képviselnie: „*élő törvényként*” kell a hatalmat gyakorolnia („*To be a king and an absolute master to me are contradictory. A king essentially is a living law; an absolute man is a creature that they call a tyrant, and no lawful king.*”) Lásd: RUTHERFORD, *Lex Rex* XXIII. fejezet, *passim*.

2.7. Az uralkodói felségjogok kérdése

A király-törvény értelmében a kormányzáshoz szükséges mozgásteret adó prerogatívák gyakorlása sem írhatta felül a *Tóra* normáinak rendelkezéseit. Meg kellett maradni azok keretei és törvényi célja – emberközi viszonylatban az életvédelem⁵⁷ és az ügynevezett aranszabályra⁵⁸ alapozott társadalomszervezés – között. Ezért a prerogatívák adta mozgástér sem korlátlan, nem lehet öncélú,⁵⁹ mert a használatát a társadalom védelme, a közjó, a kormányzottak javának szolgálata legitimálja.⁶⁰

Mivel a Biblia társadalmi tanítása szerint a jog az igazságosságból nyeri érvényét, ez az uralkodói felségjogok gyakorlására is áll. *Szent Ágoston* egyenesen rablóbandákhoz hasonlítja az igazságosság nélküli, azaz a törvénytelenül működő országokat.⁶¹

2.8. A szolgáló hatalom elve

Az Újtestamentum – a tórai elvekkel összhangban – nyomatékosítja az államhatalom szolgálati, védelmi rendeltetését, kihangsúlyozza a szolgáló hatalom elvét, amikor a fejedelem hatalmát az emberek javát szolgálni hivatott tevékenységként írja le, ráadásul isteni felelősséggel, ahogy azt *Pál* apostol a római gyülekezethez címzett levelében írja: a fejedelem „*Isten szolgálója (...) a te javadra*”.⁶² Témánk szempontjából ez az értel-

57 Életvédelem (*pikuach nefes*) elve. Eszerint a *Tóra* legfőbb célja az egyéni és az egyetemes emberi élet védelme, aminek értelmében – a rabbinikus és a zsidó-keresztény értelmezés szerint – a halálbüntetéssel szankcionált morális parancsolatok kivételével minden parancsolat felülírható az ártatlan emberi élet megmentése érdekében. Lásd: RUFF, A mózesi Törvény egységes rendszerének immanens elvei 9–35.

58 III. Mózes 19:18: „*szerezsed felebarátodat mint magadat*”. Az Újtestamentum megfogalmazásában „*Amit akartok azért, hogy az emberek ti veletek cselekedjenek, mindazt ti is úgy cselekedjétek azokkal*”, lásd: Máté 7:12; Lukács 6:31.

59 *Sámuel* próféta kifejezetten figyelmeztet a királyi (központosított) hatalommal való visszaélés veszélyeire, lásd I. *Sámuel* 8:9–22a. Az említett részben *Károli Gáspár* magyar bibliafordításában a királyi hatalmaként szereplő szófordulat (I. *Sámuel* 8:9 és 8:11) nem jogosítványt takar, hanem azt írja le, hogy az uralkodó adott esetben a jogosítványain önhatalmulag túllépve, zsarnoki módon ténylegesen eljár, mint például ez a későbbiekben ismertetett, *Nábót*-szőlőbirtok elorzásának ügyében is történt.

60 Ezért bélyegzi meg a Szentírás *Dávid* király önkényes népszámlálását az általa kiváltott isteni ítélet leírásával (I. *Krónika* 21.). A törvények uralma és a királyi felségjogok viszonyáról lásd: RUTHERFORD: *Lex Rex*, XXV. fejezet; BLACKSTONE, *Commentaries on the Laws of England*, Book 1, Chapter 7, LOCKE, *The Second Treatise of Government*, XIV. fejezet.

61 SZENT ÁGOSTON, *Isten városáról* I. köt. IV. k. IV. f. 265–266.

62 Róma 13:4a. *Rutherford* az idézett bibliai részre utalva írja: „*A király, mint király formálisan és lényegében 'Isten szolgálója a mi javunkra' (Róma 13:4; 1.Timóteus 2:2), és nem lehet*

is érdemel említést, mert a közhatalom szolgálati szerepével eleve ellentétben áll a törvények alárendelése az államvezetők kényének-kedvének.

Maga *Jézus Krisztus* is kihangsúlyozza a kormányzás szolgálati szerepét, elítélte annak az emberek fölötti uralkodásra való használatát: *„Jézus pedig magához szólítván őket (értsd: a tanítványait), monda nékik: Tudjátok, hogy azok, akik a pogányok között fejedelmeknek tartatnak, uralkodnak felettök, és az ő nagyjaik hatalmaskodnak rajtok. De nem így lesz közöttetek; hanem, aki nagy akar lenni közöttetek, az legyen a ti szolgátok; És aki közületek első akar lenni, mindenkinek szolgálja legyen: Mert az embernek Fia sem azért jött, hogy néki szolgáljanak, hanem hogy ő szolgáljon, és adja az ő életét váltságul sokakért.”*⁶³ A hatalomgyakorlás „hatalmaskodássá” való eltorzítását megbélyegezve *Jézus Krisztus* határozott modellváltásra szólította föl követőit: a szolgáló hatalom elvének megvalósítására. Többek között ez az intelem is alapvetően hozzájárult ahhoz, hogy a zsidó-keresztény kultúrkörben sikerült az „élet és halál urává” torzult államhatalmat humanizálni.

2.9. Precedens értékű történelmi adalékok

Az Ótestamentum prófétai és történeti corpusai a törvények felsőbbségének követelményét számos helyen megörökítik, több iránymutató leírást tartalmaznak erről. Ezek – a Mózesi Törvény értelmezéséhez hozzájárulva – precedens értékű útmutatásnak minősülnek, ekként fejtették ki hatásukat az utókorra.

Amikor *Mózeszt Józsué* váltotta az izraeliták élén, a vezetői tevékenységének megkezdéséről szóló leírás kihangsúlyozza a törvények alá vetett kormányzás alapelvét, kiemelve, hogy ez felsőbb, megmásíthatatlan, általános isteni követelmény: *„És lőn Mózesnek, az Úr szolgájának halála után, szóla az Úr Józsuénak, a Nún fiának, Mózes szolgájának, mondván: (...) Csak légy bátor és igen erős, hogy vigyázz és mindent ama*

uralkodóként értelmezni, hanem eszközként, nem célként, sem akként, mint aki önmagáért van. Úgy gondolom, hogy Isten megtiltotta ezt az első király megformálásakor. (V. Mózes 17:18, 19, 20.) [”The king, as a king, is formally and essentially the ‘minister of God for our good,’ (Rom 13:4; 1 Tim. 2:2,) and cannot come under any notion as a king, but as a mean, not as an end, nor as that which he is, to seek himself. I conceive God did forbid this in the molding of the first king. (Deut. 17:18, 19, 20.)”] Lásd: RUTHERFORD: Lex Rex, XXV. fejezet. *Martin Luther* hangsúlyozza: a fejedelem „ne gondolkozzon ekkép: ország és népe enyém, úgy akarok cselekedni, mint nekem tetszik; hanem így: én az országé és népe vagyok, úgy kell cselekednem, ahogy nekik hasznos és jó; nem azt kell keresnem, miképp dőlyfösködöm és uralkodom, hanem azt, hogy miképp őrizhetők és védhetők meg ők jó békével, s Krisztus legyen [a fejedelem] előképe (...)”. Lásd: LUTHER: a világi felsőségről 401. Mindez összhangban van a közhatalom szolgálati jellegét ugyancsak kihangsúlyozó cicerói állambölcslelettel: *„Salus populi suprema lex esto”,* azaz a nép java legyen a legfőbb törvény. Lásd: CICERO, Törvények III. könyv III. rész VIII. pont.

63 Márk 10:42–45. Lásd még Máté 20:25–28; Lukács 22:24–26.

*törvény szerint cselekedjél, amelyet Mózes, az én szolgám szabott elődbe; attól se jobbra, se balra ne hajolj, hogy jó szerencsés lehess mindenben, amiben jársz! El ne távozzék e törvénynek könyve a te szádtól, hanem gondolkodjál arról éjjel és nappal, hogy vigyázz és mindent úgy cselekedjél, amint írva van abban, mert akkor leszél jó szerencsés a te utaidon és akkor boldogulsz.*⁶⁴

Az izraelita államvezetés törái joghoz való viszonyulása állandó értékelési szempontja az ótestamentumi könyveknek. Ennél fogva önmagukból az eseteírásokból és azok minősítéséből is normaértékű társadalmi tanítás fakad. A törvények felsőbbségének és elsőbbségnek fontosságát húzza alá például annak hangsúlyos bemutatása, hogy a Júda történetének legátfogóbb vallásügyi és államjogi reformját megvalósító Jósias király (uralkodási ideje: i. e. 640–609) programjának központi részét képezte a törvény uralmának helyreállítása a regnálását megelőző törvénytelenység időszaka után.⁶⁵ Külön erre szolgáló népgyűlést hívott össze, ahol nyilvánosan is felolvastatta a törvénykönyvet⁶⁶ és mind a király, mind az összesereglett nép kölcsönösen fogadalmat tettek annak megtartására. Magyarán: a vezetők és a vezetettek egyező akaratnyilvánítással a törvény uralma alá rendelték magukat.⁶⁷

Történelmi léptékű precedenst képez az *Arauna/Ornán* földbirtok ügy.⁶⁸ Ebben Dávid király még teokratikus államvezetőként is tartózkodott attól, hogy mások tulajdonát,

- 64 Józsué 1:1 és 1:7–8. Hasonló figyelmeztetést tartalmaz Dávid királynak az utódjához, Salamonhoz intézett intelve (I. Királyok 2:1–3; I. Krónika 22:12–13). Salamon király maga is földézte ezt a követelményt (II. Krónika 6:16).
- 65 II. Királyok 22:8–20; 23:1–3; II. Krónika 34:14–32. Lásd erről: BRIGHT, Izráel története 306.; JOHNSON, A zsidók története 96.; GORDON – RENDSBURG, A Biblia és az ókori Közel-Kelet 270–275.; FLAVIUS, The Antiquities of the Jews, X. Könyv, 4. Fejezet, 2–3. pont; GRÜLL, Bibliai történelem – Ószövetség 182–183.; HORVÁTH, Az ókori Kelet jogfejlődése című alfejezet. In: Egyetemes állam- és jogtörténet I. 14.
- 66 Mái is vita tárgya, hogy a leírásban említett „törvénykönyv” (II. Királyok 22:8; II. Krónika 34:14), illetve „szövetség könyve” (II. Királyok 23:2; II. Krónika 34:30) vajon a teljes Törát, azaz Mózes mind az öt könyvét, vagy csak Mózes ötödik könyvét (az úgynevezett Második Törvénykönyvet – a *Deuteronomiumot*) takarja-e. Véleményünk szerint a teljes corpusról van szó (II. Királyok 23:25–„Mózesnek minden törvénye” = latin: „*omnem legem Mosi*”, héber: „*kól törat móse*”, görög: „*panta ton nomon Moyses*”), de tárgyunk szempontjából ez nem releváns, mert a királyi hatalomgyakorlásra vonatkozó, azt kifejezetten a törvények uralma alá rendelő rész egyébként is a Második Törvénykönyvben található.
- 67 Hasonló, a törvénynek való kölcsönös és általános alárendelődést kinyilvánító népgyűlésről szóló leírást tartalmaz Nehémiás könyve is, ami arról tudósít, hogy a babiloni fogságból a hazájába visszatérő zsidóság a törvény középpontba állításával kezdte meg a társadalom újraszervezését, lásd: Nehémiás 8:1–9.
- 68 II. Sámuel 24:18–25. Erre a precedensre több keresztény gondolkodó is hivatkozik, így lásd: AQUINÓ, A fejedelmek kormányzásáról 130.

akár még magának az *Isternek* való szolgálat céljára is, önkényesen elvegye, úgymond államosítsa. A király annak ellenére is pénzen vásárolta meg a jeruzsálemi templom későbbi felépítésének helyszínét képező ingatlant, hogy azt a tulajdonosa ingyen ajánlotta föl neki.

2.10. Az önkényesség tilalma

A király-törvény azon előírása, hogy a király „*el ne hajoljon a parancsolattól jobbra vagy balra*”⁶⁹, magában foglalja az önkényes eljárás tilalmát is. Ez alapján a királyi önkény elítélése több alkalommal is visszaköszön az Ótestamentum történeti könyveiben. Így például az izraelita *Nábót*-szőlőbirtok királyi elorzásának és *Dávid* király önkényes népszámlálásának elítélése ügyében is. (*Nábót*-szőlőbirtok ügy; *Dávid* népszámlálási ügye).

A *Nábót*-szőlőbirtok ügyben – szemben az előbbieken ismertetett *Arauna*-földbirtok ügyben tanúsított törvénykövető királyi eljárással – a zsarnok *Akháb*, izraeli király (uralkodott: i. e. 873–852) és felesége *Jezabel*, a királyi tekintéllyel visszaélve, a királyné vezérletével, hamis vádon és hamis tanúk felvonultatásán alapuló, halálos ítélettel végződő koncepció perrel orozták el a királyi lakhellyel szomszédos szőlőingatlant a birtokosától, aki a *Tóra* öröklési és földbirtokjogi rendelkezéseire hivatkozva megtagadta annak elidegenítését az arra szemet vető királynak.⁷⁰ Ez után hangzott el a törvénysértő királlyal szemben a következő isteni ítélet, *Illés* próféta tolmácsolásában: „*Akkor szóla az Úr Thesbites Illésnek, mondván: Kelj fel, és menj Akhábnak, az Izraelbeli királynak eleibe, aki Samariában lakik, imé ott van a Nábót szőlőjében, amelybe lement, hogy azt elfoglalja; És szólj néki, ezt mondván: Így szól az Úr: Nemde megölted-é és nemde el is foglaltad-é? És szólj néki, mondván: Ezt mondja az Úr: Ugyanazon a helyen, ahol felnyalták az ebek Nábót véréét, ebek nyalják fel a te véredet is!*”⁷¹ Az a tény viszont, hogy az akhábi zsarnokság idején is egy (hamis tanúk felvonultatására épülő) koncepció pert kényszerült a hatalom konstruálni a magánbirtok elvételéhez, azt jelzi, hogy még a törvénytelenség korszakában is rákényszerült bizonyos szintig fenntartani a törvényességnek legalább a látszatát. Ez is arra utal, hogy az izraelita államéletben a törói jog – legalább is elviekben – határt szabott a királyi hatalomnak.⁷²

69 V. Mózes 17:20.

70 *Nábót* szőlőbirtokának hírhedt – sokat hivatkozott – esete (1. Királyok 21:1–16) is bizonyítja, hogy az I. Sámuel 8:10–18-ban írt figyelmeztetés, miszerint a királyok a hatalmuk birtokában például „*elveszik legjobb szántóföldjeiteket, szőlőhegyeiteket és olajfás kertjeiteket és szolgálóinak adják*”, nem királyi előjogokat rögzít, hanem hatalmi visszaélésekre figyelmeztet. A *Tóra* földbirtokjogi rendelkezéseiről lásd: III. Mózes 25:23; IV. Mózes 36:7.

71 I. Királyok 21:17–19.

72 A Mózesi Törvény alapján halálos ítéletet csak főbenjáró bűnben, minimum két tanú egybehangzó terhelő vallomására lehetett alapítani (V. Mózes 17:6). A tanúbizonyítási kötelezettség általános előírása önmagában is a törvényuralom biztosítására volt hivatott, mivel (elméletileg) gátat állított az államvezetők önkényes eljárása elé is. Más kérdés, hogy a fenti ügy és maga

Egy másik hírhedt esetet képez *Dávid* király önkényes (*Aquinói Szent Tamás* által „gögsnek” titulált) népszámlálása (*Dávid* népszámlálási ügye).⁷³ *Dávid* a tórai célokhoz nem kötött összeírást rendelt el, mai kifejezéssel élve egy a célhozkötöttség elvét nélkülöző, készletező személyi adatgyűjtést. Ez így alkalmas volt a személyi adatokkal való visszaélésre, illegitim hatalmi célok megvalósítására az emberek fölött.⁷⁴ Jellemző, hogy még az összeírást lebonyolításával megbízott hadseregvezér, *Joáb* is fölszólt az ellen. A történeti beszámoló szerint a visszaélés tragikus isteni ítéletet váltott ki: hetvenezer ember halálozott el a hirtelen kitört pestisben. Örök időkre példázza, hogy a törvények uralmát áthágó kormányzás a törvénytelenység mellett egyben mekkora nemzetbiztonsági kockázatot is jelent.

Az Újtestamentum is megerősíti a törvények uralmáról elmondottak mindmáig ható érvényét. *Jézus Krisztus*, annak ellenére, hogy ő egyben a legfőbb, az isteni szuverenitás hordozója is, maga is kihangsúlyozza a törvények felsőbbségének doktrínáját a Hegyi Beszédben: „*Ne gondoljátok, hogy jöttem a törvénynek vagy a prófétáknak eltörlésére. Nem jöttem, hogy eltöröljem, hanem inkább, hogy betöltssem. Mert bizony mondom néktek, míg az ég és a föld elmúlik, a törvényből egy jóta⁷⁵ vagy egyetlen pontocska (értsd: írásjel)⁷⁶ el nem múlik, amíg minden be nem teljesedik (értsd: meg nem valósul).*”⁷⁷

Mind az Ótestamentum, mind az Újtestamentum örök figyelmeztetése van abban is, hogy a törvényesség ellentéte, a törvénytelenység a gonoszságot megtestesítő Anti-

Jézus Krisztus törvénytelen elítélése is megmutatja, hogy a gyakorlatban ezeket a szabályokat is sokszor áthágták. Ezért a prófétai figyelem nemcsak a kormányzók, hanem az államélet többi szereplője, így például a bírák tevékenységére is kiterjedt. Lásd például *Ézsaiás* próféta fellépését a törvénytelen ítélkezéssel szemben: „*Jaj a hamis határozatok határozóinak, és a jegyzőknek, akik gonoszat jegyeznek, hogy elriasszák a gyöngéket a törvénykezéstől, s elrabolják népem szegényeinek igazságát, hogy legyenek az özvegyek az ő prédájok, és az árvákban zsákmányt vessenek*”, *Ézsaiás* 10:1–2, valamint ugyanerről *Ézsaiás* 5:23.

- 73 I. Krónika 21:1–14; 27:24. Lásd hozzá AQUINÓI, A fejedelmek kormányzásáról 130.
- 74 Az izraelita társadalomban korábban is sor került már összeírásokra, ezek azonban kifejezetten tórai alapon álltak, célhoz kötöttek voltak: összhangban az életvédelem tórai alapjával nemzetvédelmi célhoz kötöttek (hadrafogható felnőtt férfilakosság összeírása), illetve a tulajdonjog biztosításával, védelmével (honfoglalást követő földosztás előkészítése), majd a babiloni fogságból való visszatérés utáni újjáépítéssel. Tórai alapú népszámlálásokról az ókori izraelita társadalomban lásd II. Mózes 30:11–16; IV. Mózes 1; IV. Mózes 26; *Ezsdrás* 2; *Nehémiás* 7:5–69.
- 75 A görög „*iota*” utalás a héber ábécé legkisebb betűjére (jód=i, j), ami egy kis vesszőre hasonlít.
- 76 A görög „*keraira*” szó jelentése itt a betű kiálló csücske (szarvacska, csáp, kiálló rész), a hasonló más betűktől való megkülönböztetést segítő apró kiszögellés egyes héber betűkön.
- 77 Máté 5:17–18.

krisztushoz, mint „*törvénytaposóhoz*”⁷⁸ illetve annak világrendszeréhez van kötve, aki „*véli, hogy megváltoztatja az időket és a törvényt (...)*”⁷⁹

2.11. A korabeli kontrollmechanizmus

Mindazáltal, hogy a hatalomgyakorlás törvényhez kötöttségének követelményét a *Tóra* világosan megfogalmazza, mégsem rendelkezik külön a számonkérésre vonatkozó formalizált eljárási rendről. A királyi hatalomgyakorlás hivatali, jogi részleteiről nincsen leírás, és erről másutt sem olvassunk.⁸⁰ Ennek ellenére sem maradt azonban az államvezetés a törvények uralmát számonkérő kontroll nélkül, csak ennek mikéntje az ókori izraelita állam teokratikus jellegéből adódóan jogon kívüli úthoz volt kötve.

A számonkérés intézményét a prófétai szolgálat jelentette, aminek mindenki, így az államvezetők általi figyelembe vételét is, tórai rendelkezés írta elő.⁸¹ A prófétai intézmény az izraelita teokratikus államrendben gyakorlatilag önálló hatalmi ágként funkcionált, ami rendkívüli súlyt adott neki. Az *Isten* szócsöveiként és mindemellett a kor nyilvánosságának oszlopaiként is tevékenykedő próféták gondoskodtak a vezetők figyelmeztetéséről, törvénytértésinek feltárásáról, megítéléséről és mindannyiunk tanulságára szolgáló, máig ható világgá kürtöléséről. Ez a prófétai jogkör és eljárás nagy mértékben befolyásolta a vezetők társadalmi tekintélyét.⁸² Ez a tórailag megalapozott, de jogilag mégsem rögzített eljárás, még ha jogon kívüli (*Isten* előtti és erköcsi, politikai) felelősségrevonás formájában is, de a törvények uralmának alapelvét tükrözte és volt hivatott biztosítani a próféták egyéb szerepkörei mellett.

Bőséges a tárháza azoknak a Szentírásban rögzített eseteknek, amelyek a törvénytértések elítélésével máig hatóan kifejezik, hogy senki, így az államvezetők sem állhatnak a törvények fölött. Az államvezetés ellátása sem jelenthet menlevelet a törvények negli-

78 II. Thesszalonika 2:8. Az eredeti görög szó (*anomosz*) jelentése: törvénytelen, törvényen kívüli, törvénszegő, aki nincsen alárendelve/nem rendelí alá magát a törvénynek.

79 Dániel 7:25b.

80 Nincs tudomásunk róla, hogy bármelyik államvezető ellen formális hivatalos eljárás folyt volna törvénytértés miatt. Sőt maga a szóban hagyományozott törvényértelmezések utólag írásba foglalt kompilációja, a *Misna* úgynevezett Szanhedrin traktátusa is ilyen esetek meg nem történtéről tanúskodik, mivel rögzíti, hogy a „*király fölött nem hozható ítélet*” – bár rögtön megjegyezzük, hogy ezt az írásbeli *Tóra*, de még a *Dávid* házával kötött speciális isteni szövetség sem zárja ki kategorikusan. *Misna*, Negyedik rend, Szanhedrin fejezet 2:2. Magyarul lásd: RUFF, A *Misna* Szanhedrin traktátusa 121–155.

81 V. Mózes 18:15 „*Prófétát támaszt neked az Úr, a te Istened teközüled, a te atyádfiai közül, ohyat, mint én, azt hallgassátok!*” Ez a rendelkezés egyben a 613 *micva* egyik tevéleges parancsolatát képezi.

82 Ezért még az *Akháb*-féle zsarnokok is igyekeztek ügyelni a látszatra, és lekenyerezett prófétákkal vették körbe magukat. Lásd: I. Királyok 22:1–28.

gálására, vagy pusztá uralmi eszközzé való lealacsonyítására, mint mondani szokták: a törvények uralmának lecserélésére a törvények általi uralkodással. Példaként álljon itt három olyan prófétai ítélethírdetés, ami megörökíti, miként fedték a próféták mind az időközben kettészakadt izraeli monarchia északi és déli utódállamának, Izraelnek és Júdának királyait és „kabinetjeit” önkényük és törvénytelenységük miatt.

Mikeást az Ótestamentum prófétai corpusából idézzük: „Halljátok ezt, kérlek, Jákób házának fejei és Izráel házának vezérei! Akik útljátok az ítéletet, és minden igazságot elcsavartok; Akik vérrrel építetek a Siont, és Jeruzsálemet hamissággal! Kiknek fejedelmei ajándékért ítélnék (...). Azért ti miattatok mezővé szántatik a Sion, és kőhalommmá lesz Jeruzsálem, a templom hegye pedig erdős hegygé.”⁸³ Hozzá hasonló súlyú Jeremiás próféta két alábbi ítélethírdetése is: „Júda királya házának mondd meg: Halljátok meg az Úr szavát! Dávidnak háza, ezt mondja az Úr: Hamarsággal tegyetek igaz ítéletet, a nyomorultat mentsétek meg a nyomorgatónak kezéből, különben az én haragom kitör, mint a tűz és felgerjed, és nem lesz, aki megolthassa, az ő cselekedeteiknek gonoszága miatt.”⁸⁴ A másik: „Jaj annak, aki hamisan építi házát, felházait pedig álnokul; aki az ő felebarátjával ingyen szolgáltat, és munkájának bérét néki meg nem adja. Aki ezt mondja: Nagy házat építetek magamnak és tágas felházakat, és ablakait kiszélesíti és cédrusfával béleli meg és megfesti cinóberrel. Király vagy-e azért, hogy cédrus után kíváncsozol? A te atyád nem evett és ivott-e? De igazságot és méltányosságot cselekedett, azért jó dolga volt. Igazságosan ítélte a szegényt és a nyomorultat, azért jó volt dolga (...) De a te szemeid és szíved csak a te nyereségedre vágnak, és az ártatlan vére, és ragadozásra és erőszak elkövetésére. Azért ezt mondja az Úr Joákimnak, Jósias, Júda királya fiának: Nem siratják őt: Jaj atyám! Jaj húgom! nem siratják őt: Jaj uram! Jaj az ő dicsőségének. Úgy temetik el, mint a szamarat, kivonják és elvetik Jeruzsálem kapuin kívül!”⁸⁵ Mindhárom leírás túlmutat a szakralitás világán, kifejezetten világi jellegű közjogi kötelezettségek számonkéréséről tanúskodik!

A prófétai számonkérések – a monarchia teokratikus jellegének megfelelően – legtöbbször isteni ítélet kimondásával párosultak. Bár ez metajurisztikus szankció, de törvényi alapon minősítik és ezzel az ókori izraelita társadalmon, illetve koron túlmutató precedenssé avatják a tárgybeli törvénytelenségek elítélésének tényét. Ezáltal a törvények uralma követelményének téren és időn túlmutató üzenetét hirdetik.

Mai szemmel, különösen materialista, racionalista alapról nézve hiányérzetet kelthet az államvezetés számonkérésére vonatkozó törvényi eljárásrend hiánya, a felelősség erkölcsi-spirituális és politikai síkra korlátozódása. Az adott korra jellemző istenes világgép és teokratikus államfölfogás közepette azonban annak kifejezése, hogy a törvényszegő vezetőket egyenesen a mindenható *Isten* ítéli el, a legmagasabb

83 Mikeás 3:9–12. Lásd még Mikeás 3:1–4.

84 Jeremiás 21:11–12.

85 Jeremiás 22:13–19. Lásd még Jeremiás 22:1–5.

szintű és elkerülhetetlen felelősségrevonhatóságot jelentette. Idejekorán tudatosítani igyekezett, hogy a törvényszegés következményei elől a hatalom birtokában sincsen menekvés. Mindez visszafordíthatatlan eszmei utat tört az államvezetéssel kapcsolatos, illetve annak mentén elkövetett törvénysértésekért való jogi felelősség és számonkérhetőség későbbi megalapozása felé.

3. Zárszó

Tanulmányunk rávilágít, hogy a joguralom elve – a törvényesség, a törvénynek az uralkodóval, államvezetéssel szembeni elsőbbségének és felsőbbségének követelménye (a „törvény uralma”) formájában – sarkalatos része a Szentírás társadalmi tanításának az Ó- és Újtestamentum szerint is.⁸⁶ Az erre vonatkozó előírások az ókori zsidó állam jogrendszerének részeként ráadásul jogtörténeti tényeknek is minősülnek, e szempontból is joggal tartva igényt bemutatásukra. A tanulmányban taglalt előképek által tükrözött állam- és társadalomszervezési elvek messze megelőzték korukat. A belőlük származó kulturális, politikai és jogi inspiráció a kereszténység és a bibliaismeret elterjedése révén – különösen a Biblia nemzeti nyelvekre történt lefordítása után – döntő szerepet játszott a joguralom doktrínájának kifejlődésében, közvetítésében, elterjesztésében, és játszik ma is a megvalósításában.⁸⁷

86 A törvényesség mellett a joguralom több más részelemének az előképeit is tartalmazza a Szentírás. Így a törvény előtti egyenlőségének, a jogbiztonságnak, a bírászkodás pártatlanságának és függetlenségének és az alapjogvédelemnek korai előképeit is. Ezek bemutatása további tanulmány(ok) tárgyát képezheti.

87 A Szent Agoston és Aquinói Szent Tamás fémjelezte keresztény természetjogtan, a *Magna Carta* megszületésében szerepet játszó *Stephen Langton*, továbbá *Henry de Bracton*, *Erasmus*, *Kálvin*, *Luther* és *Theodor Béza*, *Samuel Rutherford*, *Sir William Blackstone*, *James Madison* és rajtuk kívül számos más keresztény gondolkodónak a bibliai útmutatásokon nyugvó munkássága mind fontos hozzájárulást képeznek ebben.

III.

Az ellenállási jog értelmezése és gyakorlata a Bibliában¹

A tanulmány bemutatja, hogy a zsarnoksággal szembeni ellenállás joga mély bibliai gyökerekkel rendelkezik. Egyenesen következnek az egyetemes, isteni örök rendet és igazságot tükröző isteni és természeti törvények elsőbbségének és felsőbbtségének bibliai alapelveiből. Abból, hogy ezeknek a törvényeknek a közhatalom is alá van rendelve és az ilyen törvényekkel való összeütközés esetén az ember alkotta törvények és hatalmi előírások nem tarthatnak igényt engedelmségre. Ebben az esetben az ezekkel szembeni ellenállás nem csak jog, hanem lelkiismereti kötelesség is. A tanulmány vázlatos áttekintést ad a zsarnoksággal szembeni ellenállást megalapozó bibliai elvekről. Ezt követően ismertet az ó- és újtestamentumi könyvekben szereplő ellenállási esetleírások közül néhányat, amelyek – számos egyéb eset között – az európai történelem során visszaköszöntek az ellenállás jogával foglalkozó meghatározó szerzők műveiben.

1. Értelmezési keret

Az Ó- és Újtestamentum² könyveinek döntő szerepük van abban, hogy a zsarnoki uralommal szembeni ellenállás eszméje éppen a zsidó-keresztény kultúrkörben emelkedett alkotmányos jogfelfogás szintjére. A *ius resistendi* a Jeruzsálemi (keresztes) Királyság első szakaszában (1099–1187) írott szokásként³ rögzült, az angol *Magna Carta Libertatum* (1215), a magyar *Aranybulla* (1222) és az 1287-es aragóniai szabadságlevél, a *Privilegio de la Unión* ellenállási záradékaiként pedig már közjogi formát is öltött, ha nem is minden embert jogosító szabadságjogi dokumentumként, hanem rendi kiváltsággként.⁴ A reformáció mentén minden addiginál nagyobb lendülettel terjedt

-
- 1 A tanulmány rövidített változata a „*Vetus et Novum Testamentum jogi relevanciája. Pár-buzamok jogi kultúráink zsidó-keresztény és római jogi gyökerei között*” című konferencián 2023. június 9-én hangzott el.
 - 2 A tanulmányban a bibliai idézetek, amennyiben külön nincs jelölve, *Károli Gáspár* fordítását követik. A tanulmány folytatása a szerző *A joguralom elvét megalapozó elemek a Vetus Testamentumban és a Novum Testamentumban* című művének, ezért az ott használt fogalmakat nem adja meg újra.
 - 3 Lásd hozzá a legújabb hazai szakirodalomból: HERGER, Die Auslegung und Praxis des *ius resistendi* im Königreich Jerusalem (1099–1187), illetve a korábbiakból: DIVÉKY, Az arany bulla és a jeruzsálemi királyság alkotmánya.
 - 4 Lásd hozzá a legfrissebb hazai szakirodalomból: BALOGH, Az európai jogtörténelem fősodrában: a magyar Aranybulla 19–54., illetve a korábbiból: DIVÉKY, Az arany bulla

tovább az eszme, a németalföldi *Akte van Afzwering* (1581), a *Virginiai Emberi Jogok Nyilatkozata* (1776), az *Amerikai Egyesült Államok Függetlenségi Nyilatkozata* (1776) és a francia *Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata* (1789)⁵ pedig már – a keresztény természetjogból, illetve az utóbbi dokumentum esetében a felvilágosult észjogból levezetve – demokratizálták az ellenállás jogát.⁶

Bár a modern politológia és államelmélet az ellenállás jogát rendszerint az antik szerzők írásaira vezeti vissza,⁷ kétségtelen, hogy az elvászthatatlan az „*Istennek kell inkább engedni, mintsem az embereknek*”⁸ bibliai és lelkiismereti követelményétől is, ami az isteni törvények elsőbbségének és felsőbbbbségének elvét is tükrözi. Ez pedig a Biblia állam- és társadalompolitikai tanításának fundamentális része. A törvénytől, zsarnoki hatalmi aktusokkal szembeni fellépés témája és példái végighúzódnak a bibliai könyveken, visszaköszönnek számos történelemformáló keresztény, illetve biblia-tanulmányozó szerző munkásságában és máig ható politikai történések sokaságát generálták. Meghatározóan hozzájárultak az alkotmányos jogfelfogás európai és amerikai alakulásához. Ebben a tanulmányban először a zsarnoksággal szembeni ellenállást megalapozó bibliai elvekről adunk vázlatos áttekintést. Ezután ismertetünk az ó- és újtestamentumi könyvekben szereplő leírások közül néhány olyan esetet, amelyek többségükben visszaköszönnek az ellenállás jogával foglalkozó, meghatározó szerzők műveiben.⁹

hatása a lengyel jogra; HANTOS, The Magna Carta of the English and of the Hungarian constitution; DEGRÉ, Az ellenállási jog története Magyarországon 366–367.

- 5 Lásd hozzá: KÉPES, Függetlenségi nyilatkozatok a 14. századi Skóciától a 19. századi Magyarorszáig 37–49.
- 6 A természetes személyek formális jogegyenlőségének elve, illetve az annak megvalósulása előtt álló korabeli akadályok, így a rabszolgaság intézménye vagy az emancipáció kérdése, nem tartoznak ennek a tanulmánynak a vizsgálati körébe.
- 7 Például *Merio Scattola* az implicit és az explicit ellenállási jog között különbséget téve az elsősre csak antik példákat hoz, teljesen figyelmen kívül hagyva az egyébként korábbi, ószövetségi történeti párhuzamokat. Lásd bővebben: SCATTOLA, Ius resistendi, https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopedia-of-early-modern-history-online/ius-resistendi-the-right-of-resistance-COM_030344.
- 8 Apostolok cselekedetei 5:29.
- 9 A tanulmánynak nem célja – kereteit messze meghaladná – a tárgyalt bibliai elvek és esetek mentén létrejött politikai teológiák és filozófiák áttekintése, így csak alkalmi utalásokat tartalmaz ilyen irányban, a szóban forgó bibliai elemek kihatását érzékeltetendő. Az idézetek közül a szerző által lefordítottakat („szerz. ford.”) megjegyzés jelzi.

2. A közhatalom korlátozásának bibliai alapjai

Mivel a hatalmi keretek felrúgása a zsarnokság általános velejárója, ami ennél fogva a táptalaját képezi a kormányzottak ellenállási jogának, kiindulásként hangsúlyozni kell, hogy a Biblia a társadalmi és politikai viszonylatokat illetően a korlátozott hatalomgyakorlás alapján áll. A mérsékelt kormányzás elve mindkét Testamentumon végighúzódik. Ennek elemei közül említünk néhányat az alábbiakban.

2.1. A korlátozott államszuverenitás elve isteni viszonylatban

A Biblia hatalomelméleti maximáját az „*omnis potestas a Deo*” („minden hatalom Istentől származik”) alapelv képezi: „(...) mert nincsen hatalmasság, hanem csak Istentől: és amely hatalmasságok vannak, az Istentől rendeltettek”.¹⁰ Így az államhatalom sem független Istentől, hanem neki alárendelt. Ezért nem törekedhet mindenhatóságra/ teljhatalomra, sem nem követelhet feltétel nélküli engedelmességet, hiszen ezzel emberi relációban mintegy isteni rangra emelné önmagát.¹¹

Jézus Krisztus az adófizetés kérdése tárgyában kijelentette: „*adjátok meg, ami a császáré, a császárnak, és ami az Istené, az Istennek*”.¹² Ezzel azt is kifejezte, hogy a császár nem tekinthető istennek, nem isteníthető, az embereket nem tekintheti tulajdonának, akikkel azt tehet, amit csak akar. A kormányzati hatalom így csak akkora terjedelemmel bírhat, amekkorával és amire az isteni jog és a természetjog, illetve ezek keretei között a kormányzottak beleegyezése vagy felhatalmazása feljogosítja.¹³ A hatalom abszolutizálása

10 Róma 13,1b. Gör.: „...u gar estin exusia ei mé hypo theu, hai de usai hypo theu tetagmenai eisín.” Lat.: „...non est enim potestas nisi a Deo quae autem sunt a Deo ordinatae sunt.” Lásd még: Kolossé 1:16, 62. Zsoltár 12.

11 Amint *Theodore Beza* francia protestáns teológus is írta: „Az Úr azt mondja Ézsaiás próféta által: „Nem adom dicsőségem másnak” (Ézsaiás 42:8; 48:11). Ebből is eredően „a tisztán emberi tekintélyből származó parancsokat nem lehet bűn nélkül egyenlő súlyúaknak tekinteni azokkal, amelyeket Isten maga adott. Isten és az emberek tekintélye egyenlő lenne, ha megkövetelnék, hogy az emberek mindig feltétel nélkül engedelmeskedjenek az emberi rendelkezéseknek, ahogyan Isten felé is teszik... Valahányszor az embereket előtérbe helyezve Isten parancsolatait figyelmen kívül hagyják, a szóban forgó embereket Isten trónja fölé emelik.” Lásd: BEZA, *On the Rights of Magistrates* q–1. (szerz. ford.) Lásd erről még: AQUINÓI, *Summa Theologiae* II–II. q. CIV a.5. „Vajon az alattvalók mindenben engedelmeskedni tartoznak-e a feljebbvalóknak?”; BRUTUS, *Vindiciae Contra Tyrannos* q.1. 4–8.

12 Máté 22:21, Márk 12:17, Lukács 20:25.

13 Még az abszolutista *Jean Bodin* is hangsúlyozta, hogy az uralkodót kötik az isteni és természeti törvények: „Am az isteni és természeti törvényeknek a föld összes uralkodói alá vannak vetve; nincs hatalmukban, hogy szembeszálljanak ezekkel, ha nem akarnak az Isten elleni felségsértés bűnébe esni, csatázva Vele, akinek nagysága előtt a világ minden királyának

ezért bibliai szemszögből nézve a mindenhatóság és az önistenítés felé mutató istentelen tett, ami megalapozza a hívők ellenállását a *Dekalogosz* első – a „*ne legyenek neked idegen isteneid én előttem*” – parancsolata alapján.¹⁴ Ezen az alapon tagadták meg az isteni törvényeket követő izraeliták és a keresztények az uralkodói kultuszt és a pogány isteneknek való hódolatot előíró rendeleteknek való engedelmséget. Így például az izraelita *Ananiás*, *Misáel* és *Azariás* a tüzre vetetést is vállalva tagadta meg azt, hogy leboruljanak a babiloni király által felállított állóképek előtt.¹⁵

2.2. A teremtés rendje és az emberek természetes jogainak védelme

A teremtés rendje eleve alárendeli a kormányzatokat az emberek természetes jogainak, világossá teszi, hogy a kormányzatok vannak az emberekért, nem pedig fordítva. A teremtés rendjében ugyanis az emberek és családok természetes jogai megelőzik a politikai társadalom és a kormányzatok létrejöttét. A teremtéstörténetben nem szerepel polgári kormányzat, hanem csak az ember, az istenképűségéből eredő elidegeníthetetlen szabadságával, valamint a házastársával és *Istennel* való közösségével. Nem véletlen, hogy a *Dekalogoszban*, ami felvezeti a *Mózesen* keresztül adott törvények többi részét, nincs egyetlen szó sem a polgári kormányzatról, továbbá *Jézus Krisztus* úgynevezett boldogmondásai között sem.

Az emberek az istenképűségük okán, *Isten* által, elidegeníthetetlen, természetes jogokkal vannak felruházva. Ezeket a *Dekalogosz* summázza, általános érvennyel tilalmazva a megsértésüket.¹⁶ Már ezt megelőzően, a noahita alaptörvények¹⁷ is az

meg kell alázkodnia, teljes félelemmel és tisztelettel fejet hajtva. Így tehát a szuverén uralkodók és fejedelemségek abszolút hatalma semmiképpen nem terjed ki az isteni és természeti törvényekre;” Lásd: BODIN: Az államról I-8. 80. Idekívánkozik a neotomista *Jacques Maritain* szuverenitás-fogalom kritikája is: „*A szuverenitás fogalma nem használható érvényesen azokra a személyekre, vagy szervekre, akik, vagy amelyek feladatuk szerint az emberek földi sorsát irányítják a politikai szférában, mert végső soron egyetlen földi hatalom sem Isten képmása, vagy küldötte.*” Lásd: MARITAIN, A szuverenitás fogalma 631.

- 14 II. Mózes 20:3.
- 15 Dániel 3:13–18; lásd a tanulmány 5. fejezetében. A Római Birodalom területén élő keresztények vértanúságot is felvállaló ellenállásáról lásd: TERTULLIANUS, Védőbeszéd, X.1.; XII.; L.; ÓRIGENÉSZ, Buzdítás a vértanúságra, *passim*; VANYÓ (szerk.), Vértanúakták és szenvedéstörténetek, *passim*; továbbá bővebben: CAESAREAI EUSZEBIOSZ Egyháztörténete. A legfrissebb hazai szakirodalomból: GRÜLL, Rómaiak, zsidók, keresztények a karthágói Tertullianus életművében 46–56, 111–137.
- 16 A *Dekalogosz* tilalmi az isteni és természetes alapjogok védelmét rögzítik, sérthetetlenységük felől közelítve ezeket. Így például a „*ne ölj*” az élethez való jogot; a „*ne lopj*” a tulajdonhoz való jogot, stb.
- 17 A *Noé*ra és minden leszármazójára (tehát az egész emberiségre) vonatkozó, már a

emberi élet védelme céljából rendelték el az igazságszolgáltatást általános érvényű kötelezettségként, mindenkivel szemben, rendre és rangra való tekintet nélkül: „*Aki embervért ont, annak vére ember által ontassék ki; mert Isten a maga képére teremté az embert.*”¹⁸ Az igazságszolgáltatás megszervezése a Mózesi Törvények közjogi korpuszának is fundamentumát képezi: előírása megelőzi a kormányzásra (királyi hatalomgyakorlásra) vonatkozó rendelkezéseket.¹⁹

Az Újszövetség is kiemeli a közhatalom jogvédelmi, igazságszolgáltatási szerepét, amivel szembe megy, ha nem jogörzésre, hanem jogorzásra használja: „*Ha pedig a gonoszt cselekszed, félj: mert (a hatalom) nem ok nélkül viseli a fegyvert: mert Isten szolgálja, bosszúálló a haragra annak, aki gonoszt cselekszik.*”²⁰

2.3. A közjó, mint a kormányzás vezérelve

Mindezek alapján az Újszövetség az államhatalom rendeltetését a közbiztonság fenntartásában, az istenes életmód szabadságának és az emberi méltóság megéléséért lehetővé tevő természetes jogoknak a védelmében jelöli meg. Annak biztosításában, hogy „*csendes és nyugodalmos életet*” élhessünk „*teljes istenfélelemmel és tisztességgel*”.²¹ Ez valójában a közjó lényegi tartalmának megfogalmazása.

A „*csendes és nyugodalmos élet*” a békességre, háborítatlanságra utal, mai fogalommal a köznyugalmat és a közbiztonságot takarja, ami felöleli a lét-, vagyoni- és jogbiztonságot és olyan társadalmi légkört, amit a törvényes rend tisztelete és a kölcsönös megbecsülés jellemez.

A „*teljes istenfélelemmel*” megélhető élet az istentisztelet és az istenes életmód szabadságának védelmezését foglalja magában. A „*tisztességnek*” lefordított kifejezés (gör.: *σεμνότης* – *szemnotész*) egyaránt jelent tisztességet és méltóságot, tehát olyan társadalmi viszonyok biztosítására utal, amelyek az emberi méltóság tiszteletén és az ezt kifejező természetes jogok elismerésén és védelmén nyugszanak, ami egyenesen következik a *Dekalogosz* emberközi viszonyokra vonatkozó normáiból.

Mózesen keresztül történt törvényadást (a „Mózesi Törvényeket”) megelőző korban kihirdetésre került normák.

18 I. Mózes 9:6.

19 V. Mózes 16:18–20; 17:8–13.

20 Róma 13:4b. A Károli fordításban „*bosszúállóként*” szereplő eredeti görög szó (ἔκδικος – *ekdikosz*), az „*igazság, jogosság érvényesítője*” és „*büntető*” jelentéstartalommal is bír. Más fordítások szerint: „*igazságot szolgáltat, hogy megbüntesse azokat, akik gonoszul cselekszenek*” (Szent Pál Akadémia); „*Isten eszköze, hogy a gonosztevőt megbüntesse*” (Szent István Társulati Biblia).

21 I. Timóteus 2:2.

A közhatalom *Isten* által rendelt szerepe tehát nem a hatalomgyakorlók önértékeinek érvényesítésében, hanem az emberek és természetes közösségeik, a családok és a társadalom javának, a közjónak a szolgálatában, békéjének és biztonságának védelmében áll, amint *Pál* apostol írja: „*Isten szolgálja ő a te javadra*”.²² A közszolgálat adja a közhatalom jogalapját és teszi gyakorlását elfogadásra méltóvá.

A közjóba ütköző hatalomgyakorlás rendeltetésellenes. Tudatos vitele hatalommal való visszaélést jelent, zsarnokságra vezet, ami a hatalomgyakorlót közszolga helyett „közellenségé” teszi.²³ Ez alapot ad vele szemben a közjó védelmét szolgáló fellépésre, „amennyiben a zsarnoki uralom megdöntését követő felfordulásból a zsarnoknak alávetett nép nem szenved nagyobb károsodást, mint a zsarnok uralmából.”²⁴

2.4. A közhatalom gyakorlásának joghoz kötöttsége

Esetünkben a joghoz kötöttség annyit jelent, hogy a *Tóra* fundamentumaként kinyilatkoztatott *Dekalogosz* egyetemes érvényű normatest, aminek a vezetők is kivétel nélkül alá vannak rendelve. Ráadásul, mivel az ókori izraeli állam tételes jogának alkotmányos erővel bíró része is volt – túl azon, hogy örökérvényű isteni törvény – állam- és jogtörténeti tény is képez. Vele együtt a teljes Mózesi Törvény uralmának követelménye az ókori izraeli államvezetéssel szemben a joguralom elvének általános üzenetét hordozza, ami így sarkalatos része a Szentírás társadalmi tanításának.²⁵

Ezt nyomatékosítja a *Tóra* királyi hatalomgyakorlásra vonatkozó normatesté, az ún. király-törvény,²⁶ mint anti-abszolutista *locus classicus* is. Ez eleve keretet szab a közhatalom működésének és külön is rögzíti a királyi hatalomgyakorlás törvényhez

-
- 22 Róma 13:4a. A „szolga” itt az eredeti görög nyelven: δίακονος – *diakonosz*. A *Vulgata* latin fordításában: *minister*.
 - 23 SALISBURY, Policraticus III.15. GROTIUS, *The Law of War and Peace* 1. Könyv, 4. feje. XI. pt. *Salisbury* emellett még a „*luciferi gonoszság képmásának*” is titulálja a zsarnokot és megfogalmazza vele szemben a zsarnokölés opcióját is: SALISBURY, Policraticus VIII.17.
 - 24 AQUINÓI, *Summa* II–II. q. 42. a. 2.
 - 25 Lásd: MÉSZÁROS, A joguralom elvét megalapozó elemek a *Vetus Testamentum*ban és a *Novum Testamentum*ban 197–217.
 - 26 A király-törvény fogalma esetünkben kifejezetten a Tórának az V. Mózes 17:14–20 szakaszában rögzített rendelkezéseire vonatkozik, amelyek az izraelita királyválasztásra és a királyi hatalomgyakorlásra irányulnak, függetlenül annak módjától. Kiemelkedő jelentőséggel bír azonban, hogy a mózesi király-törvény a korát messze megelőzve a törvények uralma alá rendelte a királyi hatalomgyakorlást, amivel kizárta a királyi abszolutizmust. Ezért az itteni fogalomhasználat ellentétes a magyarul szintén királytörvénynek fordított *Lex Regia* kifejezés értelmével, amelyet abszolutista céllal alkalmaztak a korabeli Dániában (*Kongelov*, 1665). Lásd hozzá: KÉPES, Az 1665. évi *Kongelov* és az abszolút monarchia kiépülése Dániában 145–160.

kötöttségét, egyértelműsíti, hogy az uralkodó sem áll a törvények fölött: „*És mikor (a király) az ő országának királyi székére ül, írja le magának könyvbe e törvénynek mását a Lévíta-papokéból. És legyen az ő nála, és olvassa azt életének minden idejében, hogy tanulja félni az Urat, a te Istenedet, hogy megtartsa e törvénynek minden igéjét, és e rendelkezéseket, hogy azokat cselekedje. Fel ne fuwalkodjék az ő szíve az ő atyjafiai ellen, se el ne hajoljon a parancsolattól jobbra vagy balra, hogy hosszú ideig éljen az ő országában ő és az ő fiai Izráelben.*”²⁷

A Dekalogosz isteni törvényként való felfogása eleve megalapozta a vele ellentétes közhatalmi aktusoknak való ellenállás jogát, sőt az erre irányuló lelkiismereti kötelezettséget is.²⁸ Jellemző példa történelmi kihatására, ahogy az I. (Stuart) Károly (Anglia, Skócia és Írország királya) ellen lefolytatott büntetőperben (1649) közvetlenül meghivatkozták az eljárás jogalapját számon kérő, önmagát „isteni jogon” érinthetetlennek tartó királlyal szemben a Dekalogosz emberölésre vonatkozó tilalmát. Továbbá az arra vonatkozó tórai szakaszt, miszerint az ártatlanul kiontott vér megfertőzti a földet, amelynek másként „nem szerezhető engesztelés (...), csak annak vére által, aki kiontotta azt”.²⁹

27 V. Mózes 17:18–20.

28 Az ókori Izrael társadalmi életében ráadásul ez a tórai normák összességére egyaránt vonatkozott. A tőlük való eltérés tiltalmának személyválogatás nélküli, mindenkire vonatkozó hangsúlyozása a teljes Tórán végighúzódo, ismétlődően visszaköszönő alapelv: „*Vigyázzatok azért, hogy úgy cselekedjétek, amint az Úr, a ti Istenetek parancsolta néktek; ne térjétek se jobbra, se balra. Mindig azon az úton járjatok, amelyet az Úr, a ti Istenetek parancsolt néktek, hogy éljétek, és jó legyen dolgotok, és hosszú ideig élhesetek a földön, amelyet bírní fogtok.*” (V. Mózes 5:32–33. Lásd még többek között: III. Mózes 18:5; V. Mózes 4:1–2; 6:2; 10:13; 11:1; 26:16.) Mivel a tórai normák megtartása az emberi élet fennmaradásával volt szervesen összekapcsolva („*tartsátok meg azért az én rendeleteimet és az én végzéseimet, amelyeket, ha megcselekszik az ember, él azok által. Én vagyok az Úr*” – III. Mózes 18:5) és sorskérdésként került deklarálásra (lásd az áldásokat a normakövetőkre és az átkokat a normatiprókra – V. Mózes 28:1 és 15), a törvénytelen hatalmi aktusoknak való ellenállás sorskérdést is képezett.

29 „*Őn is tudja, hogy a Szentírás szerint maga Isten mit mondott ki az emberi vér kiontását illetően, milyen büntetéssel sújtja azt Mózes I. könyvének 9. és IV. könyvének 35. része, és a Királyság nevében eljáró Bíróság szeme előtt van a kiontott ártatlan vér és az, hogy a föld fertőzőtté vált ettől a vértől, és ahogy az Írás tartalmazza, másként nem tisztítható meg, csak annak vérenek a kiontása által, aki ezt a vért ontotta. Uram, nem ismerünk felmentést a vérontást illetően a 'Ne kövess el gyilkosságot' Parancsolata alól, hanem ellenkezőleg, úgy tartjuk, hogy ez a királyokra ugyanúgy vonatkozik, mint a legalacsonyabb parasztokra, a nép legalacsonyabbjaira, mert a Parancsolat egyetemes.*” (szerz. ford.) Idézet I. Károly büntetőperének jegyzőkönyvéből. HOWELL, The Trial of Charles Stuart, King of England 1014–1015. Az idézetben megfogalmazott „nincs kivétel” elvet hangsúlyozzák ki például: BUCHANAN, De Jure Regni Apud Scotos 58–59.; ALTHUSIUS, Politica Methodice Digesta XVIII. 95. §; RUTHERFORD: Lex Rex q.34 obj.5. ans. 319. Az I. Károly elítélésével kapcsolatos bibliai hivatkozásokról lásd még: SZÁNTÓ, Anglikán reformáció, angol forradalom 298–301.

2.5. Az emberi törvények természetjogi és isteni jogi kötöttsége

Bibliai elv, hogy a teremtett világ rendjébe való beilleszkedés végett az ember alkotta törvénynek (*lex humana*) harmóniában kell állnia az egyaránt az egyetemes, változhatatlan isteni örök rendet és igazságot közvetítő isteni törvénnyel (*lex divina*) és természeti törvénnyel (*lex naturalis*). Az ember alkotta jog érvényessége a velük való összhangtól függ.³⁰ Erre is áll a próféta figyelmeztetés: „*Jaj azoknak, akik a gonoszt jónak mondják és a jót gonosznak; akik a sötétséget világossá, s a világosságot sötétséggé teszik, és teszik a keserűt édessé, s az édest keserűvé!*”³¹

Az isteni és emberi törvények, illetve előírások összeütközésekor az elsőbbség az istenit illeti, miként ezt Péter és apostoltársai is kinyilvánították a közhatalmi testületként, izraelita legfelső bíróságként is funkcionáló, Jézus Krisztust is halálra ítéelő zsidó főtanács előtt, miután őrizetbe vették őket, mert nem engedelmeskedtek annak a szólásszabadságukat korlátozó főtanácsai tiltásnak, hogy „*ne szóljanak és ne tanítsanak Jézus nevében*”.³² Ezen a tárgyaláson hangzott el Péter és apostoltársai részéről a keresztény világ leghíresebb, legtöbbit hivatkozott, történelemformáló protestációja: „*Istennek kell inkább engedni, hogynem az embereknek*”.³³

Ez az isteni és természeti törvények elsőbbségét tartalmazó elv a *lex iniusta non est lex* maximája formájában végighúzódik a keresztény politikaelméleti hagyomá-

30 Sir William Blackstone így ír erről az angolszász egyetemi jogászképzés alapjait máig is meghatározó *Commentaries on the Laws of England* című négykötetes összefoglaló művében: „*A természeti törvény, amely egyidős az emberiséggel, és maga Isten diktálta, természetesen minden másnál magasabb rendű kötelezettséget jelent. Kötelező az egész földkerekségen, minden országban és mindenkor; egyetlen emberi törvény sem érvényes, ha ezzel ellentétes: és azoknak, amelyek érvényesek, minden erejük és minden tekintélyük, közvetetten vagy közvetlenül, ebből az eredetiből származik. De ahhoz, hogy ezt minden egyén sajátos szükségleteire alkalmazzuk, az észhez is kell folyamodnunk; aminek az a feladata, hogy felfedezze, mit diktál a természeti törvény a konkrét életviszonyokban. (...) Az e célt szolgáló tételket kinyilatkoztatott vagy isteni törvénynek nevezük, és csak a Szentírásban találhatók meg. (...) Ettől a két fundamentumtól, a természeti törvénytől és a kinyilatkoztatás törvénytől függ minden emberi törvény; vagyis nem engedhető meg, hogy az emberi törvények ellentmondjanak ezeknek.*” (szerz. ford.). Lásd: BLACKSTONE, *Commentaries* 1. könyv, Intro. 2. § – Of the Nature of Laws in General. Althusius: „*Nincs és nem is létezhet olyan jog, amelybe ne vegyülne bele valami a megmásíthatatlan természetes és isteni igazságból. Ha teljesen eltér a természeti és isteni törvény ítéletétől (jus naturale et divinum), akkor nem nevezhető törvénynek (lex). Teljesen méltatlan erre a névre, és senkit sem kötelezhet a természetes és isteni igazságosság ellen... A törvényalkotók mércéje az kell, hogy legyen, hogy amit csak akarunk, hogy az emberek velünk tegyenek, mi is azt tegyük velük.*” (szerz. ford.). Lásd: ALTHUSIUS, *Politica* IX. 21. §.

31 Ézsaiás 5:20.

32 Apostolok cselekedetei 4:18.

33 Apostolok cselekedetei 5:29.

nyon és a sérelem mértékétől függően erkölcsileg megalapozza az ellenállás arányos formáit a pusztá engedetlenégtől egészen az aktív rezisztenciáig. Sőt, lelkiismereti kötelezettséggé avatja az ellenállást, ha az emberi előírások az isteni vagy természeti törvényekbe ütköző tettek cselekvésére köteleznek, vagy pedig az általuk előírt dolgokat tiltanak. Tertullianus írja: „a törvényeket nem az éveik száma, nem az alapítók méltósága ajánlja, hanem csupán az igazságosság”. A törvény „gonosz, ha nem bizonyul igazságosnak és mégis zsarnokoskodik”.³⁴ Szent Ágoston kijelentette, hogy „az igazságtalan törvény nem törvény”.³⁵ Aquinói Tamás kifejtette, hogy „az ilyenek inkább erőszakosságok, mint törvények (...) nem köteleznek lelkiismereti fórumon”.³⁶ Erasmus leszögezte: „a törvény nem törvény, ha nem igazságos, ha nem részrehajlás nélküli, ha nem szolgálja a közösség javát”.³⁷ Ebben a szellemben tagadta meg Luther az írásai és nézetei visszavonását az 1521-es wormszi birodalmi gyűlésen és ezzel zárta Kálvin az *Institúciók* polgári kormányzatról szóló fejezetét.³⁸

2.6. Szövetségi elv³⁹

A *Tóra* arról tudósít, hogy még *Isten* sem kényszerítette rá az uralmát ószövetségi választott népére, Izraelre, hanem azt a néppel kötött szövetségre alapozta.⁴⁰ Uralmá-

34 TERTULLIANUS, Védőbeszéd, IV.10. és 13.

35 SZENT ÁGOSTON: A szabad akaratról I.33. *Ágoston* külön leírja, hogy a „vallás törvényei” védelmében a „mennyei Város” részéről szükségszerű „ellené mondani a földi városnak” még ha ez haragot, gyűlöletet és üldöztetést vált is ki. Lásd: SZENT ÁGOSTON, Isten városáról 19,17.

36 AQUINÓI, Summa I–II. q. 96, a 4.

37 ERASMUS, A keresztyén fejedelem neveltetése 103.

38 KÁLVIN, *Institutio* IV.20.32.

39 Ez az elv, amely a Biblia szövetségeinek (lásd a következő lábjegyzetet) és az ókori zsidó állam működésére vonatkozó törái előírásoknak az értelmezésén alapul, nem keverendő össze a *Hobbes*, *Locke* és *Rousseau* munkásságához kötött, későbbi elvont, racionalista szerződés-elméletekkel, bár közös bennük az uralkodók elismerésének az uralkodói kötelezettségek teljesítéshez kötött feltételek jellege, így inspirációt nyújthatott az utóbbiakhoz. Az említett gondolkodók elméletében a társadalmi szerződés a horizontális, emberközi viszonylatra korlátozódik, feltételei pusztán az emberi akarat függvényei. A bibliai szövetségi elv viszont – mint arról e fejezetben írunk – az adott emberközösség *Istennel* való szövetségén alapul és erre az alpra épül az emberközi viszonylatban is, azaz kettős: vertikális és horizontális vetületű. Az emberi akaratnak pedig mind isteni, mind emberi relációban határt szab az isteni örök törvény. Lásd: HAZONY, *The Biblical Case for Limited Government* 43–44.

40 II. Mózes 19:3–6 „Mózes pedig felment az Istenhez, és szólt hozzá az Úr a hegyről, mondván: (...) ezt add tudtára az Izráel fiainak. Ti láttátok, amit Egyiptommal cselekedtem, hogy hordoztalak titeket saszárnnyakon és magamboz bocsátottalak titeket. Most azért ha figyelmesen

nak célja pedig nem a leigázás, hanem (társadalompolitikai szemszögből nézve) a nép életének, szabadságának megőrzése, boldogulásának elősegítése volt, annak fejében, ha a nép nem követ idegen isteneket és megtartja *Isten* törvényeit, szövetségét.⁴¹

Az *Isten* által kezdeményezett és mózesi közvetítéssel történt szövetségekötés módja maga is ráirányítja a figyelmet erre a nép üdvét célzó motívumra. A szövetségekötés az után történt, hogy *Isten* megszabadította az izraelitákat az egyiptomi rabszolgaságból, tehát szabadítóként mutatkozott be a választott népnek, előre tanúságát adta a nép java iránti készségének.⁴² Ehhez társul, hogy minden kényszertől mentesen került sor a szövetségekötésre. Az *Isten* által felajánlott szövetség elfogadásáról három fordulóban, tehát háromszor foglalt állást az izraeliták közössége, önkéntes akaratnyilvánítással.⁴³

Isten (mint Úr) és az izraeliták (mint nép) szövetsége a kettejük közötti kölcsönösség és együttműködés elvét domborítja ki, annak ellenére, hogy a két oldal hatalmi potenciálja nyilvánvalóan egyenlőtlen. Ebből törvényszerűen adódik társadalompolitikai szempontból a kérdés: Ha a mindenható *Isten*, az abszolút szuverén, aki függetlenül az egész emberiség akaratától bármit, bármikor megtehet,⁴⁴ ennyire fontosnak veszi a néprészvételt saját uralma gyakorlásához, akkor miért ne vonatkozna ez az elv még inkább a halandó, földi kormányzókra?

A *Tóra* királytörvénye eleve a néprészvétel elvét alapozza meg a királyi szék betöltésében, aminek jelentőségét nem csökkenti, hogy a nép e vonatkozásban még

hallgattok szavamra és megtartjátok az én szövetségemet, úgy ti lesztek nekem valamennyi nép közt az enyéim; mert enyém az egész föld. És lesztek ti nekem papok birodalma és szent nép (...).” A teljes Szentírásron végighúzódo alapelv, hogy *Isten* nem diktátumok formájában, hanem szövetségi alapon lép kapcsolatba az emberiséggel. Például az ádámita, noahita és az újszövetség formájában az egész emberiségnek, a mózesi szövetség formájában pedig ószövetségi kiválasztott népének, Izraelnek kínált fel szövetséget. Valamennyi szövetségének alapmotívuma az *Isten* szeretetéből fakadó teremtoi gondviselés, a szövetséges életének, szabadságának megőrzése, boldogulásának elősegítése, üdvösségre vezetése, feltéve, ha a szerződo fél a szövetség feltételeit megtartja. A szövetségbe való belépés mindig önkéntes. A szövetségi elv kérdéskörében lásd: BULLINGER, De Testamento; FRIVALDSZKY, További közelítések a 'szövetség' ószövetségi értelméhez 193–244., továbbá: FRIVALDSZKY, Néhány katolikus szemléletű megfontolás az ószövetségi 'berit' sajátos relacionális jellegéről 201–211.; RUGÁSI, Sacrum imperium 20–22.

41 II. Mózes 19:3–6; 20:2; 23:20–33. 5. Mózes 28:1–14.

42 *A Dekalogosz* preambuluma („*Én, az Úr, vagyok a te Istened, aki kihoztalak téged Egyiptomnak földéről, a szolgálat házából*”, II. Mózes 20:2) maga is a kivonulás kontextusába helyezi a Mózesi Törvényeket.

43 II. Mózes 19:3–8; 24:3–8.

44 Dániel 4:32 (*Isten előtt*) „*a föld minden lakosa olyan, mint a semmi; és az ő akarata szerint cselekszik az ég seregében és a föld lakosai között, és nincs, aki az ő kezét megfoghatná, és ezt mondaná neki: Mit cselekedtél?*”

eléggé differenciálatlan fogalom volt. A nép, illetve képviselői (vének, nemzetségfők, főemberek) elfogadása nélkül még az *Isten* általi kiválasztás sem vezetett automatikusan királyságra az izraelita teokratikus államrendben sem, noha a népnek jól felfogott érdeke volt fel- és elismerni *Isten* kiválasztottját.⁴⁵

A Biblia történeti könyvei kifejezetten tanúskodnak a király és nép közötti szövetség megkötéséről, ami kétirányú kötelezettségvállalást jelentett a részükről: egyrészt együttesen *Isten* felé, másrészt pedig kölcsönösen egymás irányában való elköteleződést a *Tóra* normáinak követésére. *Jóás* júdabeli király (uralkodott i. e. 842–805) vonatkozásában így tudósít erről az Ótestamentum: „*És kötést (berit) tón Jójada (értsd: a szövetségekötésben közreműködő pap) az Úr, a király és a nép között, hogy ők az Úrnak népe lesznek; és külön a király és a nép között.*”⁴⁶ A király és a nép relációjában a szövetség kölcsönös kötelezettséget terhel mindkét oldalra. A nép

45 V. Mózes 17:14–15 „*Mikor bemegy arra a földre, amelyet az Úr, a te Istened ad néked, és bírod azt, és lakozol abban, és ezt mondd: Királyt tesztek magam fölé, miképpen egyéb népek, amelyek körültem vannak: Azt emeld magad fölé királyul, akit az Úr, a te Istened választ. A te atyádfiai közül emelj magad fölé királyt; nem tehetsz magad fölé idegent, aki nem atyádfia.*” Ennek alapján jelenti ki *Dávid* király barátja, *Khúsaí*: „*(...) akit az Úr és ez a nép választ, és az Izraelnek minden fiai, azé leszek és azzal maradok.*” (II. Sámuel 16:18). A nép, illetve képviselőinek részvételéről (minimálisan is a beleegyezést tükröző ún. akklamáció, közfelkiáltás formájában) lásd például: *Saul*nál I. Sámuel 10:24; 11:15. *Dávid*nál I. Krónika 11:3; 1. Krónika 12:23; 2. Sámuel 2:4; 5:3. *Salamonnál* I. Királyok 1:39–40; 1. Krónika 29:20–24. *Roboámnál* I. Királyok 12:1; II. Krónika 10:1. *Jeroboámnál* I. Királyok 12:20. *Akbáziánál* II. Krónika 22:1. *Joásnál* II. Királyok 11:12–17. *Uzziásznál* II. Krónika 26:1. *Jósiásznál* II. Királyok 21:24; II. Krónika 33:25. *Joákháznál* II. Királyok 23:30; II. Krónika 36:1. Lásd erről: BEZA: On the Rights of Magistrates q.5.; BRUTUS, Vindiciae q. 3. I. cím 70–74.; RUTHERFORD, Lex Rex q. IV. „*Whether the King be only and immediately from God, and not from the people*”. A királytörvényben lefektetett korabeli néprészvételi elv maga is cáfolata az atyai (családfői) hatalom természetét egy az egyben a politikai hatalomra is rávetítő patriarchális államelméletnek. Az utóbbi a királyi hatalom abszolút jellegének és az annak való feltétlen engedelmességnek a természetes voltát igyekezett alátámasztani a patriarcha hatalmával való azonosítással. Lásd: FILMER, Patriarcha, *passim*. Vö.: RIGÓ, Sir Robert Filmer és a patriarchális államelmélet.

46 II. Királyok 11:17. Vö.: a zsidó írásmagyarázók, például *Rashi*, vagy *David Altschuler* rabbi kommentárját is: https://www.sefaria.org/II_Kings.11.17?lang=bi&with=Rashi&lang2=en és https://www.sefaria.org/II_Kings.11.17?lang=bi&with=Metzudat%20David&lang2=en. A királyok, valamint a nép közötti szövetségekötést (héber: *berit*, görög: *diathéké*, latin: *foedus*) illetően lásd *Dávid* király esetét is: II. Sámuel 5:1–4; I. Krónika 11:3. Ha jórészt pusztá formalitássá üresedve is, de ez a szövetségi elv ettől tovább az európai keresztény királyságokban a királyi koronázási eskük formájában, ami a felek tudatától függetlenül is potenciálisan alapot szolgáltatott a kormányzotti ellenállásra az uralkodói esküszegés esetén. A koronázási eskü jelentőségéről lásd: BLACKSTONE, Commentaries 1. könyv, 6. fejezet: Of the King's Duties).

engedelmisségét a király felé, cserében az isteni törvényekkel összhangban való kormányzásért. Ez elvileg elszámoltathatóvá tette őket egymás irányában. A szövetség (voltaképpen a *Tóra* parancsolatainak) megszegése elvileg felhatalmazta a sértett oldalt a sérelmeinek orvoslására, így a kormányzottakat az ellenállásra, ami orvosolhatóság híján elvileg a királyok letételéig is kiterjedt. Akinek ugyanis joga van királyt tenni maga fölé, annak elvileg joga van őt le is tenni. Indokolt esetben ez nem minősült az isteni rend elleni lázadásnak.⁴⁷

Így történt az egységes izraeli királyság kettészakadása is. Miután *Salamon* király utódja, *Roboám* nem volt hajlandó könnyíteni a salomoni uralom alatt bevezetett súlyos adóterheken, tíz izraelita törzs öhlyette *I. Jeroboám*ot választotta meg királyának, megalapítva ezzel az önálló északi királyságot, a bibliai leírás szerint isteni jóváhagyással.⁴⁸

A kormányzatok társadalmi legitimitációra utaltsága tehát a bibliai leírásokban is tükröződő alapelv. Az elfogadottság elnyerése és fenntartása nem magától értetődő,

47 Az Isten és a népe (Izrael, egyház) közötti szövetségi elv a klasszikus teológiai értelmezési tartományon túllépve, az emberközi (a király és a nép közötti) politikai és társadalmi viszonyokra vonatkozó analógiaként, illetve példaként is megjelent. *Rotterdam* *Erasmus* írja *I. Miksa* császár unokájához, a később német-római császárrá választott *Károly Habsburg* hercegehez címzett királytükreben: „*Kölcsonös jogviszony van a fejedelem és a nép között: a nép köteles neked adót fizetni, engedelmeskedni; te viszont tartozol a népnek, hogy köteles vagy jó és éber fejedelemként uralkodni. Ha megköveteled a teidtól azt az adót, amivel tartoznak neked, akkor vizsgálj meg először önmagadat: vajon leróttad-e már irántuk a te kötelesség adóját.*” (A keresztény fejedelem neveltetése, 59–60.) Különösen erőteljesen domborodott ki a szövetségi elv a kálvinista politikai teológiában, mint azt *Beza*, *Althusius* és *Rutherford* munkái, továbbá a *Stephen Junius Brutus* álnéven 1579-ben publikált hugenotta értekezés, a *Vindiciae Contra Tyrannos* is tanúsítják. Lásd: BEZA, On the Rights of Magistrates q.6. „*The obligation subsisting between supreme and subordinate magistrates is mutual*”, továbbá „*A restatement of the sixth question*” és „*The Kings of Judah elected by the people*” alcímek alatt; BRUTUS, *Vindiciae* q.1. 9–13. q.3. 144–145, 177. *Althusius* kihangsúlyozza, hogy a *Dekalogosz*-normáknak való alárendelődés kimondatlanul is beleértendő a többségek beiktatásának és uralkodásának feltételei közé, mert a nép „*kétség kívül nem ad felhatalmazást saját tönkretételére*”. (szerz. ford.) Lásd: ALTHUSIUS, *Politica* XIX–XX., XIX. 33. §. Hasonló érveléssel *Rutherford* is hangsúlyozza a királlyá tétel feltételhez kötöttségét abban az esetben is, „*ha még nincs is lefektetve erre vonatkozó szóbeli, vagy írott szövetség*,” mivel „*Isten szava és a természet törvénye*” is azt indokolja, hogy arra adtak hatalmat neki, hogy „*atya, védelmező, őriző legyen*,” nem pedig arra is, hogy akár „*zsarnok, gyilkos, véres oroszlán is lehessen, aki elpusztíthatja és lerombolhatja Isten népét*.” (szerz. ford.) Lásd: RUTHERFORD, *Lex Rex* q.14. 109. „*Whether or no the people make a person their King conditionally, or absolutely; and whether there be such a thing, as a covenant tying the King no less than his subjects*”. Lásd ehhez még: Q. 26. „*Whether the King be above the law or no*”. q.40 „*Whether or no the people have any power over the King, either by his oath, covenant, or any other way*”.

48 I. Királyok 12,1–24; II. Krónika 10:1–11:4.

nem valamiféle feltétel nélküli hittétel, hanem azt a kormányzat rendeltetészerű tevékenysége hivatott alátámasztani.⁴⁹ Több keresztény szerző is rámutat, hogy még a házassági szövetség, mint az *Isten* által alapított legszentebb emberközi szövetség, amiben a két fél egygyé válik („*lesznek ketten egy testté*”),⁵⁰ is felbontható a házasságtörővel szemben. Még inkább felmondható a szövetség az ennél alacsonyabb rangú, politikai kötöttséget illetően, a másik oldal súlyos, következetes, jelentős érdeksérlemet okozó szerződészegése esetén.⁵¹

2.7. Jogos védelem

Az emberek természetes jogainak elidegeníthetetlenségéből (lásd a 2.2. fejezetben) következik ezek megvédése a jogtalan támadásokkal szemben. Ebbe egyaránt beletartozik a saját, illetve a mások személye és javai elleni támadás elhárítása is, tehát túlmutat az önvédelem körén. A védekezés a törvényes rend őreinek távollétében jobb híján a megtámadottra hárul. Az jogos védelemnek a tételes jogtól függetlenül létező, magától értetődő (természetjogi) karaktere tükröződik abban, hogy a Mózesi Törvények is tényként tudomásul véve elismerik a gyakorlását. Mindössze szükségességi és arányossági korlátozásnak vetik alá, a túlkapások elkerülése céljából: „*Ha ház-fölverésen kapják a tolvajt, és úgy megverik, hogy meghal, nincs vérbűn miatta. Ha reá süttöt a nap, vérbűn van miatta (...)*”.⁵²

Éjszakai házbetörés esetén nem várható el a támadó motívumának felismerése, így a védekezésnél arányossági követelmény nincsen. Biztonsági okokból a legdrágább érték, az emberi élet közvetlen veszélyeztetettségét kell vélelmezni. Ezért a sértettet nem terheli felelősség a betörő életének kioltásáért akkor sem, ha utólag kiderül, hogy az nem kívánt az életére törni. Napfénynél viszont már jobban felmérhető a veszély mértéke. Ilyenkor sem tiltott a behatoló életének kioltása, ha a megtámadott fél életének veszélyeztetettsége nyilvánvaló. Ennek híján azonban törekednie kell rá, hogy védekezése ne lépje túl a jogtalan támadás elhárításához szükséges mértéket.⁵³

A fenti elvből több minden következik. Egyrészt az önvédelem az élet és testi épség védelmén kívül kiterjed az anyagi javakra is. Emellett a támadott jogi tárgy

49 II. Krónika 10:7 – A vének tanácsa *Roboám* királynak: „*Ha javára leendesz ennek a népnek, s kedvezel nékik és jó szóval beszélsz hozzájuk; akkor te szolgálid leszel mindenkör*”.

50 I. Mózes 2:24, Máté 19:5–9.

51 A házassági hasonlatot lásd: BEZA, On the Rights of Magistrates q.6. „*Various objections answered*” alcím e/ pont; ALTHUSIUS, *Politica* XVIII. 105. §; RUTHERFORD, *Lex Rex* q. 34, 15. pont; Magdeburg Confession 80.

52 II. Mózes 22:2–3a.

53 Lásd: AQUINÓI, *Summa* II–II. q. 64. a. 7.

(emberi élet, testi épség, vagyonelemek) azonossága okán a védelem túlmutat a betörés esetkörén, mindenfajta élethelyzetre vonatkozik. Továbbá az „arany szabály”⁵⁴ alapján nem csak a személyében megtámadott felet illeti meg, hanem az önvédelem mellett feljogosít a mások védelmében való fellépésre is (jogos védelem). A családtagok védelme egyenesen kötelezettség is.⁵⁵ Mindemellett az Ótestamentum általánosan is nyomatékosítja: „Szabadítsd meg azokat, akik a halálra vitetnek, és akik a megöletésre tántorognak, tartóztasd meg”.⁵⁶ Mindez szintén a nép életére, szabadságára, javaira törő zsarnoksággal szembeni ellenállás kérdésköréhez vezet.

Az Újszövetség sem változtatott ezen. *Jézus Krisztus* maga jelenti ki a hegyi beszédben: „*Ne gondoljátok, hogy jöttem a törvénynek vagy a prófétáknak eltörlésére. Nem jöttem, hogy eltöröljem, hanem inkább, hogy betöltssem. Mert bizony mondom néktek, míg az ég és a föld elmúlik, a törvényből egy jóta (értsd: a legkisebb betű), vagy egyetlen pontocska (értsd: írásjel) el nem múlik, amíg minden be nem teljesedik (értsd: meg nem valósul).*”⁵⁷ Az önvédelmi jogot hangsúlyozza az is, hogy *Jézus Krisztus* az ún. búcsúbeszédeiben kézifegyver beszerzésére is felszólítja tanítványait: „*most, akinek erszénye van elővegye, hasonlóképpen a táskát; és akinek nincs, adja el felső ruháját, és vegyen szablyát.*”⁵⁸

3. Az isteni joron való uralkodás értelmezése

Az isteni joron (*iure divino*) való uralkodás kérdése képezte a legnagyobb vitapontot az uralkodókat *Isten* földi helytartóinak tartó és ezért feljűk feltétlen alattvalói

54 III. Mózes 19:18b: „szeressed felebarátodat, mint magadat.” Máté 7:12: „Amit akartok azért, hogy az emberek ti veletek cselekedjenek, mindazt ti is úgy cselekedjétek azokkal; mert ez a törvény és a próféták.” Lásd még: Lukács 6:31.

55 I. Timóteus 5:8: „Ha pedig valaki az övéiről és főképpen az ő háza népéről gondot nem visel: a hitet megtagadta, és rosszabb a hitetlennél.”

56 Példabeszédek 24:11.

57 Máté 5:17–18.

58 Lukács 22:36. Az, hogy *Jézus Krisztus* nem engedte használni ezeket az elfogatásakor (Máté 26:47–52), nem cáfolja mindezt, mivel ekkor éppen az előre megprófétált isteni küldetését, az ő általa is előre jelzett, engesztelő és helyettesítő áldozatát készült beteljesíteni (Ézsaiás 53; Máté 16:21), amit akadályozott volna a tanítványok fegyveres ellenállása: „*Mi módon teljesednének be az Írások, hogy így kell lenni?*” (Máté 26:54). A béketűrésre vonatkozó közismert jézusi felhívások, mint például: „*aki arcon üt téged jobb felől, fordítsd felé a másik orcádat is; és aki törvénykezni akar veled, és elvenni a te alsó ruhádat, engedd neki oda a felsőt is*” (Máté 5:39.b–40) sem az önvédelem elvitatását jelentik. Egyik eset sem a súlyosabb, például az életet veszélyeztető támadások eltűréséről, vagy az embertársak védtelenül hagyásáról szól. A súlytalanabb inzultusok elszenvetését ajánlják a feszültségek deeszkalációja, a békesség érdekében és a személyes bosszúállástól óvnak.

engedelmességet előíró abszolutistákkal. A kérdés *sola scriptura* elv szerinti értelmezése ezért központi szerepet játszik a közhatalom birtokosainak való engedelmesség feltételhez kötöttségének és ebből eredően az ellenállási jognak a megalapozásában.

Az Újtestamentum legtöbbet idézett rendelkezése a kérdésben *Pál* apostol rómaiakhoz írt levelében olvasható: „Minden lélek engedelmeskedjék a felső hatalmasságoknak (ἐξουσία-exuszia); mert nincsen hatalmasság, hanem csak Istentől: és amely hatalmasságok vannak, az Istentől rendeltettek. Azért, aki ellene támad a hatalmasságnak, az Isten rendelésének támad ellene; akik pedig ellene támadnak, önmagoknak ítéletet szereznek. Mert a fejedelmek (ἄρχων-arkhón) nem a jó, hanem a rossz cselekedetnek rettegésére vannak. Akarod-e pedig, hogy ne félj a hatalmasságtól? Cselekedjed a jót, és dicséreted lesz attól. Mert Isten szolgája (διάκονος-diakonosz) ő a te javadra. Ha pedig a gonoszt cselekszed, félj: mert nem ok nélkül viseli a fegyvert: mert Isten szolgája, bosszúálló a haragra annak, aki gonoszt cselekszik. Annak okáért szükség engedelmeskedni, nem csak a haragért, hanem a lelkiismeretért is. Mert azért fizettek adót is; mivelhogy Istennek szolgálói (leitourgós-leiturgosz), kik ugyanabban foglalatoskodnak. Adjátok meg azért mindenkinek, amivel tartoztok: akinek az adóval, az adót; akinek a vámmal, a vámot; akinek a félelemmel, a félelmet; akinek a tisztességgel, a tisztességet.” (kiemelés a szerzőtől)⁵⁹

Az első, és az abszolutisták által sulykolt látszat⁶⁰ ellenére ez a szövegrész sem ír elő feltétlen engedelmességet a hatalomgyakorlók irányában. A szövegrészben „hatalmasságként” lefordított kifejezés, a görög ἐξουσία (*exuszia*). Nem a hatalomgyakorló személyére utal, hanem magára a hatalmi jogkörre, az e jogkörrel bíró intézményre.⁶¹ Ez az, amit az *Isten* rendelt: maga a hatalom intézménye. Ebből eredően a hatalom konkrét gyakorlójának is eleve keretet szab a posztjához rendelt jogkör, aminek túllépése, vagy rendeltetésellenes gyakorlása az eljárását illegitimmé, egy szinten túl törvénytelené teszi.⁶²

A hivatali tisztség és annak betöltője, mint a konkrét hatalomgyakorló, megkülönböztetendők. A tisztség az isteni és a természeti törvényekkel harmóniá-

59 Róma 13:1–7. Ugyanerről lásd még: I. Péter 2:13–14: „Engedelmeskedjétek azért minden emberi rendelkezésnek az Úrért: akár királynak, mint feljebbvalónak; Akár helytartóknak, mint akiket ő küld a gonosztévők megbüntetésére, a jól cselekvőknek pedig dicsérésére.”

60 Lásd például *William Barclay* 1600-ban publikált „*De Regno et Regali Potestate*” című művét, *John Maxwell* 1644-ben, majd 1680-ban kiadott „*Sacro-sancta Regum Majestas, or, The Sacred and Royal Prerogative of Christian Kings*” című művét, illetve *Sir Robert Filmer* 1680-ban az olvasóközönség elé tárt „*Patriarcha*” című művét. Vö.: RIGÓ, Sir Robert Filmer és a patriarchális államelmélet.

61 A *Vulgata* latin nyelvű szövege is ezt tükrözi, amikor a tárgyi kifejezést „*potestas*”-ként adja vissza.

62 Lásd: *Aquinói Tamás* leírását az igazságtalan törvényekről és a velük szembeni engedetlenségről. AQUINÓI, Summa I–II. q. 96, a. 4.

ban álló kormányzásra van rendelve, amivel visszaél a birtokosa, ha ezzel szemben használja. Mint korábban már szó esett róla,⁶³ a *Tóra* királytörvénye egyértelműen a királyi hatalom törvény uralma alá vetettségére és a törvényekkel harmóniában álló regnálásra alapozta a hatalomgyakorlás legitimitását, amivel eleve feltételt szabott. A hatalom intézményének a tagadása, elvitatása az, amit a bibliai leírás tilalmaz, mert ez az anarchiának és törvénytelenségnek nyit ajtót. A törvénytelen hatalomgyakorlással szemben azonban nem zárja ki az ellenállást, ha annak indítéka és célja törvényes és nem okoz a társadalom életében nagyobb károkat, mint aminek elhárítására törekszik.

Az, hogy az Újtestamentum „*Isten szolgáljaként*”⁶⁴ szól a „*fejedelemről*”⁶⁵, nem jelenti az uralkodó isteni rangra emelését (a Szentháromság szentnégyességgé bővítését) a tisztsége okán. Csak *Isten* „szolgájának” (sic!) való minősítéséről szól, de erről sem automatikusan. Csak annak függvényében, hogy a vezető a természeti és isteni törvényekkel harmóniában kormányoz-e (erre utal az idézetben a jó- és a gonosztettek elhatárolásának követelménye⁶⁶) és ez által valóban a közjót szolgálja-e („*Isten szolgálja ő a te javadra*”). Az ilyen kormányzás minősíthető ugyanis akként, hogy a hatalom gyakorlói „*mint Istennek szolgálói, ugyanabban*” (tehát amiben a hívők is: az isteni rend szolgálatában) *foglalatostkodnak*”. E minőség teszi lehetővé, hogy a keresztények engedelmsége ne kényszerből, hanem a „*lelkiismeretükből*” fakadjon, mint erre az idézett bibliai passzus utal. A genfi Biblia idevágó glosszája hozzá is fűzi a lelkiismeretből fakadó engedelmséget illetően, hogy ez „*addig a mértékig* (tart), *ameddig törvényesen szabad: mert ha törvénytelen dolgokat parancsolnak nekünk, azt kell válaszolni, amire Péter tanít minket: Inkább Istennek kell engedelmeskedni, mintsem embernek*”.⁶⁷

A bibliai értelmezés szerint a király a „*népének pásztora*”, aki a nyáj őrzésére és legeltetésére, nem pedig megnyúzására hivatott. A pásztort a tolvajjal szembeállítva maga *Jézus Krisztus* jelenti ki: a jó pásztor „*életét adja a juhokért*”, a tolvaj ellenben azért jön, hogy „*lopjon, öljön, pusztítson*”.⁶⁸ Az utóbbi gyakorlat, az ördöghöz kötött jegyeket hordozó hatalomgyakorlás, éppen ellentéte az „*Isten szolgálja*” általinak, tehát nem követelhet engedelmséget.

63 Lásd a 2.4. fejezetben írtakat.

64 Gör. διάκονος – *diakonosz* (szolga, szolgáló).

65 Gör. ὁ ἄρχων – *ho arkhón* (vezér, király, fejedelem, kormányzó – tehát itt a vezetőök gyűjtőfogalma).

66 Ugyanezt lásd: I. Péter 2:14-ben, miszerint *Isten* a felsőbbbségeket „*a gonosztévők megbüntetésére, a jól cselekvőknek pedig dicsérésére*” rendeli.

67 Lásd a Genfi Bibliának a Róma 13:5. vershez kapcsolt széljegyzetét: <https://www.reformedreader.org/gbn/gbnromans.htm>, továbbá: BRUTUS, *Vindiciae* q.1. 21–28. és q.3. XIII. cím 127.

68 János 10:10–11.

A pásztori metaforát idézve írja *Aquinói Tamás*: „*Nem az ország van a királyért, hanem a király van az országért: mivel Isten azért rendelkezett róluk így, hogy az országot igazgassák, kormányozzák, és mindenkit tartsanak meg a jogában. Ez az uralom célja. Ha másképpen cselekednek, maguknak juttatva mindent, ami kellemes, akkor nem királyok, hanem tirannusok. Ő ellenük mondja az Úr Ezékiel könyvében: 'Jaj Izráel pásztorainak, akik önmagukat legeltették! Vajon a pásztoroknak nem a nyáját kell-e legeltetniük? A tejet megettétek, és a gyapjúval ruházkodtatok, a hizottat megöltétek, a nyáját nem legeltettétek... hanem keményen és kegyetlenül uralkodtatok rajtuk.'*”⁶⁹

Azt, hogy a hatalomgyakorlót *Isten* szolgájának lehet-e tekinteni, a ténykedésének természete mutatja meg. *Isten* szolgája ugyanis nem megy szembe az isteni törvényekkel, nem zsarnokoskodik népe felett. Regnálását a bibliai királytűkőr által közvetített mintához igyekszik igazítani.⁷⁰ Mindebből következik: ha az államvezető az isteni és a természettörvény, a közjó ellen fordul, rá már nem vonatkozik az említett minősítés. Különben a véreskezű diktátorokat is *Isten* szolgáinak kéne tekinteni és engedelmeskedni nekik, ami abszurdum.⁷¹

Ha a hatalomgyakorlók pusztán a pozíciójuk okán automatikusan *Isten* szolgáinak minősülnének, akkor nem beszélne az Ótestamentum az isteni kötelekeket (értsd törvényeket) leszaggató királyokról, fejedelmekről.⁷² Nem szólna „*határrontó*”⁷³,

69 AQUINÓI, A fejedelmek kormányzásáról III–11. 129. Az itt idézett bibliai szöveghely: Ezékiel 34:2–4. Lásd ugyanerről: ALTHUSIUS, *Politica* XVIII. 99. §.

70 Isteni törvények szerinti igazságosság és jogosság, védelem az elnyomástól, erőszaktól, a nép biztonságának és boldogulásának önmaga érdekei elé helyezése (I. Krónika. 21:17; 97. Zsoltár; 99. Zsoltár 4; Példabeszédek 31:8–9). Mindezekben a végző minta maga a *Messias*, mint „*a királyoknak Királya és az uraknak Ura*” (I. Timóteus 6:15; Jelenések 17:14; 19:16).

71 Látszatra ellentmond ennek, hogy az Ótestamentum a júdai királyságot meghódító és az ottani zsidó lakosság javarészét az ún. babiloni fogságba elhurcoló *II. Nabukodonozor* újbabiloni királyt (uralkodási ideje: i. e. 605–562) magát is „*Isten* szolgájaként” nevesíti. Ilyen alapon is vezették le többen, hogy a zsarnokokat is *Isten* támasztja a nép bűneinek megbüntetésére, ők *Isten* haragjának egyfajta földi megtestesítői: Jeremiás 25:9; 21:7; 27:6; 43:10; Ezsdrás 5:12; Dániel 2:37. *Kálvin* is ezen a véleményen van, lásd: KÁLVIN, *Institutio* IV. 20.25–28, de ennek ellenére nem tartja őket érinthetetleneknek (mint erre később utalunk). Azonban ilyenkor – mint arra *Rutherford* is rámutat – kivételről van szó, amit nem lehet általánosítani. *Nabukodonozor* esetében például *Jeremiás* prófétán keresztül *Isten* kifejezetten előre kinyilatkoztatta a babiloni hódításban testet öltő történelmi ítéletet, külön figyelmeztetve az ellenállás elkerülésére, éppen a károk minimalizálása és a túlélés biztosítása végett (*Jeremiás* 27:1–12; 38:17–23). A figyelmeztetés oka éppen az volt, hogy e nélkül magától értetődő lenne az ellenállás az elnyomóval szemben, mint azt más esetekben az izraeliták a rájuk támadókkal szemben rendszeresen gyakorolták is. Lásd hozzá: RUTHERFORD, *Lex Rex* q.10. 3–4. pontok, 73–75. Ugyanezt fogalmazza meg a következő mű is: BUCHANAN, *De Jure* 58.

72 2. Zsoltár 2–3.

73 Hóseás 5:10. Lásd hozzá: BRUTUS, *Vindiciae* q.1., 2.

illetve „ragadományt ragadozó farkasokként vért ontani, lelkeket elveszteni” kész, gátlástalanul nyereszkeskedő júdeai előljárókról.⁷⁴ Akkor a héber fiúcsecsemők meggyilkolását elrendelő egyiptomi fáraó, továbbá a csecsemő Jézus életére törő Nagy Heródes, aki lemészároltatta a két éves kor alatti betlehemi kisgyermeket, és aki elől egészen annak haláláig Egyiptomba kellett elmenekülnie Jézus családjának, maguk is Isten szolgái lennének.⁷⁵ Akkor Jézus Krisztus nem minősítette volna rókának Heródes Antipászt, Galilea uralkodóját (uralkodási ideje: i. sz. 4–39), aki ugyancsak az ő életére tört.⁷⁶ Akkor Jézus Krisztus nem üzenné a szmirnai gyülekezetnek, hogy a „Sátán (sic!) egynehányat tiközületek a tömlöcbe fog vetni”.⁷⁷ Akkor az eljövendő Antikrisztus, mint a végkorszak világlevezetője is Isten szolgálója lenne.

Az 1550. évi magdeburgi konfesszió például ekként fogalmaz velősen minderről: „A hivatali méltóságot Isten a jöttetek elismerésére és a gonoszítottak retteggetésére rendelte. Ezért amikor az elkezd a jötteteket terrorizálni és a gonosztságot honorálni, már nem Isten, hanem az Ördög rendelését cselekszi. Így aki ellenáll az ilyen cselekedeteknek, nem Isten, hanem az Ördög rendelésének áll ellene.”⁷⁸ Samuel Rutherford így ír ugyanerről: „Nyilvánvaló, hogy a hatalmasságoknak való alávetettség és engedelmesség, amiről a rómaiakhoz írt levél 13. része ír, a hivatali méltóság hatalmának és tiszttségének való absztrakt engedelmességre vonatkozik, vagy (...) afelé személy felé áll fenn, aki ezt a hatalmat törvényesen gyakorolja, és nem ír elő ez a szöveg, vagy Isten egyetlen más szava sem engedelmességet a hatalmával visszaélő és zsarnokoskodó király irányában (...). A királyok, akik igazságtalan dolgokat parancsolnak, és ártatlanokat gyilkolnak, nem többek, mint emberek, mint bűnös emberek; és az erre használt hatalmuk bűnös és bitorolt hatalom (...) Aki magának az olyan embernek áll ellene, aki királyként istenellenes dolgokat parancsol és ártatlanokat gyilkol, nem Isten rendelésének, hanem a bűnnek és a Sátán rendelésének áll ellen; igazságtalanságok megparancsolására és zsarnokoskodásraugyanis az embernek nincs hatalma Istentől.”⁷⁹ Althusius is írja, hogy amennyiben az uralkodó az Isten szol-

74 Ezékiel 22:27. Hivatkozzák: AQUINÓI, A fejedelmek kormányzásáról I-4. 18.; ERASMUS, A keresztény fejedelem neveltetése 44. és RUTHERFORD, Lex Rex q.34. 329.

75 Máté 2:13–18.

76 Lukács 13:31–2.

77 Jelenések 2:10.

78 A Konfesszió kilenc lutheránus magdeburgi lelkipásztor 1550. április 13-án közzétett állásfoglalása arról, hogy a város miért utasítja el az 1548-as augsburgi Interim protestánsellenes intézkedéseit. Angol fordításban lásd: <https://gereformeerd.org/wp-content/uploads/2021/04/Magdeburg-Confession-1550.pdf> 74. (szerz. ford.).

79 RUTHERFORD, Lex Rex q. 29. „Whether, in case of defensive war, the distinction of the person of the King, as a man, who can commit acts of hostile tyranny against his subjects, and of the office and royal power that he hath from God and the people, as a King, can have place.” 263–264. (szerz. ford.) A kérdéstről lásd a 33. fejezetet is: „Whether or no the place Rom.xiii. 1, prove

gája, akkor semmi olyant nem tehet, ami ellentétes *Isten* parancsolataival.⁸⁰ „*Nincs hatalom a gonoszságra, kártevésre, csak a jóra, támogatásra, az alattvalók javára.*”⁸¹

Mindezt összegezve megállapítható, hogy a Róma 13. mind a két oldalnak szól: kijelöli az államvezetők részére a hatalomgyakorlás törvényességének és igazságosságának követelményét, és ehhez a feltételhez kötve (!) engedelmességet ír elő a kormányzottak részére. Amennyiben a vezetők ettől eltérnek, nem számítanak *Isten* szolgálóinak, sőt – az ismertetett felfogás szerint – egy szinten túl már az ördög (mint „*lopni, ölni, pusztítani*” jövő tolvaj)⁸² munkatársainak minősülnek, akikkel szemben már csak a kormányzati hatalom *Isten* által rendelt szerepének helyreállítása végett sem csak jogos, hanem kötelességszerű az ellenállás. Aki viszont a törvényesség és igazságosság alapján álló hatalomgyakorlás ellen támad, annak szükségszerűen kell elszenvednie a „*kard hatalmát*”.⁸³

Ilyen eszmeiség mentén bontakozott ki az a nézet, hogy a polgári hatalom intézménye még a benne ülőkkel szemben is védelemre szorul annak érdekében, hogy be tudja tölteni az *Isten* adta rendeltetését. Így, ha másként nem megy, magát a királyságot is meg kell szabadítani a zsarnokoskodó királytól.

4. Az ellenállás célja és formái

Az előző pontokban felvázolt hatalmi kereteknek az isteni törvényekbe ütköző áthágása morálisan igazolhatóvá tette az érintett hatalmi aktusokkal és hatalomgyakorlással szembeni ellenállást. Hangsúlyozni kell, hogy a bibliai könyvek szerint ennek sosem valamiféle forradalmi célja volt, különösen nem politikai lázadás, zavargás, hanem az isteni törvényeknek, az ezek szerinti életmód szabadságának és az ezeket felölelő közjónak a védelme, illetve helyreállítása. Így például az izraeliták sem az egyiptomi, sem a babiloni tartózkodásuk alatt, azaz idegen földön, nem léptek fel rendszerváltoztató céllal, hanem csak a saját, isteni szövetségi normáikat, istentiszteletük és ebből fakadó életmódjuk szabadságát védelmezték. Ugyanezt tették az őskeresztények is a római birodalom területén. Más volt a helyzet az izraeliták szuverén államisága

that in no case it is lawful to resist the King.”

80 ALTHUSIUS, *Politica* IX. 21. §. Lásd még: XVIII. 7–8. §.

81 ALTHUSIUS, *Politica* XIX. 37. § (szerz. ford.)

82 János 10:10–11.

83 A kérdéstről lásd még: BEZA, *On the Rights of Magistrates* q. 9.; BUCHANAN, *De Jure* 55–57. BRUTUS, *Vindiciae* q.1. 25–28. q.3. V. cím 102–103. és XIII. cím 127.; ZANCHI, *On the Law in General*, 3. fejezet 4. tétel; MAYHEW, *A Discourse Concerning Unlimited Submission* 24–30.; CHAUNCEY, *Civil Magistrates Must Be Just, Ruling In The Fear of God*, *passim*; REDDINGER, *The American Revolution, Romans 13, and the Anglo Tradition of Reformed Protestant Resistance Theory*, *passim*; FERME, *A Logical Analysis of the Epistle of Paul to the Romans* 286–294.

idején, a saját állami kereteiken belül, ahol a tórai előírások szerint eleve ők maguk szabták meg az állami és társadalmi viszonyrendszert. Ebből eredően a közhatalom működésének teljes vetületére kiterjedt a figyelmük.

Mint arról már a 2.5 fejezetben szó esett, az isteni és természeti törvények felsőbbisége és elsőbbsége az emberi rendelkezésekkel szemben hatalom- és jogelméleti maxima és az emberi sorsot meghatározó elv a bibliai könyvek alapján. Minimálisan is az üldöztetés felvállalására indít, ha az elkerülhetetlen a felsőbbrendű törvények, illetve az isteni igazságosság feladása nélkül. „*Efraim el van nyomva, összetörve az itélettől, mert tetszett neki követni az emberi rendelést!*” – írja a prófétai figyelmeztetés.⁸⁴ Jézus Krisztus egyenesen az ún. boldogmondások között szól az igazság miatti üldöztetés felvállalása kapcsán arról, hogy: „*Boldogok, akik háborúságot szenvednek az igazságért: mert övék a mennyeknek országa. Boldogok vagytok, ha szidalmaznak és háborgatnak titeket és minden gonosz hazugságot mondanak ellenetek én érettem. Örüljeteek és örvendezzeteek, mert a ti jutalmatok bőséges a mennyekben: mert így háborgatták a prófétákat is, akik előttetek voltak.*” Ehhez kapcsolódva rögzíti, hogy a hívek rendeltetésébe tartozik, hogy a „*föld sóiként*” (a só természetéből eredően) mindenkor ellenállást fejtsenek ki a romlással szemben: „*Ti vagytok a földnek savai; ha pedig a só megízetlenül, mivel sózzák meg? Nem jó azután semmire, hanem hogy kidobják és eltaszadják az emberek.*”⁸⁵ A Biblia tehát eleve rögzíti a törvénytelenségnek való ellenállás mindenkor minimumát az azzal szembeni engedetlenségben.

Az ellenállás egyéb formáit, módszerét és mértékét meghatározta, hogy az inkriminált hatalmi aktusok pusztán az emberi gyarlóság, vagy tudatosan törvénytípró zsarnokság folyamánai-e, továbbá, hogy alkalmoszerűek, vagy rendszerszintűek-e. Dávid például mindössze elbujdosott a megölését célul tűző Saul király (uralkodási ideje: i. e. 1050–1010) üldözése elől. Saul azonban nem törekedett az egész királyság törvényes rendjének felfogatására. Ezzel szemben az Úr prófétáit szisztematikusan gyilkoló és üldöző, az északi királyság⁸⁶ népét idegen istenkultuszba belekormányzó akhábi zsarnokság már az ellenállás passzív formái (az adott uralmi ciklusban az elítélés, engedetlenség, bujdosás) mellett Illés próféta fegyveres fellépését is kiváltotta a zsarnoki rendszer támaszát adó idegen próféták ellen.⁸⁷

- 84 Hóseás 5:11. Utal rá *Kálmán* (Institutio IV. 20.32.) és hasonlóról szól a következő szöveghely is: Mikeás 6:16.
- 85 Máté 5:10–13. Ehhez kapcsolódóan lásd: 45. Zsoltár 8. „*Szereted az igazságot, gyűlölöd a gonoszságot, azért kent fel Isten, a te Istened öröm olajával társaid fölét.*”; továbbá ugyanezt a gondolatot a következő szöveghelyen: Zsidókhöz írt levél 1:9.
- 86 Az egységes izraeli királyság i. e. 931-ben történt kettészakadása utáni északi államalakulat. Lásd az 5.2.5 pontban.
- 87 *Akháb*, Izrael királya (uralkodási ideje: i. e. 873–852). A szidóni király lányát, *Jézabelt* vette feleségül, aki döntő szerepet vitt a zsarnokság kialakulásában, mivel ő rendelte el az Úr pró-

Ahogy erről már szó esett, a „*csendes és nyugodalmas élet*”, azaz a közbiztonság, köznyugalom biztosításának bibliai célja még az ellenállás erkölcsi indokoltsága eseten is eleve a célszerűség és a módzatok alapos előzetes mérlegelésére int, „*nehogy a gyógy módok veszélyesebbnek bizonyuljanak, mint maga a betegség.*”⁸⁸ Ezért mind az

fétáinak megöletését és szorgalmazta szülőföldje istene (*Baal*) tiszteletét Izraelben hatalmas eszközök felhasználásával elterjeszteni. *Illés* a pogány istenség több száz prófétáját likvidálta nyilvánosan egy vallási szertartás után (I. Királyok 18).

- 88 BEZA, On the Rights of Magistrates q. 7. Ugyanezt szögezi le: BRUTUS, *Vindiciae* q.3. XIV. cím 173. *Szent Ágoston* ennek értelmében általánosságban kizárta az aktív ellenállási formákat. A római polgárháborúknak az egész társadalmat (a vétkes és a sértetti oldalt egyaránt) emésztő pusztítás tapasztalatai okán úgy tartotta, hogy „*ha a szükség úgy kívánja*” (sic!), a keresztényeknek „*még a legrosszabb és leggyalázatosabb államot is el kell tűrniük.*” Ez még mindig a kisebbik rossz, mint a lázadás, zűrzavar és a fegyveres összecsapások mentén eluralkodó, senkit sem kímélő, városokat és falvakat elpusztító, „*dühöngő gyilkolási szabadság.*” Lásd: Isten városáról 3,26–29. *Aquinói Tamás* már konkrétan nevesíti a zsarnoki uralom felszámolásának jogosságát, de hozzáteszi: „*ha a zsarnoki uralom megdöntését követő felfordulásból a zsarnoknak alávett nép nem szenved nagyobb károsodást, mint a zsarnok uralmából.*” Lásd: AQUINÓI, *Summa* II–II. q. 42. a. 2. *Tamás* nagyobb károk elkerülésére vonatkozó kitételeit lásd még: AQUINÓI, *Summa* I–II. q. 96 a.4. és II–II. q. 104. a.6.; AQUINÓI, A fejedelmek kormányzásáról I–7. 23–24. *Luther* hasonló alapállásból hosszú ideig elutasította az ellenállás erőszakos formáit, így élesen kikelt a német parasztháború (1524–25) ellen. Lásd hozzá: LUTHER, Nyílt levél a parasztok ellen, *passim*. Később azonban az ágostai hitvallás elismerésétől elzárkózó 1530-as augsburgi birodalmi gyűlésre reagálva kijelentette, hogy ha a hatalom fegyvert alkalmaz a protestánsok ellen, az azzal szembeni fegyveres ellenállás jogos önvédelemnek minősül: „*Ha háborúra kerül sor, amitől Isten óvjon, nem fogom lázadóknak kikiáltani azokat, akik szembeszegülnek a gyilkos és vérszomjas pápistákkal, s másoknak sem fogom ezt megengedni, hanem hagyom, hogy harcukat jogos önvédelemnek nevezzék, s ezzel az ítéletet a törvényhozók és a jogászok kezébe helyezem. Mert ha a gyilkos véredek mindenáron hadakozni és öldökölni akarnak, nem nevezhetjük lázadásnak, ha önvédelemből ellenük szegül az ember.*” Lásd: LUTHER, Intés a kedves németekhez 4:591. Mindezekből is látható, hogy külön tanulmányt érdemel a kifejezetten keresztény ellenállási teológia kialakulásának és fejlődésének bemutatása és elemzése annak fényében, hogy *Jézus Krisztus* hangsúlyos tanítást adott a felebaráti szeretetről (benne az ellenség szeretetével) és a békességre való törekvésről (Máté 5:38–44). Itt csak annyit jegyzünk meg, hogy ez nem szakítható ki a tágabb kontextusból. Így abból, hogy ugyanő azt is bejelentette, hogy nem eltörölni jött a törvényt és a prófétákat, hanem betölteni (Máté 5:17). Azokat az isteni törvényeket és az ezeket számonkérő prófétai figyelmeztetéseket, amelyek az ember istenképűségéből fakadó, *Istent* és embertársait tisztelő életvitele szabadságának és kötelezettségének biztosítására hivatottak. Olyan szabadságok és kötelezettségek ezek, melyekhez való ragaszkodás feladása egyrészt az isteni rend sérelmét jelenti, másrészt az ember istenképűségébe gázol, aminek elfogadására viszont senki sem kényszeríthető, és ilyet a jézusi tanítás sem vár el még az ellenség szeretete jegyében sem. Az Ó- és az Újszövetség tehát nem állítható szembe

Ó-, mind az Újszövetség kizárják bosszúállást, megtorlást az ellenállás motívumai közül: „Bosszúálló ne légy, és haragot ne tarts a te néped fiai ellen (...)”.⁸⁹ Ez azonban nem jelenti az igazságszolgáltatás kizárását, hanem a túlkapások elkerülését célozza.

A károk lehetőség szerinti minimalizálása és a lehető legbékésebb megoldás érdekében a fokozatosság elve is rögzítésre kerül. A külső hadviselésről szóló mózesi normák előírják: „Mikor valamelyik város alá mégy, hogy azt megostromold, békességgel kínáld meg azt. És ha békességgel felel neked és kaput nyit, akkor az egész nép, amely találtaiban abban, adófizetőd legyen és szolgáljon néked. Ha pedig nem köt békességet veled, hanem harcra kel veled, akkor zárd azt körül (...)”.⁹⁰ Ez a károk mérséklésére irányuló stratégia megfelelően adaptálva még inkább követendő a belső konfliktusok esetén.

A Biblia eseteleírásai arról tanúskodnak, hogy az ellenállás erőszakmentes formáin, továbbá az önvédelmi jog gyakorlásán túlmutató ellenállási formák gyakorlására vagy maga Isten támasztott szabadítókat⁹¹ (mint például Mózes, Gedeon, Sámson), vagy ennek kivitelezői maguk is eleve valamilyen hatalmi posztot töltöttek be, amiből eredően osztoztak a törvényes rend és a közjó védelme iránti felelősségben (mint pl. a papok és próféták, illetve a vének, törzs- és nemzetségfők, fejedelmek, főemberek, bírák).⁹² Mindezek alapján az ellenállás önkényességének és a felforgatásnak a klasszikus keresztény ellenállási teológia azzal is igyekezett gátat vetni, hogy az önvédelmet meghaladó aktív ellenállás jogosultágát csak a törvényes hatalommal bíró úgynevezett kisebb magisztrátusok (kisebb előljárók) részére ismerték el (mivel azok a hivataluknál fogva részben maguk is rendelkeznek a „kard hatalmával,” intézményes eszközökkel), a magánemberek részére pedig csak az előbbieket vezetése alatt.⁹³

egymással. A császárkultusznak való behódolást és a pogány isteneknek való áldozást elutasító keresztény vértanúk is erről tettek máig ható tanúságot.

89 III. Mózes 19:18a. Lásd még: Róma 12:19.

90 V. Mózes 20:10–12. A fokozatosság elvéről lásd: BEZA, On the Rights of Magistrates q. 7.; ALTHUSIUS, Politica XXXVIII. fejezet; BRUTUS, Vindiciae q. 3. XIV. cím 172–174.; RUTHERFORD, Lex Rex q.31.

91 KÁLVIN, Institutio IV. 20.30.

92 Lásd például az Uzziás király elleni papi fellépést, vagy Atália királynő trónfosztását és életének kioltását Jójada főpap vezérletével, illetve a papi város, Libna elszakadását az esetgyűjteményben. Az ókori izraeli teokráciában a papi és prófétai szolgálat önálló hatalmi ágazatokat képezett a belső hatalommegosztásban.

93 AQUINÓI, A fejedelmek kormányzásáról I–7. 25–26.; LUTHER, Óvakodás a lázadástól 39–40.; BEZA, On the Rights of Magistrates q. 6–7.; ALTHUSIUS, Politica XVIII. fejezet 66. és 88. §, XXXVIII. fejezet 28. és 65. §, BRUTUS, Vindiciae q.2. II. cím 59–63. q.3. XIV. cím 177–178. és 193–196. A kisebb magisztrátusok ellenállási jogával kapcsolatban a legnevezetesebb megfogalmazás Kálvintól származik, aki egyenesen kötelezettségként is tekintett erre: „Annak egyáltalán nem vagyok ellene, hogy a királyok önkényének mérséklésére a népből választott hatóságok, adott esetben, hivatalból közbelépjenek; sőt, ha megbunyászkodnának a

5. Ellenállási esetleírások a Bibliában

A Szentírásban szereplő ellenállási esetkörökből az alábbi formák világlanak ki:

Erőszakmentes (passzív) formák	Tettleles (aktív) formák, beleértve az előkészületet is
panasz, jogorvoslat szóbeli elítélés tiltakozás engedetlenség elmenekülés, bujdosás	jogos védelem (beleértve a megelőző védelmet is) fizikai kényszer/erőszak alkalmazás elszakadás trónfosztás

(forrás: a szerző összeállítása)

Az alábbiakban néhány olyan ó- és újtestamentum által megörökített esetet ismertetünk (a teljesség igénye nélkül), amelyek többségükben hivatkozási alapul szolgáltak a zsarnokoskodással szembeni ellenálláshoz az európai történelem során.

5.1. Erőszakmentes (passzív) formák

5.1.1. Pál apostol polgárjogi küzdelme (jogorvoslat)

Pál apostol egyedül rendelkezett az apostoltársai között római polgári státusszal. Ez a státusz az akkori világban gyakorolható szabadságok összességét felölelte. Az apostol határozottan élt is az ebből fakadó lehetőségekkel. Így a Filippi városában történt őrizetbe vételből való szabadon bocsátása alkalmával nyilvános elégtételt követelt ki.⁹⁴ Jeruzsálemben pedig római polgárjogára hivatkozva akadályozta meg a megkorbácsolás útján való kényszervallatását: „*Szabad-e nektek római embert, kit el nem ítélték, megostorozni?*” – szegezte kérdését a római századosnak.⁹⁵

5.1.2. Próféta i tételek (szóbeli elítélések)

A vezetők tevékenységének törvényességi szempontból való megítélése a próféta i szolgálat szerves részét képezte.⁹⁶ A számos példa közül említjük helyyütt

féktelenül tomboló és a népet sanyargató királyok előtt, kertelés nélkül kijelentem, hogy ez a szándékos mulasztásuk istentelen hiúság, mivel hűtlenül elárulják a nép szabadságát, holott tudják, hogy Isten rendelése állította őket annak oltalmazására.” KÁLVIN, Institutio IV. 20.31.

94 Apostolok cselekedetei 16:35–39.

95 Apostolok cselekedetei 22:25. A teljes esemény leírása: Apostolok cselekedetei 22:22–29.

96 Lásd erről: MÉSZÁROS, A joguralom elvét megalapozó elemek a Vetus Testamentumban

Illés prófétát, aki országháborítónak bélyegezte *Akháb* izraeli király uralkodását (uralkodási ideje: i. e. 873–852). Gonosztettnek minősítette az izraelita *Nábót* szőlőbirtokának a halálbüntetést kiszabó koncepció perrel való királyi elsajátítását. Továbbá *Isten* halálos ítéletét is kimondta a királyra és házára az uralkodása folyamatos törvénytelenégei okán.⁹⁷

5.1.3. Mardokeus tiltakozó demonstrációja

Ahasvérus (I. *Xerxész*, uralkodási ideje: i. e. 485–465) perzsa király regnálása idején a király főembere, *Hámán*, hamis vádakkal illetve a perzsiai diaszpóra zsidóságát, rábírta az uralkodót az ottani zsidók megölését előíró rendelet kiadására.⁹⁸ A zsidó *Mardokeus* (*Mordecháj*), aki a perzsa királyi udvarban szolgált, a királyi város közepén, továbbá a királyi vár kapuja előtt „*ruháit megszaggatva, zsákba és hamuba öltözve*”, nyilvánosan demonstrált a királyi rendelet ellen.⁹⁹ A rendelet végül – *Eszter* királyné közbenjárására – felülírásra került.¹⁰⁰

5.1.4. A héberek bábáinak engedetlensége

Az izraeliták egyiptomi rabszolgasága idején Egyiptom királya megparancsolta a héberek bábáinak az újszülött zsidó fiúgyermek megölését. A bábák azonban „*félék az Istent és nem cselekedtek úgy, amint Egyiptom királya parancsolta vala nekik, hanem életben hagyják vala a gyermekeket*”.¹⁰¹ Az élethez való természetes jog védelmében való parancsmegtagadás esete ez, amiért aztán „*Isten jót tett a bábákkal*”.

és a Novum Testamentumban 213–214.

97 I. Királyok 18:18; 21:17–26.

98 *Eszter* 3:8–14. *Grüll Tibor* a „*világtörténelem első holokauszt-terveként*” nevesíti a rendeletet. Lásd: GRÜLL, *Bibliai történelem – Öszövétség* 208.

99 *Eszter* 4:1–2. FLAVIUS, *A zsidók története* XI. k. 6. f. 7. p.

100 *Eszter* 8–9. részek. A perzsa uralom alatt álló diaszpóra zsidósága végül királyi felhatalmazást nyert a fegyveres önvédelemre, amit sikeresen meg is valósítottak: fegyverrel számolták föl a likvidálásukra szerveződő csoportokat a királyi városban és az érintett tartományokban. Innét ered a *Purim* ünnep („*sorsvetés*” az akkád „*pur*” szóból), amikor a zsidóság a perzsa uralom alatt élő zsidó közösség megmenekülésére emlékezik.

101 II. Mózes 1:15–20. Hivatkozzák: BEZA, *On the Rights of Magistrates* q. 1.; Magdeburg Confession 76.; RUTHERFORD, *Lex Rex* q. XXVI. 244.

5.1.5. Dániel és társai engedetlensége

A babiloni zsidó fogság idején (i. e. 597–538) *Ananiás*, *Misael* és *Azariás*, a Júdából elhurcolt foglyok, akik *Dániel*lel együtt birodalmi tisztségviselőkké emelkedtek, a tűzbevetéssel való kivégzés terhe ellenére sem voltak hajlandók térdet hajtani a babiloni uralkodó, *II. Nabukodonozor* (uralkodási ideje: i. e. 605–562) csináltatta állókép előtt és ezzel uralkodókultusz, illetve hamis istenkultusz részesévé válni. Mág ható protestálásuk ekként került megőrkítésre: „*Akkor Nabukodonozor nagy haraggal és felgerjedéssel meghagyá, hogy hozzák elő Sidrákot, Misákot és Abednégót;*¹⁰² *erre elhozák a férfiakat a király elé. Szóla Nabukodonozor, és monda nekik: Sidrák, Misák és Abednégó! Szántszándékból nem tisztelitek-é az én istenemet és nem imádjátok-é az arany állóképet, amelyet felállítottam? Ha tehát készek vagytok: mihelyt halljátok a kürtnek, sípnek, citerának, hárfának, lantnak, dudának és mindenféle hangszernek szavát, leboruljatok és imádjátok az állóképet, amelyet én csináltattam. De ha nem imádjátok, tüstént bevettettek az égő, tüzes kemencébe; és kicsoda az az Isten, aki kiszabadítson titeket az én kezeimből? Felelének Sidrák, Misák és Abednégó, és mondának a királynak: Oh Nabukodonozor! Nem szükség erre felelnünk néked. Imé, a mi Istenünk, akit mi szolgálunk, ki tud minket szabadítani az égő, tüzes kemencéből, és a te kezedből is, oh király, kiszabadít minket. De ha nem tenné is, legyen tudodra, oh király, hogy mi a te isteneidnek nem szolgálunk, és az arany állóképet, amelyet felállítottál, nem imádjuk.*”¹⁰³ A király emiatt tüzes kemencébe vettette őket, azonban onnét csoda révén megmenekültek.

Úgyszintén *Dániel*, kivégzéssel való fenyegetettség ellenére sem volt hajlandó engedelmeskedni a még *I. Dárius* király (uralkodási ideje: i. e. 522–486) rendeletének, ami átmenetileg betiltotta az *Isten*hez fordulás jogát. A tiltással szembeszegülve *Dániel*, miként korábban is, napi három alkalommal nyíltan (nyitott ablakok mellett) tovább folytatta az imádkozást. Emiatt oroszlánok közé vetették, de csoda révén megszabadult onnét.¹⁰⁴ Túlélésével kapcsolatban kijelentette a királynak: „*teelötted sem követtem el, oh király, semmi vétke*”¹⁰⁵. Tagadta, hogy vétke lenne a király istenellenes rendelkezésének megszegése.¹⁰⁵

102 *Ananiás*, *Misael* és *Azariás* babiloni elnevezése, lásd: Dániel 1:6–7.

103 Dániel 3:13–18. Hivatkozzák: TERTULLIANUS, A bálványimádásról XV. 8–9.; ÓRIGENÉSZ, Buzdítás a vértanúságra 33. pont; BRUTUS, Vindiciae q.1. 24.

104 Dániel 6. Hivatkozta: TERTULLIANUS, A bálványimádásról XV. 10.; ÓRIGENÉSZ, Buzdítás a vértanúságra 33. pont.

105 Dániel 6:22. Hivatkozta: KÁLVIN, Institutio IV. 20.32.; Magdeburg Confession 2-nd Argument, 79.

5.1.6. Abdiás prófétamentő tevékenyége (engedetlenség és jogos védelem)

Akháb izraeli király (uralkodási ideje: i. e. 873–852) udvarmestere *Abdiás* száz prófétát bujtatott el és látott el étellel, itallal, ezzel megmentve életüket. A király felesége, *Jézabel* királyné ugyanis hamis istenkultusz erőszakos terjesztése keretében elrendelte az izraelita próféták megölését. Az udvarmester azonban az idegen istenek imadását és az emberölést tiltó tórai parancsolatokkal harmóniában ellenszegült a rendelkezésnek.¹⁰⁶

5.1.7. Péter és János apostol engedetlensége

Péter és *János* apostolt őrizetbe vették és a zsidó nagytanács elé állították, mert Jeruzsálemben *Jézus Krisztus* evangéliumát hirdették az összegyülekezett sokaságnak. A nagytanács betiltotta ezt. Ők azonban kijelentették a nagytanács előtt, hogy nem fogadják el a tiltást: „(...) *Vajon igaz dolog-e Isten előtt rátok hallgatnunk inkább, hogynem Istenre, ítéljétek meg! Mert nem tehetjük, hogy amiket láttunk és hallottunk, azokat ne szóljuk*”.¹⁰⁷ Mindezt az előtt a legmagasabb tartományi fórum előtt tették, amelyik korábban halálra ítélte magát *Jézus Krisztust* is. Az apostolok elszántak voltak akár a legsúlyosabb szankcióval is szembenézni.

5.1.8. Péter és az apostolok engedetlensége

Péter és apostoltársai az említett tiltás ellenére is folytatták az evangélium hirdetését, egyre nagyobb tömeghatást kiváltva. Ezért rövidesen újra a nagytanács elé állították őket felelősségre vonásra. Itt újfent kijelentették: „*Istennek kell inkább engedni, hogynem az embereknek*”.¹⁰⁸

106 I. Királyok 18:3–4 és 13, hivatkozzák: BEZA, On the Rights of Magistrates Q 1. BRUTUS, Vindiciae q.1. 23.

107 Apostolok cselekedetei 4:19. A teljes esemény leírását lásd: Apostolok cselekedetei 4:1–20.

108 Apostolok cselekedetei 5:29. A teljes esemény leírása: 5:27–29. Ez az ellenállási teológia legtöbbet idézett története. Hivatkozzák sokak között: AQUINÓI, Summa II–II. q.104. a.5.; LUTHER, A világi felsőségről. LVM 4:110.; KÁLVIN, Institutio IV.20.32.; BEZA, On the Rights of Magistrates q.1.; Magdeburg Confession 8. és 79.; BRUTUS, Vindiciae q.1. 1.; RUTHERFORD, Lex Rex q.29. 267.

5.1.9. Dávid menekülése és bujdosása

Izrael első királya, *Saul* (uralkodási ideje: i. e. 1050–1010), meg akarta gyilkolni *Dávidot*, aki az önvédelem okán bujdosásra kényszerült, egészen *Saul* elhalálozásáig.¹⁰⁹ Az üldözés előli elmenekülés opcióját *Jézus Krisztus* is deklarálja: „*mikor a városban üldöznek titeket, szaladjatok a másikba (...)*”¹¹⁰

5.2. Tettleges (aktív) formák – beleértve az előkészületet is

5.2.1. Dávid jogos védelme

A *Saul* király halálos üldözése elől menekülő *Dávid* az önvédelem természetes joga alapján felkészült rá, hogy végső esetben fegyverrel is megvédelmezze életét. E célból elkérte és magával vitte az általa korábban legyőzött *Góliát* kardját (amit győzelmi ereklyeként a szent sátorban őriztek) és fegyveres csapattal vette körül magát a végsősükség esetére (megelőző jogos védelem).¹¹¹

5.2.2. Elizeus próféta jogos védelme

Izrael királya a fejét akarta vetetni az ártatlan *Elizeus* prófétának. A próféta elfogására küldött királyi követnek azonban a próféta utasítására erőszakkal útját állták az őt körülvevő vének a lakhelyének ajtajában.¹¹²

5.2.3. A jeruzsálemi városfal építésének fegyveres biztosítása

Jeruzsálem babiloni hódítók által lerombolt kőfalának a zsidó főember, *Nehémiás* vezetésével történt újjáépítése során az építkezést végző zsidó közösség a perzsa uralom alatt jelentős fegyveres önvédelmet szervezett. Ezzel sikerült elrettenteni az újjáépítés fegyveres megakadályozására szerveződött ellenséges erőket (megelőző jogos védelem).¹¹³

109 I. Sámuel 19:10–11 és 18; 20:1; 21:10; 22:1; 24:1; 27:1.

110 Máté 10:23.

111 I. Sámuel 21:1–9; I. Krónika 12:1–22. *Dávid* önvédelmi ügyének részletes elemzését lásd: RUTHERFORD, Lex Rex q. 32 „Whether or not the lawfulness of defensive wars hath its warrant in God’s word, from example of David, Elisha, the eighty priests who resisted Uzziah, &c.” Lásd még: BEZA, On the Rights of Magistrates q. 6. és q. 7.

112 II. Királyok 6:31–33. *Rutherford* hozzáfűzi ehhez az esethez: „*E válasz szerint törvényes a városokat vaskapukkal és rácsokkal védeni, és erőszakosan szembeszállni azzal, hogy a király torokmetszői elhurcolják mindkét királyság parlamentjének vezetőit és a protestánsokat (...)*” (szerz. ford.) Lásd: RUTHERFORD, Lex Rex q. 32. 307–308.

113 Nehémiás 4:11–23. FLAVIUS, A zsidók története. XI. könyv, 5. fejezet, 7–8. pont. Hi-

5.2.4. Uzziás király kiűzése a Templomból

Uzziás (Azária), Júda királya (uralkodási ideje: i. e. 788–736) önhatalmúlag akart áldozatot bemutatni az Úr Templomában. Ez azonban a tórai áldozati rendtartás szerint a felszentelt papság hatáskörét képezte. *Azáriás* pap és nyolcvan paptárs (akikről a beszámoló megjegyzi, hogy fizikailag is „igen erősek” voltak) ellenálltak a királynak. A fokozatosságot betartva először távozásra szólították fel: „menj ki e szent helyről, mert igen vétkeztlél.” A király haragra gerjedt, de a helyszínen leprás tünetek üttek a homlokára és a papok „elűzték” önnét.¹¹⁴

5.2.5. Az egységes izraeli királyság kettészakadása

Miután *Salamon* király utódja, *Roboám (Rehoboam)* – uralkodási ideje: i. e. 931–914) a kormányzottak kérése ellenére nem volt hajlandó könnyíteni az őt megelőző salamoni uralom alatt bevezetett súlyos adóterheken, a tizenkettőből tíz izraelita törzs *Roboám* helyett *I. Jeroboám*ot választotta meg királyának (uralkodási ideje: i. e. 931–909), megalapítva ezzel az önálló északi királyságot. Ez az egységes izraeli királyságnak az északi Izraeli Királyságra és a *Roboám* kormányzása alatt maradó, déli, jeruzsálemi központú Júdai Királyságra való kettéválását eredményezte (i. e. 931). Ezt *Isten* annak ellenére tudomásul vette (sőt prófétán keresztül még támogatást is ígért *Jeroboámnak*), hogy ez az említett törzsek szakítását jelentette *Dávid* uralkodói házával, a vele kötött külön isteni szövetség ellenére is.¹¹⁵ Csak *Júda* és *Benjámín* törzse maradt meg a dávidita uralkodó mellett.

5.2.6. Libna városának elszakadása

Libna az egyik papi város volt Júdában. *Jórám (Jehóráam)* júdabeli király uralkodása (i. e. 851–843) idején elszakadt a királytól, mert a király „elhagyta atyái Istenét”.¹¹⁶

vatkozzák: BEZA, On the Rights of Magistrates q. 4.; BRUTUS, Vindiciae q. 2. II. cím: „Whether it Be Lawful to Take Arms for Religion” 64.

114 II. Krónika 26:16–23. Ha a papok a ceremonális törvény megsértése miatt felléphetek a király ellen, miért ne lehetne az általános törvények megsértése, így ártatlan emberek ezreinek kardéltre hányása miatt is megtenni mindezt – teszi fel a kérdést és válaszolja meg igennel *Rutherford*. Lásd: RUTHERFORD, Lex Rex q. 32. 310.

115 I. Királyok 12,1–24. Hivatkozza: ALTHUSIUS, Politica XXXVIII. fejezet 76. §.

116 I. Krónika 6:57; II. Krónika 21:10. Hivatkozzák: BEZA, On the Rights of Magistrates q. 6.; BRUTUS, Vindiciae q.2. 47.

5.2.7. Atália júdabeli királynő eltávolítása

A véreskezű júdai királynő, a *Dávid* királyi házának egyetlen kivétellel minden férfitagját legyilkoltató *Atália* (uralkodási ideje: i. e. 842–835) hatalmának megdöntésére *Jójada* főpap összefogást szervezett a királyi testőr csapatok vezérei és zsoldos katonák részvételével, aminek eredményeként a zsarnok uralkodónót megölték és a korábbi király fiát, *Joást* ültették a trónra. Külön megjegyzi a bibliai tudósítás, hogy ennek következtében helyreállt a köznyugalom Júdában: „*És örvendezett mind az egész föld népe, és megnyugovék a város, miután megölték Atháliát fegyverrel a király háza mellett.*”¹¹⁷ Hangsúlyozni kell, hogy *Atália* a *Tóra* által halálbüntetéssel szankcionált törvényértéseket (sorozatgyilkosság elrendelése) követett el.¹¹⁸

5.2.8. A makkabeusi szabadságharc és annak jézusi legitimálása

Izrael földjének szeleukida megszállása idején, *Antiokhosz Epiphanész* zsarnoki uralma (i. e. 175–164) ellen robbant ki *Mattatiás* pap és öt fia (*Júda, Jonatán, Simeon, Johanán, Eleázár*) vezetésével a *Makkabeus*-felkelés, ami szabadságharcra terebélyesedett.¹¹⁹ A király a birodalom egységesítése érdekében erőszakos hellenizációs politikát folytatott, aminek keretében a zsidó vallási identitás felszámolására törekedett. Kirabolta és megszenteltelenítette a jeruzsálemi Templomot. Elrendelte *Zeusz* kultuszának bevezetését, pogány oltárok felállítását és rajtuk a pogány isteneknek való rendszeres sertésáldozat bemutatását a zsidók lakta településeken. Betiltotta a zsidó templomi áldozatokat és

117 II. Királyok 11. és II. Krónika 22:10–12 és 23:1–15. Hivatkozzák: BEZA, On the Rights of Magistrates q. 6 – What is the duty of subjects towards their superiors who have fallen into tyranny? BRUTUS, Vindiciae q.2. 44–45. és q.3. XIV. cím, 194.

118 Szándékos emberölés büntetése: II. Mózes 21:12, 14.

119 I. Makkabeusok 1–3. Hivatkozzák: BEZA, On the Rights of Magistrates q. 1. és q. 7.; BRUTUS, Vindiciae q.2. 47–48. és q. 3. XIV. 189., 194.; Magdeburg Confession 3-rd argument 86–87. Ugyan a Makkabeusok könyvei nem képezik sem a héber, sem a protestáns ószövetségi kánon részét, az I. és II. könyv szerepel a *Septuagintában* és annak közvetítésével a *Vulgatában* is, sőt *Luther* német Bibliájának első kiadása, az első *Vizsoltyi Biblia* és az angol *King James Bible* (1611) is tartalmazta. Ezért ihlettségüktől függetlenül ténykérdést képez, hogy a kanonizált könyvek mentén ezek is hatottak az európai politikai gondolkodásra, mint a hivatkozásokból látjuk. Ugyanez mondható el az ugyancsak az ótestamentumi könyvekhez kapcsolt deuterokanonikus *Judit* könyvéről is, amely egy istenfelő zsidó özvegyasszony hőstettét beszéli el, aki cselhez folyamodva levágta a Betilua városát ostromzár alatt tartó asszír sereg fővezérének, *Holofernesz*nek a fejét, ezzel megmentve népét és kiváltva a papok elismerését. *John of Salisbury* többek között ezt a történetet is ismerteti a zsarnokölés jogosságának alátámasztására. Lásd: SALISBURY, Policraticus 8. Könyv, 20. fejezet, 247–249.

ünnepek megtartását, a *Tóra* felolvasását, továbbá a körülmetélkedést. A szabadságharc eredményeként került sor a Templom rendjének helyreállítására és a zsidó istentiszteletek újraindítására (i. e. 164). Ennek állít emléket a Templomszentelés ünnepe (*Hanuka*). Amikor *Jézus Krisztus* a *Hanuka* ünnepén maga is ellátogatott a Templomhoz,¹²⁰ e ráutaló magatartásával gyakorlatilag utólag legitímálta a templomi rendtartás szerinti istentiszteletnek utat nyitó szabadságharcot.

6. Zárszó

A felsorolt és rajtuk kívül még számos bibliai precedens termékeny táptalajul szolgált a zsarnoki aktusokkal való szembezállás ethoszának elterjedéséhez és a történelemformáláshoz a zsidó-keresztény kultúrkörben. Bőséges listát tenne ki azoknak az általuk inspirált európai és észak-amerikai történelmi eseményeknek és dokumentumoknak a felsorolása, amelyek közrehatottak abban, hogy a zsidó-keresztény kultúrkör államai egyfajta „államszelídítés” eredményeként pusztá erőszakszervezetből és hatalomkoncentrációból a közszolgálati szerep irányába navigáljanak.

A lázadással, felforgatással és anarchizmussal szembeállítva azonban hangsúlyozni kell, hogy a keresztény gondolkodásban az ellenállás erkölcsi indokoltsága megítélésének alapjait objektív szempontok, nevezetesen az emberektől független, változhatatlan isteni és természeti törvények és az ezekre hangolódott lelkiismeret követése adták. Ehhez társult a bibliai emberkép, miszerint az ember nem pusztán önmaga megvalósítására rendelt individuum, hanem *Isten* és az embertársai iránt felelősséggel bíró közösségi lény is. A szubjektivizmust mindez nem zárhatta ki, de az isteni és társadalmi megalapozottság medre felé terelte. A racionalizmus, individualizmus és a materializmus újkori elterjedése mentén azonban ezek az alapok relativizálódtak, felbomlottak mind az ember- és a társadalomkép, mind a törvényfelfogás vonatkozásában, és egyre önkényesebb megközelítés uralkodott el. Ennek eredményeként az ellenállási eszme többször is a visszájára, az isteni és természeti törvények, a teremtés rendje felforgatására került alkalmazásra, mint azt a jakobinus és a bolsevik, illetve kommunista forradalmi terror és diktatúrák is példázzák, és aminek a veszélye korunk kihívásai között is ott van. Már csak emiatt sem haszontalan felidézni az eredetet emlékeztetőként.

120 János 10:22–23.

IV. Emberi jogok a Bibliában¹

A tanulmány rámutat, hogy bár az emberi jog, illetve az alapjog kifejezések nem szerepelnek a Bibliában, a lényeges tartalmuk, az általuk védett klasszikus emberi szabadságok és értékek a Biblia szerves részei. Egyesek ezek közül, mint például a saját és a felebarátok életének és testi épségének, szabadságának, házasságának és családjának, tulajdonának, jó hírnevének védelme és megőrzése; a hamis isten- és a bálványkultuszok elutasításának, továbbá a hamis eskü elkerülésének szabadsága; a heti szombat (pihenőnap) megtartásának szabadsága, védetté nyilvánításra kerültek a Dekalogoszból, ami tiltja ezek megsértését. A Dekalogosz által lefektetett egyetemes tilalmak ugyanis a tilalmak által védett egyetemes jogokra mutatnak rá másik oldalon. Mindezek közvetítésével a Biblia döntő szerepet játszott abban, hogy a zsidó-keresztény kultúrkörben ezek a szabadságok és alapértékek később (természetes, illetve emberi jogokként) konkrétan is deklarálásra kerültek és az írott jog részévé váltak. Ami pedig magát a jogi előzményeket illeti, fontos tudatosítani, hogy a Dekalogosz ebből a szempontból is több, mint vallásjogi, erkölcsi parancsolat-együttes. A Mózesi Törvények részeként az ókori izraeli állam jogrendszerének fundamentuma volt, ezért máig ható jogtörténeti tény is képez. Ezért nem túlzás kijelenteni, hogy a Dekalogosz az emberi jogok első, több évezredes múlttal rendelkező egyetemes deklarációjának is tekinthető az emberiség történelmében.

1. Bevezetés

Az emberi jog, illetve alapjog kifejezések nem szerepelnek a Bibliában,² hiszen jóval későbbiek. Azonban lényeges tartalmuk, az általuk védett klasszikus emberi szabadságok, sőt még azok fölött is jó néhány, későbbi generációhoz³ sorolt emberi jog által védett érték is a Biblia szerves részét képezi. Ezek az értékek az ember is-

- 1 A tanulmány rövidített változata a „Párhuzamok jogi kultúránk zsidó-keresztény és római jogi gyökerei között” című konferencián 2024. június 3-án hangzott el.
- 2 A tanulmányban a bibliai idézetek, amennyiben külön nincs jelölve, Károli Gáspár fordítását követik.
- 3 A későbbi generációkhoz soroltak között lásd például a heti pihenőnapként is funkcionáló szombat védettségét, mint a pihenéshez való jog bázisát (II. Mózes 20:8–11), vagy a személyes adatok védelmének elvét az önkényes dávidi népszámlálás ellenében (I. Krónika 21:1–14; 27:24). Utóbbiról lásd: MÉSZÁROS, A joguralom elvét meghatározó elemek a Vetus Testamentumban és a Novum Testamentumban 212.

tenképűségéből és a teremtés rendjéből adódó természetes jogi tényként és igényként világlanak ki a bibliai leírásokból. A legalapvetőbbek védetté nyilvánításra kerültek az írott *Tóra* parancsolatai között is, illetve az ezek summáját adó *Dekalogos*zban, ami kifejezetten tiltja megsértésüket. Ráadásul e védettséget szolgáló tilalmak az ókori izraelita állam jogrendszerének részét – a *Dekalogos*zt illetően alaptörvényi részét – képezték, így állam- és jogtörténeti ténynek is minősülnek. Messze többnek, mint vallásjogi, vagy erkölcsi parancsolategyüttesnek. Mindezek közvetítésével döntő szerepet játszott a Biblia abban, hogy a zsidó-keresztény kultúrkörben ezek a szabadságok és alapértékek később (természetes, illetve emberi jogokként) konkrétan is deklarációra kerültek⁴ és az írott jog részévé váltak.

E tanulmány keretében először az emberi jogok néhány közös bibliai alapvonására térünk ki, majd az élethez való jogra, hiszen ez az alapfeltétele a további jogok érvényesülésének.

2. Az emberi jogok közös alapvonásai a Bibliában

2.1. Az emberi méltóság istenképűségben rejlő egyedülállósága

Az emberi méltóság valóságának felfogása elválaszthatatlan az emberképtől. A bibliai emberkép kiemelkedik a többi vallási és filozófiai irányzatok emberképe közül, mivel az embert *Isten* által teremtett lényként, mégpedig *Isten* saját képére és hasonlatosságára teremtett lényként határozza meg:⁵ „*És monda Isten: Teremtsünk embert a mi képünkre (celem) és hasonlatosságunkra (d'mút); és uralkodjék a tenger halain, az ég madarain, a bar-mokon, mind az egész földön, és a földön csúszó-mászó mindenféle állatokon. Teremté tehát az Isten az embert az ő képére, Isten képére teremté őt: férfiuúvá és asszonnyá teremté őket.*”⁶

4 Lásd: Amerikai Egyesült Államok Függetlenségi Nyilatkozata (1776. július 4.): „*Magától értetődőnek tartjuk azokat az igazságokat, hogy minden ember egyenlőként teremtett, az embert Teremtője olyan elidegeníthetetlen jogokkal ruházta fel, amelyekről le nem mondhat, s ezek közé a jogok közé tartozik a jog az élethez és a szabadsághoz, valamint a jog a boldogságra való törekvése.*” BÖDY – URBÁN, Szöveggyűjtemény az Amerikai Egyesült Államok történetéhez 112.

5 Egyetlen más teremtéstörténet sem hirdeti az embernek az *Isten* (vagy a politeizmus szótára szerinti „főisten”) képére és hasonlatosságára teremtettséget.

6 I. Mózes 1:26–27. Lásd még: I. Mózes 5:1–2; 9:6.

A bibliai felfogás az emberi méltóságot az ember istenképűségéből⁷ (*celem Elohim; imago Dei*)⁸ eredezteti, transzcendens alapon álló, elidegeníthetetlen realitásnak tartja, ami az emberi személyiség értékét az egész földi szféra csúcására emeli: „*Micsoda az ember, mondom, hogy megemlékezel róla? És az embernek fia, hogy gondod van reá? Hiszen kevéssel tetted őt kisebbé az Istennél, és dicsőséggel (kávód) és tisztességgel (hádár) megkoronáztad őt! Úrrá tetted őt kezeid munkáin, mindent lábai alá vetettél: Juhokat és mindenféle barmot, és még a mezőnek vadait is, Az ég madarait és a tenger halait, mindent, ami a tenger ösvényein jár.*”⁹ Az Újszövetség – és ekként a keresztény felfogás – az emberi méltóságot ezen felül még megerősíti annak kinyilatkoztatásával is, hogy maga *Jézus Krisztus* is emberi testet öltött, amihez fogható pozitív megkülönböztettséget semmilyen más teremtmény nem mondhat magáénak.

Mindezek alapján a bibliai felfogás az emberi jogok ontológiai alapját is az istenképűségben jelöli meg, ami által az ember hozzá van kötve a *Teremtő*höz. Eszerint az emberi jogok forrása *Isten*, azok nem az emberi akarat szüleményei.

Az istenképűség elve központi jelentőséggel bír témánkat illetően. Azzal ugyanis, hogy ez az emberi méltóság forrásának transzcendens, az ember által érinthetetlen legmagasabb szintet, magát *Istent* tekinti, társadalmi viszonylatban emberfeletti értékfedezetet és védelmi szintet deklarál méltóságát és emberi jogait illetően megkülönböztetés nélkül mindenki számára.

-
- 7 Az istenképűség fogalma a bibliai antropológia alapján azt takarja, hogy az ember eredeti mintája az őt saját képére és hasonlatosságára teremtő *Isten*. Eredete nem az anyagi, vagy állatvilágban, hanem *Istenben* van. Ezért az emberi természet leglényegibb része az ember láthatatlan, szellemi-lelki személyiségjegye, aminek forrása, hogy *Isten* megosztott vele egy lehetényt a szelleméből. Következésképpen az ember erendően *Istennel* való közösségre és tiszteletre rendelt személyes lény. Ha el is szakadt tőle, a teremtmények között egyedülként hordozza magában az *Istennel* való személyes közösségnek, az isteni tulajdonságok és élet tükrözésének és az abban való beteljesedésnek képességét, lehetőségét. Nem csak a biológiai törvények által meghatározottan élő, hanem lelkiismerettel, értelemmel, döntési szabadsággal és értékorientált döntések meghozatalához szükséges képességekkel bíró szellemi, erkölcsi lény, aki a földi szféra fölötti, a teremtés rendjét fenntartó uralkodásra kapott mandátumot.
- 8 A latin *Vulgata* fordításban szerepel az ember teremtésére vonatkozó versben az „*imago Dei*”, az „*Isten képmása*” kifejezés, ekként: „*Et creavit Deus hominem ad imaginem suam: ad imaginem Dei creavit illum, masculinum et feminam creavit eos.*” (I. Mózes 1:27).
- 9 8. Zsoltár 5–9. A személyi méltóságot nyomatékosítja a szakasz: a héber „*kávód*” szó jelentései: dicsőség, tisztesség, méltóság, fenség, pompa, bőség, gazdagság, míg a „*hádár*” szó jelentései: dísz, ékesség, pompa, méltóság, fenség, magasztosság, dicsőség, tisztesség, tekintély.

2.2. Egyetemesség

Mivel az istenképesség eredendően minden ember lényegi sajátossága, az abból eredő méltóság és alapjogok minden emberre vonatkoznak, tehát egyetemes érvényűek.

2.3. Egyenlő méltóság

A Biblia monoteista istenábrázolásából és az ember istenképiségéből együttesen következik, hogy eredetét tekintve minden ember ugyanannak az egyetlen *Istennek* a képere és hasonlatosságára teremtett, nem pedig különbözőkére. Az istenképűség azonosságából pedig az emberek egyenlő méltósága fakad.

Az egyenlő méltóság elvét alapozza meg a közös ősatyától, *Ádámtól* való származás rögzítése is a teremtéstörténetben.¹⁰ A *Misna Szanhedrin* traktátusa megjegyzi erről: *Ádám*, az első ember azért is teremtett egyedül, hogy „*békesség legyen az emberek között, hogy senki se mondhassa embertársának: Az én őatyám nagyobb a tiédnél. Továbbá, hogy az eretnekek, akik több istenben hisznek, ne mondhassák: Számos hatalmasság van a mennyben, és mindegyik más-más embert teremtett.*”¹¹

2.4. Jogegyenlőség

Az egyenlő méltóságból természetesen következik a diszkrimináció tilalma, az egyenlő bánásmód elve, továbbá az alanyi jogok, így az emberi jogok területén maga az érdemi jogegyenlőség követelménye is.

Az Ó- és az Újtestamentum egyaránt hangsúlyozza, hogy *Isten* előtt nincsen személyválogatás.¹² Az istenképűség azt diktálja, hogy emberek előtt se legyen. Így a *Tóra* tételesen is rögzíti a törvény előtti egyenlőség követelményét az igazságszolgáltatás pártatlanságának hangsúlyozásával. Előírja, hogy: „*Ne legyetek személyválogatók az ítéletben: kicsinyt úgy, mint nagyot hallgassatok ki.*”¹³ „*Ne kövessetek el igazságtalanságot az ítéletben; ne nézd a szegénynek személyét,*

10 I. Mózes 1:28.

11 Misna – Szanhedrin 4.5, https://www.sefaria.org/Mishnah_Sanhedrin.4.5?lang=bi (angol szövegből a szerző fordítása).

12 „*Mert az Úr, a ti Istenetek, isteneknek Istene, és uraknak Ura; nagy, hatalmas és rettenetes Isten, aki nem személyválogató, sem ajándékot el nem fogad. Igazságot szolgáltat az árvának és az özvegynek; szereti a jövevényt, adván neki kenyeret és ruházatot*” (V. Mózes 10:17–18). „*Péter pedig megnyitván száját, monda: Bizonytalán látom, hogy nem személyválogató az Isten; Hanem minden nemzetben kedves ő előtte, aki őt féli és igazságot cselekszik*” (Apostolok cselekedetei. 10:34–35). „*Mert nincsen Isten előtt személyválogatás*” (Róma 2:11).

13 V. Mózes 1:17a.

se a hatalmas személyét ne becsüld; igazságosan ítéld a te felebarátodnak.”¹⁴ „*El ne fordítsd az ítéletet; személyt se válogass, (...)*”.¹⁵

Ráadásul a *Tóra* nem áll meg az eljárási szemléletű egyenlőségi követelménynél, hanem tovább mutat az érdemi jogegyenlőség irányába. Az ókori Izrael jogrendszerében alaptörvényi erővel bíró *Dekalogosz* isteni törvényként, megkülönböztetés nélkül rendelte el mindenki életének, tulajdonának, házasságának, jóhírnevének, heti pihenőnapjának védelmét a megsértésük tilalmának „kőbe vésése” révén, amire a későbbiekben térünk ki. Mivel ebben az emberközi viszonylatban a *Dekalogosz* egyben a *Tóra* természeti törvényt is tükröző, és ennek okán egyetemes és örökérvényű normatesté is, ezért az egész emberi nemre kiterjedő „egyenlőségi nyilatkozatként” is értékelhető,¹⁶ amely – az ősi izraeli jogrend részeként – az első ilyen ismert „nyilatkozat”.

Az ószövetségi rendelkezésekre a koronát az Újszövetség tette fel azzal, hogy *Pál* apostol az akkor már tartományokon átívelő, vegyes etnikumú egyházra vonatkoztatva ugyancsak egyetemes jelleggel fogalmazta meg az egyenlőség elvét, kinyilvánítva, hogy „*mindnyájan Isten fiai vagytok a Krisztus Jézusba vetett hit által. Mert akik Krisztusba keresztelkedtetek meg, Krisztust öltöztetek fel. Nincs zsidó, sem görög; nincs szolga, sem szabad; nincs férfi, sem nő; mert ti mindnyájan egyek vagytok a Krisztus Jézusban.*”¹⁷ Az idézett szövegtest már az etnikai, nemi és társadalmi státuszbeli megkülönböztetés nélküli általános egyenlőséget deklarálja. Hangsúlyozandó, hogy *Pál* nem a természetes identitások és nem is az akkori társadalmi, illetve a tényleges különbségek felszámolásáról szól, hanem az ezeken alapuló rangsorolás isteni relációban és az egyházon belüli emberközi viszonyokban történő kizárásáról. Igaz, hogy „*csak*” *Krisztusban*, csak az egyházban, mint az *Isten* városában. Az „*Isten előtt minden ember egyenlő*” keresztény tanítás üzenetértéke azonban felülírja

14 III. Mózes 19:15.

15 V. Mózes 16:19a.

16 A kor viszonyai között és a későbbi korokra a zsidó-keresztény kultúrkörben való kihatásuk okán ezek a törvényi előírások annak ellenére is történelmi jelentőséggel bírnak, hogy a nők és a férfiak jogállása között számos eltérés létezett (például öröklési jogaikat, perbeli tanúskodási jogukat illetően) és – noha adósrabszolgaság formájában és abban is számos korlátozással – a rabszolgaság is fennállt.

17 Galata 3:26–28. Amikor másutt a „*zsidóknak először, meg görögnek*” fordulatot használja *Pál* (Róma 1:16; 2:9), akkor nem valamiféle etnikai felsőbbrendűséget, hanem tényleges üdvtörténeti kronológiai tényt fejez ki. Lásd még Kolosse 3:10–11: „*És felöltöztetek amaz új embert, melynek újulása van Annak ábrázatja szerint való ismeretre, aki teremtette azt: Ahol nincs többé görög és zsidó: körülméltelkedés és körülméltelketlenség* (értsd: izraelita, vagy nemzeti származás), *idegen, scitbiai, szolga, szabad, hanem minden és mindenkiben Krisztus.*” Lásd továbbá: I. Korintus 12:12–13; Róma 10:12–13 és *Pál* apostol levelét *Filemon*hoz, amiben a címzettől megszökött, de *Pál* szolgálata révén kereszténnyé lett rabszolga, *Onésimus* immár keresztény testvérként való visszafogadásáért járt közben az apostol.

a teológiai vetületet. Mint az isteni, úgynevezett „*hegyen épített város*” (ahogy az egyházra az Újszövetség utal)¹⁸ példája, azaz mint legmagasabb szintű modell, mindenkorra előremutató orientációt adott a társadalom- és államépítés számára is, különösen, ha azok a keresztény jelzőre igényt tartottak.

A keresztény közösségkép alapján szerveződő korai egyház gyakorlatilag egy tartomány- és országhatárokon átívelő párhuzamos társadalmat hozott létre mindezek alapján. Ha a jogi helyzetet ez még jó ideig nem is igen változtatta meg, a kereszténység elterjedése mentén ez az *Isten* előtti egyenlőségkép kovászává vált a törvény előtti egyenlőség és az egyenjogúság elvek újkori tartalma kialakulásának, ami végül a rabszolgaság eltörléséhez is elvezetett.¹⁹

2.5. Személyesség, mint az egyéni jogalanyiség kulcsa

Az emberek egyénként, önálló, döntési és akarati szabadsággal és erkölcsi felelősséggel bíró szubjektumként való felfogása nélkülözhetetlen ahhoz, hogy az emberi jogokról rendre és rangra tekintet nélkül mindenkihez személyesen hozzátapadó alanyi jogokként beszéljünk. Az európai jogfejlődésben azonban az ember, mint egyén, csak az újkor hajnalán válik önmagában, pusztán személyi mivoltában is jogok és kötelezettségek hordozójává,²⁰ amikor az ember és a közösség viszonyában a közösség mellett maga az egyén is hangsúlyossá válik.²¹ Addig a jogok a különböző társadalmi csoportokhoz (rendekhez) tapadtak, mégpedig differenciáltan. Az egyén jogi státusza a szabadságfokát illetően attól függött, melyikbe tartozott.

Nem véletlen, hogy az áttörés a zsidó-keresztény kultúrkörben történt, hiszen a perszonalitás alapelv a Bibliában. Mind az Ó-, mind az Új Testamentum nyomatékositják, hogy *Isten* számára az emberiség, a társadalom nem személytelen massa, az egyén nem vész el a közösségben, nem egy csavar a gépezetben.²² A teremtéstörténet rögzíti, hogy *Isten* nem tömeget, hanem személyt teremtett: *Ádámot* és – belőle – *Évát*, minden ember ősapját és őspanyját. A kiindulópont, az alap a személyesség, és ez, mint az emberi méltóság elválaszthatatlan része, örökletesen mindenki esetében fennáll.

18 „*Ti vagytok a világ világgossága. Nem rejtethetik el a hegyen épített város.*” Máté 5:14.

19 E hosszú folyamatban meghatározó szerepet játszottak olyan keresztény személyiségek, mint például *William Wilberforce*, *Elijah Lovejoy*, *Charles Finney*, *Theodore Weld*, *William Garrison*, *Joshua Giddings*, *Harriet Beecher Stowe*.

20 HERGER, Szakrális kontra szekuláris értékek a polgári modernizáció korában 37.

21 Ebben a folyamatban kulcsszerepet játszott a reformáció mentén a kollektív és az individuális vallásszabadságért lezajlott küzdelem.

22 139. Zsoltár 13–14: „*Bizony te alkottad veséimet, te takargattál engem anyám méhében. Magasztallak, hogy csodálatosan megkülönböztettél.*”

Az emberi cselekedetek egyéni elbírálása alaptétel a Bibliában. A Mózesi Törvény tételesen is rögzíti a személyes felelősséget: „*Meg ne ölettesenek az atyák a fiakért, se a fiak meg ne ölettesenek az atyáért; ki-ki az ő bűnéért haljon meg.*”²³ A korabeli viszonyok között ennek törvénybe iktatása fontos garancia volt, hogy senkit se lehessen jogilag felelősségre vonni mások bűnei miatt.²⁴ A Biblia Istenének szemléletmódja személyes: „*Aki hisz és megkeresztelkedik, üdvözülni, aki pedig nem hisz, elkárhozik.*”²⁵ Ezt a személyességet látjuk kifejeződni Pál apostol következő kijelentésében is: „*Mindnyájunknak meg kell jelennünk a Krisztus ítélőszéke előtt, hogy ki-ki megjutalmaztassék aszerint, amiket e testben cselekedett, vagy jót, vagy gonoszt.*”²⁶ Ez is annak bizonyítéka, hogy Isten előtt minden egyes embernek önálló értéke, egyedisége van, minden ember autonómiával bír, felelős erkölcsi alany. Ő előtte az emberi személy önmagában is ígéretek és áldások, ítéletek és átkok, szabadságok, jogosultságok és kötelezettségek alanya. Ha pedig a *Mindenható* ekként tekint az emberiségre, az a földi szemléletmód számára is irányadó. Emiatt az izraeliták egymás közti jogviszonyait illetően a tórai alapon álló ókori izraelita jogrend már eleve kirítt a környezetéből, majd a keresztény perszonalizmussal karöltve irányt mutatott a személyes jogalanyisághoz való jog elismerése felé.

2.6. Emberrel egyidős jogok

Az emberi szabadságok tételes jogtól független, eredendő léte eleve adódik a teremtés rendjéből a Bibliában. E rendben az emberek és családok természetes jogai megelőzik a politikai társadalom és a kormányzatok létrejöttét (preszociálisak és prepolitikaiak). A teremtéstörténetben nem szerepel polgári kormányzat, de még a társadalom sem, hanem csak az ember, az istenképűségéből eredő elidegeníthetetlen szabadságával, valamint a házastársával és *Istennel* való közösségével. A teremtés rendje eleve nyomatékosítja, hogy *Isten* az embert szabadnak teremtette. Az ádámí szövetség birtokjogi felhatalmazása sem terjed ki mások élete fölé.²⁷

- 23 V. Mózes 24:16, tórai alapelvként is rögzítve. Lásd még: V. Mózes 28:1–15, Jeremiás 17:10 és 32:19, Ezékiel 18:20, II. Királyok 14:5–6.
- 24 Ezzel szemben például *Hammurabi* törvény-gyűjteménye (230. §) halálbüntetéssel szankcionálta a házépítő mester fiát, ha a mester által felépített ház összedől és a háziúr fiának halálát okozza. Ez a tálió elv kiterjesztése az ártatlan hozzátartozóra. Lásd: *Hammurabi* törvényei 57.
- 25 Márk 16:16.
- 26 II. Korintus 5:10. Lásd még: Róma 2:6, Jelenések 2:23 és 20:12–13.
- 27 I. Mózes 1:28: „*Szaporodjatok és sokasodjatok, és töltsétek be a földet és hajtsátok birkókat, szarvasokat, és vadállatokot alá; és uralkodjatok a tenger halain, az ég madarain, és a földön csúszó-mászó mindenféle állatokon.*”

Többszörösen is jelentősége van annak, hogy a *Dekalogosz* parancsolatai²⁸ (lásd e fejezet táblázatában) közvetetten, a megsértésük tilalmának rögzítésén keresztül nyilvánítják ki az alapjogok tartalmát adó szabadságokat, alapértékeket. A tilalmak kifejezik, hogy a velük védett szabadságok eleve adottak, forrásuk nem a tételes jog, nem az államhatalom, nem társadalmi elismerés, hanem természetes jogon, tőlük függetlenül is léteznek. Bibliai értelemben egyidősek az ember teremtésével, velük az ember az *Isten* képére és hasonlatosságára való teremtményi mivoltából eredően eleve föl lett ruházva.²⁹

Honnét tudhatta különben *Kain*, hogy testvére, *Ábel* megölése miatt „*akárki rám talál, megöl engemet*”, holott még az emberiség története legelején járunk és még nem került tételesen rögzítésre az emberölés tilalma és büntetése,³⁰ és a másoknak való károkozás – legyen az akár személyiségi, anyagi, kapcsolati – tilalma és büntetése sem? Amikor még tételes jog nem létezett? A válasz az isteni örök rendet közvetítő természettörvényből ered, amit az ember istenképősége okán a lelkiismeret (a beszennyezettség fokától függően) képes jelezni, illetve a józan ész képes fölismerni. A *Dekalogosz* parancsolatai közül az emberközi erkölcsi tartalmúak és az ezeket tovább részletező tórai normák a lényegüket illetően nem generáltak új jogot, hanem a létező természeti törvény vonatkozó elemeit ültették tételes formába és részletezték a szükségnek megfelelően avégett, hogy azokat ne homályosíthassa, ne torzíthassa el az emberi lelkiismeret és az ész bűnös szokások miatti degenerálódása, továbbá a megsértésük igazságszolgáltatási úton szankcionálhatóvá váljon.³¹

28 II. Mózes 20:1–17.

29 Bár elszakítva a biblikus ontológiai alapjától és ezzel a mindenkori emberi tudatnak irányt szabó objektív mércétől, a racionalisták is ezt a pozitív jogtól függetlenül létező természetét hangsúlyozzák az alapjogoknak, amikor azokat velünk született jogokként deklarálják.

30 I. Mózes 4:14.

31 AQUINÓI, Summa I–II. q.99.a.2: „Az emberi ész az erkölcsi parancsolatokkal kapcsolatban a természettörvény legeggyetemesebb parancsolatait illetően nem volt képes ugyan tévedni egyetemesen, de a bűnös szokás következtében a konkrét teendőket illetően elhomályosodott. Más erkölcsi parancsolatokkal kapcsolatban pedig, amik a természettörvény egyetemes elveiből levont következtetések, sokak esze tévedett, ezért megengedettek ítélt olyan cselekedeteket, amik természetüknél fogva rosszak. Ezért mindkét fogyatékossgal szemben szükséges volt, hogy az isteni törvény tekintélye segítsen az embernek.” Az isteni relációt illető, azaz a hit-igazságok körébe tartozó dolgok ellenben eleve meghaladják a természetes eszt (például „ne csinálj magadnak furagott képet, vagy és semmi hasonlót azokhoz, amelyek fenn az égben (...) vannak” II. Mózes 20:4), így azokban az ember „rászorul az isteni tanításra”. AQUINÓI, Summa I–II. q.100.a.1. Lásd még: LUTHER, Mi az evangélium? A keresztények és Mózes 20., 24–25. KÁLVIN, A törvény harmóniája – Kommentár Mózes utolsó négy könyvéhez, harmonikus formába szerkesztve 665. KÁLVIN, Institutio II. 8.1.

DEKALOGOSZ – TÍZPARANCSOLAT

(ortodox és protestáns tradicionális beosztás)

- I. *Én, az Úr, vagyok a te Istened, aki kihoztalak téged Egyiptomnak földéről, a szolgálat házából. Ne legyenek néked idegen isteneid én előttem.*
- II. *Ne csinálj magadnak faragott képet, és semmi hasonlót azokhoz, amelyek fenn az égben, vagy amelyek alatt a földön, vagy amelyek a vizekben a föld alatt vannak. Ne imádd és ne tiszteld azokat; mert én, az Úr a te Istened, féltőn-szerető Isten vagyok, aki megbüntetem az atyák vétkeit a fiakban, harmad és negyedízigen, akik engem gyűlölnek. De irgalmasságot cselekszem ezerízigen azokkal, akik engem szeretnek, és az én parancsolatimat megtartják.*
- III. *Az Úrnak a te Istenednek nevét hiába fel ne vedd; mert nem hagyja azt az Úr büntetés nélkül, aki az ő nevét hiába felveszi.*
- IV. *Megemlékezzél a szombatnapról, hogy megszenteljed azt. Hat napon át munkálkodjál, és végezd minden dolgodat; De a hetedik nap az Úrnak a te Istenednek szombatja: semmi dolgot se tégy azon se magad, se fiad, se leányod, se szolgálád, se szolgálóleányod, se barmod, se jövevényed, aki a te kapuidon belül van; Mert hat napon teremté az Úr az eget és a földet, a tengert és mindent, ami azokban van, a hetedik napon pedig megnyugovék. Azért megáldá az Úr a szombat napját, és megszentelé azt.*
- V. *Tiszteld atyádat és anyádat, hogy hosszú ideig élj azon a földön, amelyet az Úr a te Istened ad te néked.*
- VI. *Ne ölj.*
- VII. *Ne paráználkodjál.*
- VIII. *Ne lopj.*
- IX. *Ne tégy a te felebarátod ellen hamis tanúbizonyságot.*
- X. *Ne kívánd a te felebarátodnak házáat. Ne kívánd a te felebarátodnak feleségét, se szolgálját, se szolgálóleányát, se ökrét, se szamarát, és semmit, ami a te felebarátodé.*

Az emberközi viszonylatot érintő tiltó rendelkezések (VI–X. parancsolatok): „ne ölj”, „ne paráználkodjál”, „ne lopj”, „ne tégy a te felebarátod ellen hamis tanúbizonyságot”, „ne kívánd” semmit és senkit, ami/aki a te felebarátodé, de még az első kőtábla szombattartásról szóló (IV.) parancsolata is: „semmi dolgot se tégy azon se magad, se fiad, se leányod, se szolgálád, se szolgálóleányod, se barmod, se jövevényed, aki a te kapuidon belül van,” a tiltásokkal védett alapjogokra mutatnak rá: az élethez, házassághoz,³² családnak, tulajdonhoz, becsülethez/jó hírnévhez, pihenéshez való

32 A „ne paráználkodjál” parancsolat az eredeti héber szöveg „lo tin’af” szerint „ne törj házasságot”. Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat (IMIT) által magyar fordításában

jogokra.³³ Ugyanez áll az *Isten* - ember relációra is annyiban, hogy szabadságot ad az embernek azzal szemben, hogy bárki is hamis istenek, vagy bálványok tiszteletére kényszeríthesse (I–II. parancsolatok).³⁴ Mindezeknek a szabadságoknak, értékeknek a védelme a tiltások célja, még ha ezeket nem is nevezik néven és nem is definiálják konkrét jogosultságokként. De mi más is lehetne érdemileg az, aminek megsértése törvényileg tilalmazva van, mintsem védelem alatt álló jog a másik oldalon? Ezért a *Dekalogosz* egyben az ember természetes (emberi) jogainak első, egyetemes kinyilatkoztatása is.

2.7. Sérthetlenség és elidegeníthetlenség

A bibliai felfogás szerint az istenképüsből az emberi élet szentségének és sérthetlenségének elve is következik. Ennek lényege, hogy *Isten* teremtményeként az emberélet *Istenhez* kapcsolódik, az ő fennhatósága („szerzői jogi” védelme) alatt áll.³⁵ Következésképpen az emberi méltósághoz kötődő jogok ember által sérthetetlenek és elidegeníthetetlenek, az embereknek okozott sérelmek pedig közvetetten *Istent* is sértik, hozzá is kiáltanak igazságszolgáltatásért, bármilyen rendű és rangú is a sértő és a sértett: „*Monda pedig (az Úr Kainnak Ábel megölése után): Mit cselekedtélt? A te atyádfiának vére kiált énhozzám a földről.*”³⁶ Lásd továbbá: „*Aki embervért ont,*

kiadott szöveg (a továbbiakban: IMIT Biblia) is így tartalmazza. Ez tartalmilag nem jelent ellentmondást, mert a *Törának* a *Dekalogoszhoz* kapcsolódó járulékos rendelkezései arról tanúskodnak, hogy a VII. parancsolathoz szervesen hozzátartozik a paráznság tilalma, mint például a lopás tiltásához a kereskedelmi csalás tilalma is.

- 33 Továbbá az ezektől elválaszthatatlan olyan alapjogokra, mint például a szabadság-, testi épség-, egészség- és családvédelem. A kálvinista jogtudós *Johannes Althusius* is ekként ragadja meg és tárgyalja a társadalmi rend alapkövetelményei között mindezt. Lásd: ALTHUSIUS, *Politica*, VII. 1–12. §. XXI. 18–29. §, míg másutt több tucat bibliai és római jogi idézetet felhasználva törekszik részletesen is taglalni számos jogosultság tartalmát. Lásd például: ALTHUSIUS, *Dicaeologicae* I. 25. De libertate, valamint c. fejezetek.
- 34 Az *Isten* felé fönnálló kötelezettségek egyben az ezek gyakorlását lehetővé tevő szabadságokat alapozzák meg emberközi viszonylatban. A szabadság ugyanis előfeltétele annak, hogy e kötelezettségeket be lehessen tartani.
- 35 V. Mózes 32:39: „*Én ölök és eleveníték, én sebesíték és én gyógyítok, és nincs, aki kezemből megszabadítson.*” I. Sámuel 2:6: „*Az Úr öl és elevenít, Sírba visz és visszahoz.*” Ezékiel 18:4: „*Íme, minden lélek enyém, úgy az atyának lelke, mint a fiúnak lelke enyém (...).*”
- 36 I. Mózes 4:10.

annak vére ember által ontassék ki; mert Isten a maga képére teremté az embert.”³⁷ „*Aki megcsúfolja a szegényt, gyalázzal illeti annak Teremtőjét.*”³⁸

Az emberi sérelmek miatt beálló isteni érintettséget a *Tóra* azzal is kifejezi, hogy az ember ellen elkövetett jogsértések esetén a sértettel szembeni jóvátétel mellett előírta az *Isten* felé való engesztelő áldozatot is.³⁹

Az a technika, hogy az alapjogokat a *Dekalogosz* a megsértésük tilalmának rögzítése révén ragadja meg, maga is kifejezi ezek sérthetetlenségét és elidegeníthetetlenségét. Ebből nem csak a tőlük való megfosztás, hanem – például az élethez való jog esetében – a róluk való lemondás tilalma is következik.⁴⁰

2.8. Korlátok a hatalom előtt

A fentiekből eredően az emberi jogok az államhatalmat is korlátozzák. Rendelteszerű (az isteni és természeti törvényeket és a velük harmonizáló emberi rendelkezéseket, továbbá a mások jogait és a közjót nem sértő) gyakorlásuk esetén a hatalom nem gátolhatja e jogok érvényesülését. Az embert ugyanis az istenképősége miatt a hatalom nem tekintheti tulajdonának, eszköznek, nem rendelkezhet fölötte szabad belátása szerint. Ezt maga *Jézus Krisztus* is nyomatékosítja, amikor a császári adó megfizetése kapcsán feltett kérdésre kijelenti: „*Mutassátok nékem az adópénzt. Azok pedig oda vivének neki egy dénárt. És monda nékik: Kie ez a kép, és a felírás? Mondának neki: A császáré. Akkor monda nékik: Adjátok meg azért a mi a császáré a császárnak; és ami az Istené, az Istennek.*”⁴¹

Amikor a pénzérmén szereplő császári képmásra utalva *Jézus* elismeri az állam pénzverési és adókövetési jogát, egyúttal azt is kifejezi, hogy ezzel szemben maga az ember, az istenképőségének köszönhetően nem a császáré, hanem *Istené*. Az államhatalom tehát nem korlátlan az ember fölött, gátat szab neki az isteni törvény és az abból eredő emberi jogok.⁴²

Nem véletlen, hogy magában a *Dekalogoszban*, ami fölvezeti a *Mózesen* keresztül adott törvények többi részét, és egyben azok fundamentumát képezi, nincs egy szó sem a polgári kormányzatról, ezzel is kifejezve a *Dekalogosz* védte szabadságok elsőbbségét. A teremtés rendje által jelzett sorrendiség, miszerint az ember és a család

37 I. Mózes 9:6.

38 Példabeszédek 17:5.

39 III. Mózes 6:1–7.

40 Ezzel áll kapcsolatban az öngyilkosság és az eutanázia tilalma is, amire később visszatérünk.

41 Máté 22:17–21.

42 *Althusius* a *Dekalogoszt* kifejezetten az államhatalom korlátjaként nevesíti. Lásd: ALTHUSIUS, *Politica* XVIII.40; XIX.14.

léte megelőzte a társadalmak és az állam létrejöttét, eleve alárendeli a kormányzatokat az emberek természetes jogainak, világossá teszi, hogy a kormányzatok vannak az emberekért, nem pedig fordítva, ezért az emberek természetes jogai kereteket és szolgáltatási célt szabnak közhatalomnak.

2.9. Kiemelt védettség

A közhatalom létét a Biblia szerint a jogvédelem, az emberi élet, a létbiztonság védelmének célja alapozza meg. Jóval a *Dekalogosz* kihirdetése előtt, már a noahita alaptörvények⁴³ az emberélet védelme céljából elrendelték az igazságszolgáltatást általános kötelezettségeként, megkülönböztetés nélkül mindenki vonatkozásában: „*Aki embervért ont, annak vére ember által ontassék ki; mert Isten a maga képére teremté az embert*”.⁴⁴ Az igazságszolgáltatás megszervezése a Mózesi Törvények közjogi korpuszának is fundamentumát képezi, aminek előírása megelőzi a kormányzásra (királyi hatalomgyakorlásra) vonatkozó rendelkezéseket.⁴⁵ Ezzel azt az üzenetet is hordozza, hogy az állam kiemelt kötelezettsége az emberek jogainak védelme, köztük a főszerepet játszó alapjogokkal.

Az Újszövetség is hangsúlyozza a közhatalom jogvédelmi, igazságszolgáltatási szerepét, mint a hatalomgyakorlás legitimáló tényezőjét: „*Mert a fejedelmek nem a jó, hanem a rossz cselekedetnek rettegésére vannak. Akarod-é pedig, hogy ne félj a hatalmasságtól? Cselekedjed a jót, és dicséreted lesz attól. Mert Isten szolgálja ő a te javadra. Ha pedig a gonoszt cselekszed, félj: mert (a hatalom) nem ok nélkül viseli a fegyvert: mert Isten szolgálja, bosszúálló a haragra annak, aki gonoszt cselekszik*”.⁴⁶

Az idézett szövegekörpusz rávilágít, hogy a közhatalom rendeltetése az emberek javára végzendő szolgálat, mégpedig isteni felelősséggel: „*Isten szolgálja ő a te javadra*.” Ebből egyenesen következik az emberek személyes szabadságának, jogainak védelme, érvényesülésük biztosítása is. A szövegben a személyes név, az eyes szám második személy („te” javadra),⁴⁷ kifejezetten a személyes

43 A Noéra és minden leszármazójára (tehát az egész emberiségre) vonatkozó, már a Mózesen keresztül történt törvényadást (a „Mózesi Törvényeket”) megelőző korban kihirdetésre került normák.

44 I. Mózes 9:6.

45 V. Mózes 16:18–20; 17:8–13.

46 Róma 13:3–4. A Károli-fordításban „bosszúállóként” szerepelő eredeti görög szó (ἔκδικος – *ekdikosz*), az „igazság, jogosság érvényesítője” és „büntető” jelentéstartalommal is bír. Más fordítások szerint: „*igazságot szolgáltat, hogy megbüntesse azokat, akik gonoszul cselekszenek*” (Szent Pál Akadémia); „*Isten eszköze, hogy a gonosztevőt megbüntesse*” (Szent István Társulati Biblia).

47 Gör.: „*Theu gar diakonosz esztin szoi eisz to agathon*”. Lat.: „*Dei enim minister est tibi in bonum*.”

kezelésmódra is utal: minden egyes személy szabadságának, jogainak védelmére, akár egyesek, akár egy kisebbség, akár a többség, bárki is sértse, veszélyeztesse azokat. Azt is kifejezi az idézet, hogy az emberi jogok elidegeníthetlensége és sérthetlensége nem jelenti a korlátlanságukat. Mások jogainak védelme érdekében,⁴⁸ illetve a jogsértőkkel szemben ezeket a közhatalom korlátozhatja, sőt az igazságszolgáltatás keretében ez előírás is számára.

2.10. Kölcsönösség

Az alapjogok megsértési tilalom felőli megközelítése kifejezi továbbá, hogy a bibliai szabadságfelfogás a jogok és kötelezettségek egységén alapul. A szabadságot és a felelősséget egymástól elválaszthatatlannak tartja. Az istenképüsből eredően a Biblia az embert nem elvontan, nem önmagában, hanem viszonyrendszerben, mégpedig kettős relációban szemléli. Egyrészt vertikális: *Isten* és az ember, másrészt horizontális: ember és ember közti viszonylatban.

A két törvény táblára írt *Dekalogosz* felosztása is ezt jeleníti meg: az első törvénytábla az *Isten* és ember közti, a második az emberközi reláció alapszabályait rögzíti. A *Dekalogosz* egységessége ugyanakkor a két reláció elválaszthatatlan összetartozását is deklarálja. Kifejezi, hogy önmagában egyikük sem teljes. A kettő közti sorrendiség az isteni reláció elsőbbségét tükrözi, amivel az emberközi reláció tartalmának és irányultságának kötöttségét, de egyben érvényesülésének legfőbb garanciáját is kinyilvánítja.⁴⁹ Tartalmi vonatkozásban azt, hogy az istenképüsből és a helyes isten-ember relációból következik, hogy az eleve nem hatalmaz fel istentelen, a természeti és isteni törvényekbe ütköző tettekre. Garanciális vonatkozásban pedig azt tükrözi, hogy nincsen nagyobb biztosíték az emberközi normák követésére, mint az isteni reláció érvényesülése, illetve a legminimálisabb esetben is az istenfélelem.

Az emberközi viszonylatot illetően fontos rámutatni, hogy azt a Biblia nem redukálja az egyének szintjére, hanem abban az egyéni és a közösségi létérdekek egyaránt szerepet játszanak. Bár az egyén a társadalommal szemben elsőbbséggel bír (mivel istenképüsből és az ebből fakadó méltósággal maga a személy rendelkezik), a Biblia nem szakítja el az egyént a közösségi vonatkozásoktól, hanem a létét övező természetes közösségek (család, nemzetség, nemzet) részeként tekint rá. Olyan közösségek rész-

48 Ilyen korlátozás volt például a leprások elkülönítése, amit nyilvánvalóan nem pusztán kultikus okok, hanem a fertőzés elleni védekezés is indokolt. Lásd: III. Mózes 13. és 14.

49 Amint erre *Aquinói Tamás* is rámutat az úgynevezett szeretetparancsolatok összefüggését illetően: „Az *Isten* iránti szeretet magában foglalja a felebarát iránti szeretetet, ugyanúgy abban, hogy az ember *Istennek* szolgál, az is benne van, hogy megadja mindenkinek, amivel tartozik.” Lásd: AQUINÓI, Summa II–II. q.58, a.1. Lásd továbbá ugyanerről: KÁLVIN, Institutio II. 8.11.

ként, melyeknek maguknak is vannak elemi létérdekeik (a népesség újratermelődése, fennmaradás, biztonság, maga a közjó) melyek érvényesülése egyaránt szolgálja mind az egyén, mind a közösség javát, messzemenően visszahat az egyén életminőségére. Mint arra Jeremiás próféta utal: „*igyekedtetek a városnak jólétéért (...) és könyörögjétek érte az Úrnak; mert annak jóléte lesz a ti jóléteitek.*”⁵⁰ Mindez megköveteli a közösségi szempontok figyelembevételét és tiszteletét is az egyéni jogok gyakorlása során.

A kettős (isteni és emberközi) viszonyrendszerből adódóan az istenképúsége okán az ember mind a *Teremtője*, mind embertársai felé eleve tisztelettel és felelősséggel tartozik. Ezt fejezi ki az úgynevezett két nagy parancsolat (a *Dekalogoszt* összegző szeretetparancsolatok): „*Szeresd az Urat, a te Istenedet teljes szívedből, teljes lelkedből és teljes elmédből,*” továbbá: „*Szeresd felebarátodat, mint magadat.*” Jézus Krisztus leszögezi, hogy: „*E két parancsolattól függ az egész törvény és a próféták.*”⁵¹

Emberközi relációban ez azt jelenti, hogy a szabadságoknak a mások szabadságai korlátokat szabnak, nem gyakorolhatók egymás rovására, mindenki köteles mások személyiségét, szabadságát tiszteletben tartani, sőt szükség esetén védelmezni. A bibliai arany szabály, a „*szeressed felebarátodat, mint magadat*”⁵² nem pusztán erkölcsi vetülettel bír, hanem a kölcsönös szabadság- és jogtiszteltet alapelve is.

Az istenképúségből (egy és ugyanazon *Isten* képeére való teremtettségből) és a bibliai őstörténetből (közös ősszülöktől, azaz egy és ugyanazon emberpártól való leszármazásból)⁵³ eredő testvériségi kódból) önmagukból is következik az embertársak méltóságának, szabadságának megőrzésére, az igazságosság és méltányosság érvényesítésére való törekvés követelménye. Ezt példázzák az ószövetségi prófétáknak a jogsértések és társadalmi igazságtalanságok elleni fellépései, és maga Jézus Krisztus is, aki programbeszédében egyetemes hatállyal jelentette be: „*Az Úrnak lelke van én rajtam, mivelhogy felkent engem, hogy a szegényeknek az evangéliumot hirdessem, elküldött, hogy a töredelmes szívűeket meggyógyítsam, hogy a foglyoknak szabadulást hirdessek és a vakok szemeinek megnyílását, hogy szabadon bocsássam a lesújtottakat, Hogy hirdessem az Úrnak kedves esztendéjét.*”⁵⁴

50 Jeremiás 29:7.

51 Máté 22:36–40.

52 III. Mózes 19:18.

53 *Ádám és Éva* majd az özönvíz közbejötté okán *Noé* és felesége. Lásd ehhez Apostolok cselekedetei 17:26: „*És az egész emberi nemzetséget egy vérből teremtette (ti. Isten), hogy lakozzanak a földnek egész színén, meghatározván eleve rendelt idejüket és lakásuknak határait.*”

54 Lukács 4:18–19. Az idézetben lélekként fordított szó a görög eredetiben „*pneuma*”, melynek pontos jelentése: szellem.

A felelősségvállalás intenzitását illetően jelentőséggel bír, hogy a jézusi tanítás az úgynevezett hegyi beszédben⁵⁵ a felebaráti szeretet gyakorlásának aktív formáját hangsúlyozza ki: úgy cselekedni másokkal, ahogy szeretnénk, hogy velünk is cselekedjenek.⁵⁶ Ez túlmutat az „*amit magadnak nem szeretnél, azt másnak se tedd*” jelzetű kárelven,⁵⁷ és a jótékonykodás irányába ösztökél, ami átvezet a szociális jogok kérdéséhez, aminek körében a *Tóra* tételesen is előírja a rászorultak (özvegyek, árvák, „jövevények,” szegények) védelmét, támogatását.⁵⁸

2.11. Erkölcsi kötöttség

Az istenképűség elvéből következik, hogy a bibliai szabadságkép nem ember-, hanem istenközpontúságon alapul: teocentrikus. A dolgok végső mércéje *Isten*, nem pedig az ember. Ez tartalmilag az ember mindenkori erkölcsi felfogásától független, objektív mércét, normatív alapot is ad az emberi jogoknak, miszerint ezek az istenképűség tartalmának megéléséhez szükséges, azzal harmóniában álló szabadságokat és védelmet hivatottak lehetővé tenni és biztosítani. Amennyire tehát az istenképűség fölértékeli az embert, annyira erkölcsi korlátot is állít az istenképűséggel ellentétes, a természeti és isteni törvényekbe ütköző tettekkel szemben, különösen ilyen tartalmú követelmények jogként való törvénybe iktatásával, intézményesítésével szemben.⁵⁹ Ezért a klasszikus bibliai szemlélet szerint az emberi jogoknak nem csak mások jogai szabnak határokat, hanem az objektív természeti és isteni törvények is. Ez mindig is határvonal volt minden, az embert önmagában néző világnézeti irányzattal szemben, mint azt az Ó- és Újtestamentum egyaránt rögzítik a következőképpen: „(...) *azt cselekedjed, ami igaz és jó az Úrnak szeméi előtt, hogy jól legyen dolgod*”;⁶⁰ „*Jaj azoknak, akik a gonoszt jónak mondják és a jót gonosznak; akik a sötétséget*

-
- 55 Az úgynevezett hegyi beszéd a Máté 5–7. és a Lukács 6:20–49 részekben megőrkített jézusi beszéd megnevezése, amely betekintést ad *Isten* országának fundamentális igazságaiba, összefoglalja az evangéliumi erkölcsöt és értelmezi a Mózesi Törvény egyes részeit.
- 56 Lukács 6:31: „*Amint akarjátok, hogy az emberek veletek cselekedjenek, ti is akképpen cselekedjétek azokkal.*” Ugyanezt lásd: Máté 7:12. Ennek alátámasztásaként az irgalmas szamaritánus példázatát lásd: Lukács 10:25–37. *János* apostol maga is hangsúlyozza levelében: „*ne szóval szeressünk, se nyelvvel, hanem cselekedetekkel és valósággal.*” Lásd: 1. János 3:18.
- 57 A minimális (passzív) szint, az úgynevezett ezüstsabály: „*Amit magadnak nem szeretnél, azt másnak se tedd.*” B.Talmud, Shabbat 31a.6; Tóbiás 4:15a.
- 58 II. Mózes 22:21–22; V. Mózes 10:18–19; 14:28–29; 15:7–11; 24:6–22; 26:12–13; 27:19.
- 59 Arról, hogy az emberi méltóságkép és az emberi jogok *Istentől*, mint transzcendens létalapjuktól való elszakítása mára mennyire kiszolgáltatta e jogokat a szubjektivitásnak, vágyvezérelt okoskodásnak, lásd többek között: PUPPINCK, Embertelen jogok.
- 60 V. Mózes 6:18a.

*világossággá s a világosságot sötétséggé teszik, és teszik a keserűt édessé, s az édest keserűvé!*⁶¹ „Minden szabad nékem, de nem minden használ.”⁶² „Mert ti szabadságra hívtatok atyámfiai; csakhogy a szabadság ürügye ne legyen a testnek, sőt szeretettel szolgáljatok egymásnak.”⁶³

3. A Dekalogosz szabadságüzenete

A törvények helyes értelmezése feltételezi a jogalkotói szándék figyelembevételét, ez pedig nem szakítható el az adott norma formába öntésének konkrét történelmi, társadalmi körülményeitől, előzményeitől. A *Dekalogosznál* is meghatározó jelentőséggel bír a kihirdetésének történelmi, társadalmi kontextusa.

A *Dekalogosz* a zsidó népnek az egyiptomi rabszolgaságból való kivonulása után került kihirdetésre, a honfoglalásra vezető út kezdeti szakaszában. Eme összefüggésben egyfajta függetlenségi nyilatkozat is, különösen a preambulumnak is tekinthető első mondata fényében: „*Én, az Úr, vagyok a te Istened, aki kihoztalak téged Egyiptomnak földéről, a szolgálat házából* (mi-bét 'abádím).”⁶⁴

Ebben a deklarációban a törvényalkotó (ez esetben maga *Isten*) társadalmi és politikai viszonylatban a szabadság *Isteneként* jelenti ki magát, nemzeti, politikai és vallási elnyomás alól felszabadító *Úrként*. Üzeni, hogy az emberek feletti zsarnokoskodás, emberek leigázása szöges ellentétben áll az isteni törvénnyel, az istenképiség és az ebből eredő emberi méltóság és szabadság lábball tiprását jelenti. A szabadság kihangsúlyozása a preambulumban egyrészt aláhúzza, hogy a szabadság társadalmi viszonylatban előfeltétele annak, hogy az *Isten* iránti kötelezettségeket maradéktalanul be lehessen tartani, másrészt kifejezi, hogy a *Dekalogosz* célja emberi, társadalmi viszonylatban az emberek méltóságának és szabadságának védelme. Ennek biztosítása végett rögzíti mind az isteni, mind emberi reláció alapjait képező szabadságok és értékek védelmét a megsértésük tilalmának előírása révén, amire tekintettel az Újszövetség a „*szabadság törvényeként*” szól a Mózesi Törvényekről.⁶⁵

Ez egyedülálló volt az akkori, az embereket az uralmi rendszerek feltétlen kiszolgáltatására kárhozható világrendben, így üzenetértéke az egész emberiségre kiható, évezredekén átívelő, jó értelemben vett forradalmi jelentőséggel bírt. Az izraelita társadalmi rendet pedig már az ókorban emberarcúvá tette, kimeríthetetlen ösztönzést

61 Ézsaiás 5:20.

62 1. Korintus 6:12a.

63 Galata 5:13.

64 II. Mózes 20:2. Az IMIT Biblia szerint: „*a rabszolgák házából*”. A *Károli*-fordításban írt szolgálat szó héberül: *'abádím*, ami szolgákat, köztük rabszolgákat is jelent. Az IMIT Biblia rabszolgának fordítja, lásd: V. Mózes 15:15; 24:18. és 22.

65 Jakab 1:25; 2:12.

adott a zsidóság önvédelméhez, ellenállásához, szabadságharcaihoz, etnikai, vallási és kulturális identitásának megőrzéséhez az egymást váltogató birodalmakkal és szükség esetén még a saját házuk táján fölkerekedett zsarnoksággal szemben is.⁶⁶

4. Az élethez való jogról

„Ne ölj!” – hirdeti a *Dekalogosz* hatodik parancsolata.⁶⁷ A zsidó-keresztény felfogás szerint az emberi élet annak az isteni forrása és rendeltetése okán szentnek számít⁶⁸, ami fölött a szerzője, maga *Isten* rendelkezik főhatalommal, *Isten* védelme alatt áll. Az ember istenképiségéből fakadó azon következmény, hogy alapjogainak sérelme közvetlenül *Istent* is sérti, hatványozottan áll az élethez való jogra.

4.1 Az élet törvényi védelmének megalapozása a Bibliában

A bibliai őstörténet szerint a meggyilkolt *Ábel* vére egyenesen *Isten*hez kiáltott igazságszolgálatásért: „Monda pedig az Úr (*Kainnak*): Mit cselekedtél? A te atyádfiának vére kiált én hozzám a földről.”⁶⁹ Már önmagában eme őstörténeti leírásnak is elementáris életvédelmi jelentőséget tulajdonítanak a rabbinikus kommentáriródlomban. Azon túl ugyanis, hogy kihangsúlyozza *Isten* fennhatóságát és felügyeletét az emberi élet fölött, kifejezi azt is, hogy az emberölés nem csak az áldozatot fosztja meg az élettől, hanem a még meg nem született utódait is kizárja abból. A rabbinikus magyarázat rámutat, hogy a bibliai versben az „atyádfiának vére” kifejezésben a vér (*dám*) többszámúban áll. Ez az alak (vérei = *d'mé*, a *dámim* szóból) magában foglalja az áldozat meg nem született leszármazóinak véréit is. Ez az értelmezés került bele a *Misna* halálos ügyek eljárásrendjéről szóló fejezetébe, a hamis tanúzás elleni

66 MÉSZÁROS, Az ellenállási jog értelmezése és gyakorlata a Vetus és a Novum Testamentumban, *passim*.

67 II. Mózes 20:13; V. Mózes 5:17.

68 Nem abban az értelemben szent, mint *Isten*, és nem is az aktuális erkölcsi állapota miatt, hanem a származás miatti, léteredeti istenképűség okán (lásd: 7. sz. lábjegyzetet), ami az embernek az összes többi teremtmény fölé emelt, legmagasabb szintű és minőségű pozitív megkülönböztettségét (kiváltságát) eredményezi: transzcendens létokkal és létcéllal bír. Egyetlen a teremtmények között, akit *Isten* önmagáért akart és önmagát megosztva vele, az övele való személyes közösségre szánt, önmagának szentelt/különített el, személyes tulajdonának tekint.

69 I. Mózes 4:10.

figyelmeztetés részeként avégett, hogy az emberölési ügyekben való kiemelkedő tanúskodási felelősséget nyomatékosítsák.⁷⁰

A noahita szövetségi törvény – mint említettük – pontosan életvédelmi okokból, univerzális kötelezettséggé teszi az igazságszolgáltatást, a halálbüntetés kiszabását az emberölés büntetéseként, amiből eredően az emberélet védelme a hatalom, így az állam elsőrendű kötelezettsége: „*De a ti véretek, amelyben van a ti éltetek, számonkérem; számonkérem minden (...) embertől, kinek-kinek atyjafiától számonkérem az ember életét. Aki embervért ont, annak vére ember által ontassék ki; mert Isten a maga képére teremté az embert.*”⁷¹ A bibliai törvény előtti egyenlőségi elv e vonatkozásban itt már tételesen is megjelenik: az életvédelem mindenkire vonatkozik, megkülönböztetés nélkül mindenki élete számít mindenkivel szemben. Mivel az emberi élet Istentől származik, azt csak Ő veheti el, miként arra *Jób* is utal: „*Az Úr adta, az Úr vette el.*”⁷²

Ezért mind a noahita, mind a mózesi normák világossá teszik, hogy a halálbüntetés nem emberölésnek számít,⁷³ hanem a *Teremtő* által rendelt jogos büntetésnek, amire Ő maga kötelezi az igazságszolgáltatást, mint meghosszabbított karját. Az Új-testamentum is fenntartja ezt a büntetést: *Jézus Krisztus* a hegyi beszédben deklarálta, hogy nem eltörölni, hanem betölteni jött a törvényt.⁷⁴ *Pál* apostol is rámutat, hogy a hatóság „*nem ok nélkül viseli a fegyvert, mert Isten szolgálja, bosszúálló a haragra annak,*

70 Misna, Szanhedrin 4:5. A forrásban, arra utalva, hogy az egész emberiség egyetlen embertől származott, itt szerepel az emberi élet egyedülálló értékét és a védelmének elsőlegességét kihangsúlyozó következő gondolat is: „*az ember azért teremtett egyedül, hogy arra tanítson: aki egyetlen lelket is elpusztít Izraelben, az Írás úgy tekint, mintha egy egész világot elpusztított volna; aki pedig megőríz egyetlen lelket Izraelben, az Írás úgy tekint, mintha egy egész világot mentett volna meg.*” RUFF, A Misna Szanhedrin traktátusa 136. Lásd: https://www.sefaria.org/Mishnah_Sanhedrin.4.5?lang=bi&with=all&lang2=en.

71 I. Mózes 9:5–6.

72 *Jób* 1:21. Lásd erről: I. Sámuel 2:6; *Ezékiel* 18:4.

73 A *Dekalogosz* „*ne ölj*” tilalmában az ölésre vonatkozó héber szó „*rácab*” (II. Mózes 20:13; V. Mózes 5:17), ami a szándékos emberölést (gyilkosságot) jelenti. A nem szándékos (gondatlan) emberölést más szóval – héber „*nákáb*” - írja le az Ószövetség (V. Mózes 19:4). Az élet jogos büntetesként végrehajtott, de a *Károli*-fordításban ugyancsak ölésként nevesített kioltását pedig a héber „*hárag*” szó (III. Mózes 20:16; IV. Mózes 25:5; IV. Mózes 31:17), illetve a héber „*hémít*” szó (III. Mózes 20:4; IV. Mózes 35:19+21; V. Mózes 13:5; 24:16) írja le, mint azt is, amikor maga *Isten* oltja ki az életet büntetesként: „*Most lássátok meg, hogy én vagyok, és nincs Isten kivülem! Én ölök (héb. 'ámít) és eleveníttek, én sebesíték és én gyógyítok, és nincs, aki kezemből megszabadítson.*” (V. Mózes 32:39). Lásd hozzá: TÓTH J., A halálbüntetés a zsidó jogban 467–469.

74 *Máté* 5:17.

*aki gonoszt cselekszik.*⁷⁵ Kálvin János maga is megjegyzi erről: „*ha az Úr a hatóság felfegyverzésével a kard, vagy pallos használatát is reá bízta, akkor a hatóság – valahányszor halálbüntetéssel sújtja a bűnösöket – az Isten bosszúállásának végrehajtásával az ő parancsainak engedelmeskedik. Tehát Istennel perlekedjenek azok, akik tilosnak tartják a gonosztevő emberek vérének kiontását.*”⁷⁶

4.2 Az emberélet nem lehet alku tárgya

Az emberélettel való isteni rendelkezési jogot tükrözi, hogy a *Tóra* kizárja a lehetőséget, hogy a szándékos emberölés elkövetője bármilyen módon is kiváltható legyen a halálbüntetés alól: „*Az olyan gyilkos életéért ... ne vegyetek el váltságot, aki halálra való gonosz, hanem halállal lakoljon.*”⁷⁷ Még akkor sem váltható ki, ha – mint Maimonidész kommentálja – az elkövető „*a világ összes pénzét adná is*”, és az áldozat vérrokona „*hajlandó is lenne megbocsátani neki.*” Ezzel is kifejezi a *Tóra*, hogy az áldozat élete (lelke) fölött sem a bíróság, sem a családja nem jogosult alkudozni, mert az „*nem a verrokon tulajdona, hanem a Szenté.*”⁷⁸

Az emberélet *Isten* szemében való értékét tükrözi az a tórai szakasz is, ami előírta az ismeretlen személy által elkövetett gyilkosságért való engesztelő áldozat bemutatását. Ez a holttest föllelési helyéhez legközelebb eső település véneit terhelte. Az áldozat részeként meg kellett mosniuk kezeiket a nyakaszegett üszőborjú fölött, és kijelenteniük, hogy: „*Nem a mi kezeink ontották ki ezt a vért, sem a mi szemeink nem látták. Bocsáss meg a te népednek, Izráelnek, amelyet megváltottál, Uram, és ne engedd, hogy ártatlan vér ontása legyen Izráel között, a te néped között!*”⁷⁹

Az élet védelméért való társadalmi felelősséget húzza alá a *Tóra* annak kimondásával, hogy gyilkosság esetén a jogos halálbüntetés elmaradása az egész országot beszenyyezi (Kálvin szavaival: átkot hoz rá), ezért e büntetés alkalmazása a konkrét ügyön messze túlmutató társadalmi érdek: „*És meg ne fertőztessétek a földet, amelyben*

75 Róma 13:4.

76 KÁLVIN, A rómaiakhoz írt levél magyarázata 327. A hagyományos keresztény felfogás a gyilkosság halálbüntetéssel való szankcionálását osztja. Lásd: SZENT ÁGOSTON, Isten városáról 1,21; AQUINÓI, Előadások a Hiszekegyről, a Miatyánkról és a Tízparancsolatról 236–237. Továbbá: ST. I–II. q.100.a.8. és II–II. q.64. a.2., valamint LUTHER, A Nagy Káté – A Tízparancsolat 160.

77 IV. Mózes 35:31. Lásd ehhez: BLACKSTONE, Commentaries on the Laws of England, IV.14. Of Homicide.

78 MAIMONIDÉSZ: Mishneh Torah, Murderer and the Preservation of Life 1:4. <https://www.sefaria.org/Numbers.35.31?lang=bi&with=Mishneh%20Torah,%20Murderer%20and%20the%20Preservation%20of%20Life&lang=2=en>.

79 V. Mózes 21:1–9. Lásd erről: KÁLVIN, A törvény harmóniája 564.

lesztek; mert a vér, az megfertőzteti a földet, és a földnek nem szerezhető engesztelés a vér miatt, amely kiontatott azon, csak annak vére által, aki kiontotta azt.⁸⁰

4.3. Az életvédelem elsőbbségének elve

Az életvédelem, az úgynevezett *pikuach nefes* elve, a Mózesi Törvények vezérelvét képezi. A Tóra rögzíti, hogy „Tartsátok meg azért az én rendeleteimet és az én végzéseimet, amelyeket, ha megcselekszik az ember, él azok által (...)”.⁸¹ Ezzel az életvédelmi célt kihangsúlyozó passzussal kapcsolatban került kifejtésre a rabbinikus magyarázatokban, hogy a törvény megtartásának célja, hogy az ember „éljen általa, ne pedig meghaljon” a normakövetés miatt.⁸² Ezért az emberi élet megvédése, azaz az élethez való jog elsőbbséggel bír a törvényi rendelkezések összeütközése esetén is. Így, ha az életveszély elhárításához szükséges, a halálbüntetéssel szankcionált bűncselekmények (legfőképpen a bálványimádás, tiltott szexuális aktusok, gyilkosság) kivételével a többi tilalom megszeghető akár a saját, akár mások életének megmentéséért.⁸³ Mások megmentését ráadásul tevéleges kötelezettséggé

-
- 80 IV. Mózes 35:33. *Maimonidész* is hangsúlyozza ezt (lásd a 78. sz. lábjegyzetet). *Kálvin* hozzáfűzi: „amíg nem gyakorolnak szigorú igazságszolgáltatást a gyilkosokkal szemben, addig vétkesek lesznek az Isten elleni büntől, mert az emberi vértől beszenyeződik és az Ő átka alá kerül a föld, míg engesztelés nem tétetik.” KÁLVIN, A törvény harmóniája 587. Ez a bibliai szakasz a *Stuart Károly* elleni halálos ítélettel záruló büntetőeljárásban is konkrét meghívkozásra került, lásd: HOWELL, The Trial of Charles Stuart, King of England 1014–1015.; és a korabeli szakirodalom is idézi: BLACKSTONE, Commentaries, IV.14. Of Homicide.
- 81 III. Mózes 18:5. Lásd még: Ezékiel 20:11: „És adam nékik parancsolatimat, és törvényeimet kijelentém nékik, melyeket az ember, ha cselekszik, él azok által.”
- 82 B. Talmud, Jomá 85b.3, <https://www.sefaria.org/Yoma.85b.3?lang=bi>; HERTZ, Mózes öt könyve és a Haftárak – III. Leviticus 175.; COHN, Human Rights in the Bible and Talmud 24–25.
- 83 Lásd például a szombat megszentelésének, a szombati munkavégzési tilalomnak a felülírását az ellenség elleni fegyverforgatással: I. Makkabeusok 2:31–41, továbbá *Jézus Krisztus* szombatnap gyógyításait: Lukács 6:6–11; Lukács 13:10–17; Lukács 14:1–6. *Jézus* eljárása arra is utal, hogy nem csak a közvetlen életveszély elhárítása, hanem maga az általános egészségvédelmi érdek is felülírhat egyéb normákat (ugyanis az említett esetekben egyik beteg sem volt közvetlen életveszélyben). Ebbe a körbe tartozik *Dávid* esete is, aki *Saul* király előli menekülése során evett a kifejezetten a papoknak szentelt kenyerekből (III. Mózes 24:5–9; I. Sámuel 21:1–6). Erre az esetre *Jézus* is hivatkozik, amikor védelmébe vette tanítványait, akik éhségük csillapítására szombati napon téptek a gabonaföldön kalászatokat és morzsolgatták ki azok magjait, amit a farizeusok a szombati munkavégzés tilalmának megsértése miatt támadtak meg (Máté 12:1–8; Márk 2:23–28; Lukács 6:1–5). Lásd minderről: RUFF, Az Újszövetség és a Tóra 95–118. Lásd továbbá: B. Talmud, Shabbat 132a.4, <https://www.sefaria.org/Shabbat.132a.4?lang=bi&with=a1l&lang2=en>; B. Talmud, Yoma 82a.9, <https://www.sefaria.org/Yoma.82a.9?lang=bi&w>

is avatja a Tóra, mint írja: „*ne állj vesztég felebarátod vérénel.*”⁸⁴ Annak előírása, hogy ne maradjunk tétlenek, ha embertársunk élete veszélyben van, például „*ha vízbefúlás veszélye fenyegeti, akár ha vadállatok vagy rablók támadják meg*”, nem csak a közvetlen, hanem olyan veszélyhelyzetre is vonatkozik, ami komolyabbra fordulhat. Közvetlen veszély esetén pedig segítségnyújtási kötelezettséget keletkeztet.⁸⁵ Erre irányul a Példabeszédek könyve felhívása is: „*Szabadítsd meg azokat, akik a halálra vitetnek, és akik a megöletésre tántorognak, tartóztasd meg!*”⁸⁶ Luther így fogalmaz: „*Nemcsak az vétkezik a (ne ölj) parancsolat ellen, aki rosszat tesz, hanem az is, aki tudna jót tenni felebarátjával, megvédené, megóvhatná és megmenthetné őt, megelőzhetné és megakadályozhatná azt, hogy testét kár, vagy fájdalom érje, de nem teszi meg.*”⁸⁷

Ehhez a témához kapcsolódik a jogos védelem esetköre, benne az önvédelem bibliailag is kifejezett természetes jogával, amiről korábban már írtunk.⁸⁸

4.4. Menedékvárosok

A Mózesi Törvény különbséget tesz a szándékos és gondatlan, vagy vétnen emberölés között. Ebben is az igazságosságra való törekvés tükröződik, ami a rugalmatlan, tettekzpontú szemlélet helyett figyelembe veszi az elkövető szándékát is. Halálbüntetéssel a szándékos emberölést szankcionálja.

ith=all&clang2=en; B. Talmud, Yoma 84b; <https://www.sefaria.org/Yoma.84b?lang=bi>; B.Talmud, Sanhedrin 73a, <https://www.sefaria.org/Sanhedrin.73a?lang=bi>.

- 84 III. Mózes 19:16, az IMIT Biblia fordításában. A Károli-fordítás („*ne támadj fel a te felebarátodnak vére ellen*”) nem adja vissza az előírás teljes tartalmát, mert a vér (értsd: élet) elleni támadásként fordított héber kifejezés (*’amad ’al dām*) egyaránt utal a felebarát elleni támadásra (életére törésre) és az ilyen támadás láttán való késlekedésre, állva maradásra, tehát a passzivitásra is, ami szabad utat enged a támadásnak. Lásd még: COHN, *Human Rights in the Bible and Talmud* 26.
- 85 B.Talmud, Sanhedrin 73a.2, <https://www.sefaria.org/Sanhedrin.73a.2?lang=bi&with=all&clang2=en>. E körben említendő, hogy a magyar Btk. büntetni rendeli a segítségnyújtás elmulasztását: 166. § (1) *Aki nem nyújt tőle elvárható segítséget sérült vagy olyan személynek, akinek az élete vagy testi épsége közvetlen veszélyben van, vétség miatt két évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.* (2) *A büntetés büntett miatt három évig terjedő szabadságvesztés, ha a sértett meghal, és életét a segítségnyújtás megmenthette volna.*
- 86 Példabeszédek 24:11.
- 87 LUTHER, A Nagy Káté – A Tízparancsolat 162. Lásd még: AQUINÓI, *Előadások* 238.; KÁLVIN, *A törvény harmóniája* 561.
- 88 MÉSZÁROS, *Az ellenállási jog értelmezése és gyakorlata* 127. Lásd erről: ALTHUSIUS, *Dicaeologiae* I. 26. 22–27.

Az emberölés elkövetőinek joguk volt az úgynevezett menedékvárosokba⁸⁹ menekülni, a gondatlan elkövetőknek pedig a bírósági eljárás lefolytatása után ott is lakni az éppen akkor regnáló főpap haláláig. Ez mentességet és védelmet biztosított nekik az áldozat vérrokonainak tradicionálisan akkoriban még érvényesíthető vérbosszújával szemben.⁹⁰ A menedékvárosi intézményhálózat felállítását a *Tóra* rendelte el. Előírta, hogy „legyenek azok a ti városaitok menedékül a vérbosszuló ellen, és ne haljon meg a gyilkos, míg ítéletre nem áll a gyülekezet” (*édáh* = gyűlés, közösség: itt a település ítélszéke) *elé*.⁹¹

Annak kimondása, hogy halálbüntetés csak bíróság által kerülhessen kiszabásra, a törvényesség kiemelkedő biztosítását szolgálta a főbenjáró ügyekben.⁹² A menedékvárosi rendszer lényegi eleme az volt, hogy az emberölési ügyekben a pártatlan bíráskodás és az igazságosság hatványozottan érvényesüljön. Egyszerre szolgálta a korabeli jogbiztonságot, a bírósághoz fordulás jogát és mindezek révén az életvédelmet a vádlott vonatkozásában is. A törvény célja az volt, hogy a bűn, vagy ártatlanság kérdésében való sorsdöntő ítélezést az érthető rokoni elfoglaltság és indulatvezéreltség koordinátái közül minél inkább objektív alapokra helyezze.

A *Tóra* hat menedékváros kijelölését írta elő az úgynevezett lévita-városok közül. Ezek lakosságát, vezetőségét, bíróságát lévíták alkották. Annak a törzsnek a tagjai, amely egyedülként és hivatásszerűen volt a papi szolgálatra és annak segédszolgálatára rendelve. Ezért a törvényismeret náluk a hivatással járó mindennapi követelmény volt. Városaik profiljához kifejezetten hozzátartozott a törvényesség biztosítása. Figyeltek rá, hogy a menedékvárosok az államterületen földrajzilag arányosan, egymástól egyenletes távolságban legyenek, így viszonylag rövid úton el lehessen jutni hozzájuk.⁹³ Az elkövető élete múltott ezen, hiszen csak ott került védelem alá a vérbosszuló rokonnal szemben.

A menedékváros a bírósági eljárásig minden elkövetőnek védelmet nyújtott. Ha az illetékes eljáró bíróság nem állapított meg szándékosságot, az elkövetőt visszaküldte

89 A menedékvárosi rendszerről lásd: IV. Mózes 35:6 és 9–28; V. Mózes 19:1–13; Józsué 20.

90 IV. Mózes 35:19 és 21: a vérbosszuló rokon megölheti a gyilkost, „*mihelyt találkozik vele*”, kivéve, ha a tettes már bemenekült a menedékvárosba. Ekkor már a bíróság kezében volt az ügy elbírálása és szükség esetén akár fegyverrel is meg kellett védeniük a vádlottat.

91 IV. Mózes 35:12.

92 A joggyakorlat ezt az elvet az emberölésen kívül kiterjesztette a többi főbenjáró bűncselekményre is. Paradox módon ezt igazolja például a *Nábót*-szőlőbirtok ügyben lezajlott koncepció büntetőper is, amiben a szőlőbirtokos *Nábót*ot istenkáromlás hamis vádja és hamis tanúvallomások alapján ítélték halálra, hogy a király a birtokot megkaparinthassa. Még a zsarnoknak sem ment ez látszatper nélkül. I. Királyok 21:7–14.

93 A honfoglalást követően ezek a Jordán folyótól nyugatra eső területen Kedes, Sikem és Hebron, a keleti részen pedig Becer, Rámot Gileád és Gólán (Józsué 20:7–8). Nem volt előírva, hogy mindig ugyanezeknek kell maradniuk és az sem, hogy hatnál nem lehet több.

a menedékvárosba, ahol továbbra is védelmet nyert a vérbosszútól.⁹⁴ Amennyiben azonban az elkövető a várost idő előtt (a főpap halála előtt) elhagyta, föléledt vele szemben a vérbosszuló rokon ítéletgyakorlási joga.⁹⁵ Ha az emberölés szándékosága nyert megállapítást, a menedékváros köteles volt ítéletvégrehajtásra kiadni az esetlegesen ott tartózkodó elíteltet.⁹⁶

4.5. Büntetőeljárás garanciák

A *Tóra* általánosan is előírta a tanúbizonyítási kötelezettséget a büntetőeljárásban: minimum két tanú terhelő vallomására volt szükség az elítéléshez, a halálbüntetéssel szankcionált ügyekben pedig külön is nyomatékosította ezt a garanciális előírást.⁹⁷ Ráadásul a visszatartás végett a hamis tanúzás szankciója azonos volt azzal, ami a vádlottat fenyegette a konkrét ügyben: a halálbüntetéssel szankcionált bűncselekményeknél maga is halálbüntetés.⁹⁸ A Mózesi Törvényen alapuló joggyakorlat gyűjteménye, a *Misna* bírósági eljárásrendről szóló *Szanhedrin* traktátusa⁹⁹ több speciális életvédő eljárási garanciát is rögzít a halálos ügyek eljárási rendjében. Halálos ítélet kiszabásához minimum kétfős bírósági szótöbbség szükséges, szemben az anyagi ügyekkel, ahol egy fős is elég. Anyagi ügyekben a nappali tárgyalás után még éjjel is ítélet hozható, halálos ügyekben viszont csak nappal és csak másnap.¹⁰⁰ Halálos ügyekben súlyosítási tilalom áll fenn: az ítéletet utólag csak a vádlott javára lehet megváltoztatni. A kivégzésre kísért elítelt előtt kikiáltó megy, felhívást intézve a környezethez, hogy aki bármit fel tud hozni az elítelt mentségére, „jöjjön el és mondja el!”¹⁰¹

94 MAIMONIDÉSZ, *Mishneh Torah, Murderer and the Preservation of Life 5:7*, https://www.sefaria.org/Mishneh_Torah%2C_Murderer_and_the_Preservation_of_Life.5.7?lang=bi&with=all&lang2=en. Lásd hozzá: TÓTH J.: A halálbüntetés a zsidó jogban 474–475.

95 IV. Mózes 35:25–28.

96 V. Mózes 19:11–12.

97 Általános előírásként lásd: V. Mózes 19:15. Főbenjáró ügyekben lásd: IV. Mózes 35:30; V. Mózes 17:6. *Kálvin* megjegyzi erről: „Semmi sem veszélyesebb, mint egyetlen ember nyelvétől függővé tenni az emberek életét.” Lásd: KÁLVIN, A törvény harmóniája 575., 586–587.

98 V. Mózes 19:16–21.

99 https://www.sefaria.org/Mishnah_Sanhedrin?tab=contents. Magyarul: RUFF, A Misna Szanhedrin traktátusa 121–155.

100 Misna, Szanhedrin traktátus 4:1, https://www.sefaria.org/Mishnah_Sanhedrin.4.1?lang=bi. Magyarul: RUFF, A Misna Szanhedrin traktátusa 134–135.

101 Misna, Szanhedrin traktátus 6:1, https://www.sefaria.org/Mishnah_Sanhedrin.6.1?lang=bi. Magyarul: RUFF, A Misna Szanhedrin traktátusa 139.

Összességében elmondható, hogy a *Tóra* büntető anyagi és eljárási jogát, valamint a joggyakorlatot egyedülálló életpártiság jellemezte a történelmi korszakot jellemző, másútt érvényesülő törvényekhez és jogszokásokhoz képest.¹⁰²

4.6. A rabszolga is ember

Az emberi élet kiemelkedő értékét és sérthetetlenségét domborítja ki, hogy a *Tóra* a rabszolgotartás céljából elkövetett emberrablást is halállal bünteti.¹⁰³ Azon túl ugyanis, hogy ez a sértettet megfosztja a szabadságától, annak dehumanizálását: árucikké, tárgyi eszközzé való lealacsonyítását is jelenti. Emberi mivoltától való megfosztását, ami miatt a sértett úgymond élő halottá válik. Az akkori világban egyedülálló módon, a *Tóra* megtiltotta a szökevény rabszolgák kiadatását és menedék biztosítását írta elő számukra: „*Ne add ki a szolgát az ő urának, aki az ő urától hozzád menekült. Veled lakjék, te közötted, azon a helyen, amelyet választ valamelyikben a te városaid közül, ahol néki tetszik; ne nyomorgasd őt.*”¹⁰⁴ A rabszolgák élethez való joggal bíró emberi személyként kezelését tükrözi a velük való kegyetlenkedés tilalma is: maradandó fogyatékkosságot okozó testi sértés (akár csak egy fog kiverése) esetén a sértett szabadon bocsátását írta elő a *Tóra*.¹⁰⁵ A szombati munkavégzés tilalma ugyancsak kiterjedt a rabszolgákra is.¹⁰⁶

102 GORDON – RENDSBURG, A Biblia és az ókori Közel-Kelet 158–159.

103 II. Mózes 21:16: „*Aki embert lop, és eladja azt, vagy kezében kapják, halállal lakoljon.*” V. Mózes 24:7: „*Hogyha rajtakapnak valakit, aki embert lop az ő atyjafiai közül, Izráel fiai közül, és hatalmaskodik rajta, vagy eladja azt: haljon meg az a tolvaj. Így tisztítsd ki a gonoszt te közül.*”

104 V. Mózes 23:15–16. Ehhez képest *Hammurabi* halálbüntetéssel sankcionálta a szökött rabszolgák rejtegetőit, befogadóit (IV.16. és 19. §), lásd: *Hammurabi törvényei* 31. A római jog is kötelezettségként írta elő a szökevény rabszolgák elfogását, visszaszolgáltatását. Tolvajnak minősítette és pénzbírsággal fenyegette azok rejtegetőit, kötelezte a magisztrátusokat, helyőrségeket a rabszolgák felkutatásában való közreműködésre (Digesta 11,4).

105 II. Mózes 21:26–27: „*Ha valaki az ő szolgájának szemét, vagy szolgálójának szemét üti meg, hogy elpusztul, bocsássa azt szabadon az ő szeméért. Ha pedig szolgájának fogát, vagy szolgálójának fogát üti ki, bocsássa azt szabadon az ő fogáért.*” Erre az artikulusra *John Locke* is utal annak bizonyítékaként, hogy az „*eladott ember nem állott korlátlan, önkényes, despotikus hatalom alatt (...) a szolgáló urának nem volt tetszőleges hatalma annak élete fölött.*” Lásd: LOCKE, *The Second Treatise of Government* IV.24.

106 II. Mózes 20:10: „*(...) a hetedik nap az Úrnak a te Istenednek szombatja: semmi dolgot se tégy azon se magad, se fiad, se leányod, se szolgád, se szolgálóleányod, se barmod, se jövevényed, aki a te kapuidon belül van (...).*”

4.7. Az emberélet nem tárgyasítható

Az emberi élet kiemelt értéke (a dolgoké fölé emelése) tükröződött a halálbüntetésnek a vagyoni elleni bűncselekmények szankciórendszeréből való kizárásában is, ami szintén kiemelkedett a kor törvényei és jogszokásai közül.¹⁰⁷

Bár a *Dekalogosz* a tulajdonvédelmet is alapkötelezettségként tartalmazza („*ne lopj*”), a Mózesi Törvények ezzel párhuzamosan a tulajdonjoghoz hangsúlyos emberességi felelősséget is kapcsolnak, ezzel gyakorlatilag emberességi szempontoknak rendelik azt alá, amit a *Tóra* egyedülálló földbirtokjogi és jótékonyági normái részleteznek.¹⁰⁸ Ezzel is kifejezik, hogy a személy értéke messze a dolgoké fölött áll. Mind a jótékonyági, mind pedig a rabszolgaságot korlátozó rendelkezések mentén visszatérően szerepel figyelmeztetőként a korábbi egyiptomi szolgasorsra való emlékeztetés, az ember tárgyi eszközzé alacsonyításának kategorikus elutasítása.¹⁰⁹

Az életvédelem központi jelentőségét tükrözik a *Tóra* adósvédelmi rendelkezései is. Így a kézimalom, vagy malomkő zálogba vételének tilalma: „*Zálogba senki ne vegyen kézimalmot vagy malomkövet, mert életet (!) venne zálogba.*”¹¹⁰ Ezek az eszközök nélkülözhetetlenek voltak a háztartásban a család megélhetéséhez, elvételük a mindennapi kenyértől és ez által az élettől megfosztással lett volna egyenlő. Ugyanez az elv áll a takaróként is szolgáló köntös esti visszaszolgáltatási kötelezettsége mögött is: „*Ha zálogba veszed a te felebarátod felső ruháját: naplemente előtt visszaadd azt neki: Mert egyetlen takarója, testének ruhája az: miben háljon? Bizony, ha én hozzáam kiált, meghallgatom; mert én irgalmas vagyok.*”¹¹¹ A *Tóra* életvédelmi filozófiája még olyan részletszabályokban is tetést ölt, mint például a tetőkorlát létesítési kötelezettség

107 *Hammurabi* törvényei halálbüntetéssel szankcionálták a lopást (III.9–10. §), lásd: *Hammurabi* törvényei, 30. Bár csak bizonyos értékhatár fölött, de az ősi hindu jog is halálbüntetéssel fenyegeti a lopást (VIII. fejezet XIII.321. és 323. pontok), lásd: *Manu Törvénykönyve* 247.

108 Lásd ehhez az eredeti földbirtokrend helyreállítását célzó jubileumi évi és birtokvisszaváltási szabályokat, amelyek az elszegényedés, eladósodottság okán eladni, átadni kényszerült földbirtokok visszatéréséről rendelkeznek (III. Mózes 25:8–13, 24–34). Lásd továbbá a rászorult, illetve elszegényedett nemzettársak anyagi megsegítését szolgáló rendelkezések sokaságát, például az adomány-, alamizna- és kölcsönadásról, továbbá a tartozáselengedésről, a kamat- és uzsoraszedés tilalmáról, a megalázó munka tilalmáról és a munkabér időben történő kifizetéséről (II. Mózes 22:21–27; III. Mózes 25:5–7, 35–55; V. Mózes 15:1–18; 23:19–20; 24:10–15 és 17–22).

109 III. Mózes 25:38–39, 42, 55; V. Mózes 15:15; 24:18 és 22.

110 V. Mózes 24:6.

111 II. Mózes 22:26–27. Lásd még: V. Mózes 24:12–13.

előírása: „*Ha új házat építesz, házfedeledre korlátot csinálj, hogy vérrrel ne terheld a te házádat, ha valaki leesik arról.*”¹¹²

4.8. A gyermek élete is számít

Az emberélet magas szintű megbecsülése alapvetően megkülönböztette az ókori zsidó és keresztény kultúrát a környezetétől. Ez élesen megmutatkozott a gyermeki élethez való viszonyulásban is. Az ókori izraeli állam olyan környezetben alakult meg és létezett, ahol általános gyakorlat volt gyermekéletek rituális, áldozati ajándékként való föláldozása a bálványisteneknek.¹¹³

Ezt a *Tóra* tiltotta, halálbüntetéssel fenyegette.¹¹⁴ A görög-római kultúra maga is át volt itatva a gyermeki étellel szembeni részvétlenséggel, érzéketlenséggel. A nem kívánt, vagy a deformált testű, gyengének vélt fizikumú újszülöttek magukra hagyása, megölése elterjedt gyakorlat volt.¹¹⁵ A gyermekkítétel jogként (*ius exponendi*) funkcionált a római birodalomban, ahol az apai hatalom kiterjedt a gyermek élete és halála feletti rendelkezésre (*ius vitae necisque*).¹¹⁶ Az ókeresztény szerzők ezt a gyakorlatot is mélységesen elítélték.¹¹⁷

- 112 V. Mózes 22:8. A térségbeli országokban a lapostető volt a jellemző, amit terasz gyanánt használtak különböző háztartási, lakhatási célokra. Szükséges volt korlát a balesetek elkerülése végett.
- 113 A közel-keleti úgynevezett *Moloch*-istenségkultusz része volt. *Tertullianus* a Saturnuskultusszal összefüggésben is említi, lásd: TERTULLIANUS, Védőbeszéd IX.1–4, 78. Lásd hozzá az emberi élet szentségéről szóló fejezetet a következő műben: SCHMIDT, Hogyan változtatta meg a kereszténység a világot 54–58.
- 114 III. Mózes 18:21; 20:2–5; V. Mózes 12:31; 18:10. Amikor a tilalmat az izraeliták történetesen megszegték, például *Akház* (uralkodási ideje: i. e. 742–726) és *Manasse* (uralkodási ideje: i. e. 697–642) júdai királyok idején, ez az *Isten* büntetését váltotta ki: II. Királyok 16:3; II. Krónika 28:3; II. Királyok 21:6; II. Krónika 33:6; Jeremiás 7:30–32; Ezékiel 16:20–21; 20:26 és 31.
- 115 Római XII táblás törvény IV, 1. Lásd: ZLINSZKY, A Tizenkéttáblás törvény töredékei 12. Lásd még: SENECA, A haragról I.15: „*A veszett kutyát agyonütjük, (...) a beteg birkát levágjuk, nehogy megfertőzze a nyáját; a szörnyszülötteket elpusztítjuk, sőt a nyomorult vagy torzszülött csecsemőket is vízbe fojtjuk. Nem a harag, hanem a józan megfontolás diktálja, hogy használhatatlant elvlasszunk az egészségesektől.*”
- 116 FÖLDI – HAMZA, A római jog története és intézményei 810–812.; SÁRY, Pogány birodalomból keresztény birodalom 37–39.; SÁRY, Iustinianus császár egyházpolitikai rendelkezései 224–225.
- 117 TERTULLIANUS, Védőbeszéd IX. 17, 80. *Lactantius* írja: „*az ember megölése, akit Isten szent és sérthetetlen lénynek akart, mindenkor tilos. Ne vélje tehátt senki úgy, hogy az újszülötteket megölni szabad lenne! Ez a legnagyobb istentelenség, ugyanis Isten az életre lehel a lelket az emberbe, nem a halálra. S mégis, hogy egyáltalán ne létezzék olyan bűn, amellyel az emberek*

A Biblia a házasság, a gyermekvállalás és a gyermekekről való gondoskodás központi jelentőségét hangsúlyozza. A házasság *Isten* által alapított intézményként kerül kinyilatkoztatásra a teremtéstörténetben,¹¹⁸ amihez szervesen hozzákapcsolódik a gyermekvállalás parancsolata és felelőssége („szaporodjatok és sokasodjatok”), és ez később a noahita szövetségi törvény keretében kétszeresen is megismétlésre kerül.¹¹⁹ A gyermekek megszületése áldást jelent,¹²⁰ életük védelemre szorul.¹²¹ *Jézus Krisztus* külön is kihangsúlyozza a gyermekek értékét és a rájuk irányuló kiemelt isteni figyelmet, rájuk specializált angyalok által: „*És előbíván Jézus egy kis gyermeket, közéjük állítja vala azt, És monda: (...) aki egy ilyen kis gyermeket befogad az én nevemben, engem fogad be (...). Meglássátok, hogy eme kicsinyek közül egyet is meg ne utáljatok; mert mondom néktek, hogy az ő angyalaik a mennyekben mindenkor látják az én mennyei Atyám orcáját.*”¹²²

Kiemelendő, hogy *Isten* a gyermekek életét már az anyaméhben belül számon tartja, a fogantatástól kezdve: „*Bizony te alkottad veséimet, te takargattál engem anyám méhében. Magasztallak, hogy csodálatosan megkülönböztettél. Csodálatosak a te cselekedeteid, és jól tudja ezt az én lelkem! Nem volt elrejtve előtted az én csontom, mikor titokban formáltattam és idomítottam, mintegy a föld mélyében. Látták szemeid az én alaktalan testemet, és könyvedben ezek mind be voltak írva: a napok is, amelyeken formáltatni fognak; holott egy sem volt még meg közülük.*”¹²³ Eszerint az emberélet már

be ne szennyeznék a kezüket, a még kialakulatlan és egyszerű lelkektől megtagadják a fényt, amelyet nem ők adtak nekik. Várhatja-e akkor valaki, hogy kíméletesek lesznek az idegen vérrrel szemben azok, akik a saját véruknak sem kegyelmeznek? Abban azonban nincs vita, hogy az ilyenek bűnösök és igaztalanok, de mi van azokkal, akiket a hamis kegyesség arra készítet, hogy kitegyék gyermekeiket? Vajon ártatlannak tekinthetők-e, akik saját méhük magzatát a kutyák elé vetik zsákmányul, és amennyiben rajtuk áll, kegyetlenebbül gyilkolják le őket, mintha megfojtának? Ki kételkedne annak istentelenségében, aki idegenek irtalmára bízta a gyerekeit? Még ha el is érné a szándékát, és a gyermeket félnevelik, mindenesetre úgy adja oda saját vérét, mintha rabszolgának, vagy egy örömtanyába adná el... ugyanolyan vétkes dolog kitenni a gyermeket, mint megölni.” LACTANTIUS, *Isteni tanítások* VI. 20, 17–23. Lásd hozzá: SCHMIDT, *Hogyan változtatta meg a kereszténység a világot* 58–60.

118 I. Mózes 2:21–24.

119 I. Mózes 1:28; 9:1 és 7.

120 I. Mózes 49:25; Zsoltár 127:3; 128:3–4.

121 I. Timóteus 5:8.

122 Máté 18:2, 5 és 10.

123 139. Zsoltár 13–16. Lásd hozzá: Jeremiás 1:5: „*Mielőtt az anyaméhben megalkottalak, már ismertelek, és mielőtt az anyaméhből kijövel, megszenteltelek.*” Galata 1:15: „*De mikor az Istennek tetszett, ki elválasztott engem az én anyám méhétől fogva és elbívott az ő kegyelme által.*” 22. Zsoltár 11b: „*anyám méhétől fogva te voltál Istenem.*” Sehoh sem szerepel olyan megszorítás sem, hogy ez csak bizonyos időtartam után következett volna be az anyaméhben.

a születés előtti szakaszban, a fogantatástól kezdve *Isten* keze alatt áll, ugyanúgy szentnek és sérthetetlennek minősül, mint napvilágra jövétele után. Ez elvezet az abortusz kérdéséhez, amit a hagyományos keresztény felfogás az emberi élet szándékos kioltásának tart, mégpedig létezésének legvédtelenebb, legártatlanabb szakaszában.¹²⁴

4.9. Az öngyilkosság elutasítása

Az emberi jogok elidegeníthetlenségéből következik, hogy az emberélet nem csak másokkal, hanem az emberrel önmagával szemben is védelem alatt áll, a „*ne ölj*” parancsolata az öngyilkosságra is kiterjed.¹²⁵ A vérontás noahita szövetségi törvényben lefektetett, „*minden embertől*” való számonkérésébe mind a rabbinikus, mind a klaszikus keresztény értelmezés szerint a saját élet is beletartozik.¹²⁶ Mivel az emberélet

- 124 Didakhé II.2: „(...) *ne hajtsd el a magzatot, a megszületett gyermeket (értsd: újszülöttet) ne öld meg.*”; Barnabás levele XIX.5, lásd: VANYÓ, Ókori keresztény írók I. Apostoli atyák 94. és 261. Lásd továbbá: TERTULLIANUS, Védőbeszéd IX.6–9: „*a gyermekgyilkosság dolgában nem okoz különbséget, hogy áldozati célból, vagy önkényesen hajtják-e végre (...) A halál neme más és más ugyan, de mindenképpen kegyetlenebbül téptek ki a magzat lelkét, ha vízbe fojtjátok, ha fagnak, éhségnek, kutyáknak dobjátok oda (...) Mi azonban, akiknek a gyilkosság egyszer s mindenkorra tilalmas dolog, az anyaméhben fogamzott magzatot sem pusztíthatjuk el, pedig a vércseppekből ott még csak alakul az ember. A szülés megakadályozása: gyorsított gyilkosság. Mindegy, hogy a már megszületett életet ragadja-e el valaki, avagy a születőben levőt rombolja-e össze. Az is ember, aki lesz csupán ember. Minden gyümölcs ott van már a magban.*” Lásd továbbá: AQUINÓI, Előadások 238.
- 125 Ezzel szemben például a híres római sztoikus erkölcsfilozófus, *Seneca*, aki maga is öngyilkossággal vetett véget életének, a lelki nagyság és a bátorság kényszerhelyzetben megnyilvánuló, tiszteletre méltó manifesztációjának, a szabadság mellotti, felülemelkedett döntésnek tartotta az öngyilkosságot. Lásd: SENECA, Erkölcsi levelek. 70. Levél 177–185.
- 126 RÁSI, <https://www.sefaria.org/Genesis.9.5?lang=bi&with=Rashi&lang2=en>; IBN EZRA, <https://www.sefaria.org/Genesis.9.5?lang=bi&with=Ibn%20Ezra&lang2=en>; MAIMONIDÉSZ, Mishneh Torah, Murderer and the Preservation of Life 2:3, https://www.sefaria.org/Mishneh_Torah%2C_Murderer_and_the_Preservation_of_Life.2.3?lang=bi. LACTANTIUS, Isteni tanítások, III.18/6–7: „*Ha ugyanis a gyilkos átkozott, mert emberéletet olt ki, akkor ugyanez a bűn terheli az öngyilkost is, mivel embert öl... Amint nem saját akaratunkból jövünk ebbe az életbe, úgy a test hajlékából, amely azért adatott, hogy oltalmazzuk, ugyancsak annak parancsára kell távoznunk, aki minket a testbe helyezett, és addig kell a testben lakoznunk, amíg ő távozást nem parancsol.*” SZENT ÁGOSTON, Isten városáról I, 20 (100.): „*Midőn a törvény ezt mondja, 'ne ölj', úgy kell érteni, hogy magunkat sem. Különösképpen azért, mert nem fűzi hozzá: 'a te felebarátodat', ellentétben a hamis tanúbizonyosság tétellel, ahol ez áll: 'Ne tégy a felebarátod ellen hamis tanúbizonyosságot.'*” AQUINÓI, ST. II–II. q.64, a.5: „(...) az élet az embernek adott egyfajta isteni adomány, és annak hatalmának van alávetve, aki 'öl és élte.' Ezért aki önmagát az élettől megfosztja, Isten ellen vét, ahogy aki más szolgáját megöli, az ura ellen vét, akinek a szolgája, és ahogy

tulajdonosa *Isten*, e nézet szerint annak sajátkezü kioltása is magát *Istent* fosztja meg az érintett élete feletti rendelkezéstől és a vele való cél beteljesítésétől. Istenképűsége okán az emberi élet még a legelviselhetlenebb állapotában is olyan, a körülményektől, állapottól független ontológiai méltóság hordozója, amit tiszteletben kell tartani. Az Ótestamentum *Jób* könyvében állít örök példát minderre. „*Az Úr adta, az Úr vette el*” – jelenti ki a könyv főhőse *Jób* az emberi élet vonatkozásában, kifejezve ezzel, hogy az emberélet forrása *Isten*, ezért a rendelkezési jog is minden körülmény között őt illeti fölötte.¹²⁷ Erre tekintettel *Jób* a legszörnyűbb csapások és a belőlük eredő kilátástalanság – gyermekei, vagyona és egészsége teljes elvesztése és magára hagyatottsága – ellenére sem volt hajlandó öngyilkosságba menekülni, holott felesége ezt javasolta.¹²⁸ *Jób* túrésát az Újtestamentum is példaként nevesíti, boldognak mondván a tűrni tudókat. Kifejezi vele, hogy a méltóság, a lelki nagyság a kínok elviselésében,

vét az, aki jogot tart arra, hogy olyan dolgról ítéljen, ami nincs rábízva. Egyedül Istenre tartozik ugyanis, hogy ítéljen életről és halálról, az 5. Móz. 32:39 szerint: 'Én ölkök, és én éltetek.' BLACKSTONE, Commentaries, IV.14. Of Homicide: „Of crimes injurious to the persons of private subjects, the most principal and important is the offense of taking away that life, which is the immediate gift of the great creator; and which therefore no man can be entitled to deprive himself (sic!) or another of, but in some manner either expressly commanded in, or evidently deducible from, those laws which the creator has given us; the divine laws, I mean, of either nature or revelation.” (Ugyanerről lásd még: BLACKSTONE, Commentaries, I.1. Of the Absolute Rights of Individuals).

- 127 *Jób* 1:21. *Jób* ezt gyászában jelentette ki, miután összes gyermeke (hét fia és három leánya) vált egy házomlás áldozatává.
- 128 *Jób* 2:9–10. Az öngyilkosság elutasítására való eltörekvés mélységét jól ecsetelik azok a drámai sorok, melyek *Jób* lelki állapotát írják le, miszerint a nyomorúságos állapotából való megszabadulása végett már maga is a halált kívánta, de ennek ellenére sem fordult önmaga élete ellen, lásd: *Jób* 3:3, 11–13, 26: „Vesszen el az a nap, amelyen születtem, és az az éjszaka, amelyen azt mondták: fiú fogantatott (...). Mért is nem haltam meg fogantatásomkor; mért is ki nem múltam, mihelyt megszülettem? Mért vettek fel engem térdre, és mért az emlékre, hogy szopjam?! Mért most fekiúdném és nyugodnám, aludnám és akkor nyugton pihenhetnék (...) Nincs békességem, sem nyugtom, sem pihenésem, mert nyomorúság támadt reám.” *Jób* 6:8–9, 11–12: „Oh, ha az én kérésem teljesülne, és az Isten megadná, amit reménylek; És tetszenék Istennek, hogy összetörjön engem, megoldaná kezét, hogy szétvagdaljon engem! (...) Micsoda az én erőm, hogy várokozzam; mi az én végem, hogy túrtörtessem magam?! Kövek ereje-é az én erőm, avagy az én testem acélból van-é? *Jób* 7:16, 20: „(...) nyomorúság az én életem (...) Mért legyen magamnak is terhére. *Jób* 9:21: „(...) utálok az életemet.”

a végsőkig való kitartásban nyilvánul meg, nem a halál sajátkezű előidézésében.¹²⁹ Keresztény vértanúk sokasága tett erről bizonyosságot az egyháztörténelem során.¹³⁰

Az öngyilkosság kizárásából levezethető a hozzá való asszisztencia tilalma is.¹³¹ Mindez pedig ma már elvezet az eutanázia kérdéséhez, amit az elismertetését szorgalmazók az úgynevezett életvégi döntés „jogának” aposztrofálva a „kegyes” halálhoz való „jogként” állítanak szembe az élethez való joggal, veszélyes lejtőre lökve az utóbbit. Ezzel szintén szemben áll a főáramú keresztény felfogás, mely szerint másnak a szándékos halálát okozni elfogadhatatlan, mégha arra irgalmassági megfontolások vezetnének is. Ez természetesen nem vonatkozik a visszafordíthatatlan szenvedések enyhítését célzó erőfeszítésekre, fájdalomcsillapításra, palliatív ellátásra, mivel ezek nem halálokozás céljából történnek.

4.10. Verbális gyilkosság tilalma

A Biblia a verbális agressziót is elítéli, lélekgyilkosságnak (a belső ember elleni merényletnek) bélyegzi. *Jézus Krisztus* a hegyi beszédben mások szidalmazását, becsmérlését együtt említi az emberöléssel és törvényszékre méltóként nevesíti: „*Hallottátok, hogy megmondattok a régieknek: Ne ölj, mert aki öl, méltó az ítéletre. Én pedig azt mondom néktek, hogy mindaz, aki haragszik (tartósan) az ő atyjafiára ok nélkül, méltó az ítéletre: aki pedig azt mondja az ő atyjafiának: Ráka, (arámi eredetű szitokszó, kb. 'szemét', 'mocskok') méltó a főtörvényszékre: aki pedig ezt mondja: Bolond, méltó a gyehenna tüzére.*”¹³²

Ezzel kifejezésre kerül, hogy az élet szellemi-lelki dimenziója is védelemre szorul. A haragszik szóval lefordított eredeti kifejezés folyamatos igeidőben szerepel („*ho orgizomenos*”), a kemény, tartós haragra vonatkozik. *Luther* kihangsúlyozza, hogy ezzel „*Krisztus magyarazza és összegzi azt, hogy nem szabad ölni sem kézzel, sem érzéssel, sem szájjal (...)* Mert ha tilos a gyilkosság, tilos minden olyan ok is, amelyből gyilkosság

129 Jakab 5:11. Lásd ehhez: SZENT ÁGOSTON: Isten városáról 1,22 és 1,24 (103–104. és 106–108.); FRIVALDSZKY – FRIVALDSZKYNÉ JUNG, Az öngyilkosság és az abban való közreműködés a természetes erkölcsi törvény és természetjogi gondolkodás szempontjából 7–33.; SCHMIDT, Hogyan változtatta meg a kereszténység a világot 73–76.

130 EUSZEBIOSZ Egyháztörténete, *passim*; TERTULLIANUS, Intés a vértanúkhöz 325–330.; ÓRIGÉNÉSZ, Buzdítás a vértanúságra, *passim*.

131 A magyar jog szerint is büncselekmény: Btk 162. § (1) „*Aki mást öngyilkosságra rábír, vagy ennek elkövetéséhez segítséget nyújt, ha az öngyilkosságot megkísérlik vagy elkövetik, büntett miatt egy évtől öt évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.*”

132 Máté 5:21–22. Lásd ezzel összefüggésben: „*Aki gyűlöli az ő atyjafiat, mind embergyilkos az: és tudjátok, hogy egy embergyilkosnak sincs örök élete, ami megmaradhatna ő benne.*” 1. János 3:15.

származhat. Hiszen van nem egy olyan ember, aki nem gyilkol ugyan, de átkozódik, és olyant kíván, hogy akinek az nyakába szakadna, nem futna vele messzire.¹³³

Az Ótestamentum a verbális agressziót maga is gyilkos fegyverként (nyílvesszőként),¹³⁴ halálos kígyóméregként¹³⁵ szimbolizálja. „Mind a halál, mind az élet a nyelv hatalmában van” – figyelmeztet a Példabeszédek könyve.¹³⁶ A Tóra maga is tilalmazza az embertársak elleni gyűlöletet, amiből a lélekgyilkosság származik: „Ne gyűlöld a te atyádfiát szívedben (...) Bosszúálló ne légy, és haragot ne tarts a te néped fiai ellen, hanem szeressed felebarátodat, mint magadat. Én vagyok az Úr.”¹³⁷

5. Az emberi jogok összefüggő láncolata

A beszéd területe már átvezet a becsület védelmét szolgáló kilencedik, a hamis tanúskodást tiltó parancsolat témakörébe, ami a bírósági eljáráson is túlmutatva, az emberközi érintkezés területének teljességére vonatkozik. Magában foglalja a rágalmazás, becsületsértés, rossz hírbe hozás minden formáját és ezzel implicite deklarálja a jó hírnév védelméhez való jogot.¹³⁸ Terjedelmi okból itt nincs módunk erről külön is szólni, csakúgy, mint az életvédelemhez tórailag szorosan kapcsolt személyi szabadság- és testi egészségvédelemről sem. Nem is beszélve a *Dekalogosz*ban szintén kinyilvánított házasság-, család-, tulajdon- és pihenőnap védelemről. Nem utolsósorban pedig a bibliai istentisztelet alapjogáról, ami aztán a hit és a kényszer összeférhetetlensége okán a keresztény világban a reformáció elterjedése mentén elvezetett a lelkiismereti és vallásszabadság deklarálásához.

A fentiekre tekintettel összességében kijelenthetjük, hogy a *Dekalogosz* egyben az emberi jogok egyetemes deklarációjának is tekinthető, mégpedig az elsőnek az emberiség történetében. Messze többnek, mint vallási és erkölcsi parancsolategyüttesnek. Mágig ele-

133 LUTHER, A Nagy Káté – A Tízparancsolat 160–161. KÁLVIN, Institutio, II.8.39: „*Ez a törvény* (értsd a „Ne ölj” parancsolat) *a szív gyilkos indulatát is megtiltja, és belső hajlandóságot parancsolt a felebarát életének megóvására.*” Lásd még: KÁLVIN, A törvény harmóniája 562–563.; AQUINÓI, Előadások 238.; NÉMETH, Tízparancsolat 137–138.

134 64. Zsoltár 4–5; Jeremiás 9:8. Lásd ehhez: B. Talmud, Árákin 15b. 22–25, <https://www.sefaria.org/Arakhin.15b.22?lang=en&with=all&lang2=en>.

135 140. Zsoltár 4.

136 Példabeszédek 18:21.

137 III. Mózes 19:17–18.

138 AQUINÓI, Előadások, 252–256. LUTHER, A Nagy Káté – A Tízparancsolat c. részben, 175–182. KÁLVIN, Institutio, II.8.47–48. NÉMETH, Tízparancsolat, 245–291. Mindebből az is következik, hogy az emberek becsületének, jó hírnevének védelme a Biblia alapján a szólásszabadság korlátját jelenti. Ez azonban nem akadály a cselekedeteik, nézeteik, véleményük tényszerű vitatásának, megítélésének.

venen ható jogtörténeti dokumentum is, hiszen a Mózesi Törvény fundamentumaként az ókori izraeli állam törvi jogrendszerének része volt, mégpedig tartalmilag alaptörvényi része. Ráadásul az egyetemesség és időtlenség igényével, hiszen az egész emberiségre érvényes, örökérvényű természettörvény idevágó részei kerültek benne tételesen is kinyilatkoztatásra és gyakorolnak mindmáig Európán is messze túlmutató történelemformáló hatást.

6. Zárszó

Tanulmányunkban az Ó- és Újtestamentumi könyvek alapján bemutattuk, hogy az emberi jogok fogalma körében értelmezett értékek és szabadságok az ember istenképűsége okán a teremtés rendjéből eredő természetes jogi igényként, az ember személyétől elválaszthatatlanul, a kezdetektől jelen vannak az emberiség történetében. Az, hogy ezek mikor kerültek természetes jogokként konkrét megfogalmazásra deklarációkban, majd mikor váltak a pozitív jog részévé, már a társadalmi és politikai háttér állapotának, továbbá a társadalmak tudati szintjének (a kollektív értékírányultságnak) a függvényeként alakult. De ettől ezek a jogok implicit módon kezdettől benne foglaltattak az említett értékekben, függetlenül a jognyilatkozatokba emelésük, majd pozitívizálásuk, illetve jogsérelem esetén bíróság előtti érvényesíthetőségük időbeli alakulásától.

A jogi előzmények pedig, mint írtuk, visszanyúlnak egészen a mózesi jogrendig, azon belül a *Dekalogosz*ig, tehát évezredekkel a rendi szabadságok, majd a polgári modernizáció keretében megjelenő jognyilatkozatok és alkotmányos dokumentumok elé. A Biblia és a rajta alapuló keresztény bölcelet döntő szerepet játszott az emberiség jogfejlődésében, abban a folyamatban, amelynek során az emberi jogok a zsidó-keresztény kultúrkörben a tételes jog részévé, továbbá az egyetemes emberiség vonatkozásában is a nemzetközi jog részévé váltak.

V.

A hatalommegosztás bibliai gyökerei¹

A tanulmány rámutat, hogy koncepcióként nem nevesítve és nem megfogalmazva bár, de a hatalommegosztás embrionális formában már a Bibliában is megjelenik. Visszatükröződik a Mózesi Törvények államépítési rendelkezéseiben, abban, hogy a Deuteronomium négy ágazatra osztja föl a nép fölötti hatalmat a bibliai Izraelben, nevezetesen: a bírói, a királyi, a papsági és a prófétasági ágazatra. Ugyan az egyes ágazatokra vonatkozó rendelkezések elvi kifejtés nélkül kerülnek bemutatásra, az Ószövetség prófétai és történeti könyveiből megállapítható, hogy ezeknek egyfajta szerepük is volt a közhatalom kordában tartásában. Ellentétben a korra jellemző despotikus politikai rendszerekkel, ez azt szolgálta, hogy ne koncentrálódhasson a hatalom egyetlen kézben. Ezenkívül az újszövetségi bibliai antropológia is, ami kihangsúlyozza az emberi természetnek az eredendő bűn miatti romlottságát és az ebből eredő jellemtorzulások következményeit, a hatalomnak hatalommal történő korlátozása szükségességének megfogalmazására vezetett olyan keresztény gondolkodókat, mint például James Madison, aki vezető szerepet játszott az Amerikai Egyesült Államok alkotmányának, majd annak első tíz kiegészítésének (Bill of Rights 1791) kidolgozásában. Mindezek közvetítésével maga a Biblia is jelentős szerepet játszott a hatalommegosztás alkotmányos alapelvevé formálódásában.

1. Bevezetés

A hatalommegosztás alkotmányos elve, mint a túlzott hatalomkoncentráció révén lehetővé váló önkényuralom kialakulását gátló államszervezési technika alapja, és ennek eszközeként az államhatalmi ágak elválasztása a felvilágosodás korában került elméletként megfogalmazásra.² A politikatudományban közismert, hogy

1 A tanulmány rövidített változata a „Párhuzamok jogi kultúránk zsidó-keresztény és római jogi gyökerei között IV.” című konferencián Pécsen, 2025. június 13-án hangzott el.

2 John Locke az államhatalom törvényhozó, végrehajtó és „föderatív” funkcióinak megkülönböztetésére építette ezt, ami nála valójában két ágazatot takart, mivel az általa föderatívnek nevezett funkció (amibe ő a nép külső biztonságának és érdekének védelmét sorolja) ugyanúgy végrehajtó funkciót képez, mint a törvények társadalmon belüli végrehajtása. LOCKE, The Second Treatise of Government, XII–XIII. fejezetek. A hatalmi ágak elválasztásának klasszikus, törvényhozó, végrehajtó és bírói ágra alapozott elméletét Montesquieu fogalmazta meg. MONTESQUIEU: A törvények szelleméről, Tizenegyedik könyv VI. fejezet.

ennek eszmei előzménye, a közfeladatok ágazatokba sorolása azonban már az ókori politikai gondolkodásban megjelent.³

Alig, sőt szinte nem esik szó viszont arról, hogy a hatalommegosztás embrionális formában már a Bibliában⁴ is megjelenik a közhatalom-gyakorlás funkcionális, szervezeti és személyi elkülönítést is magában foglaló tagozódásaként, a Mózesi Törvényeken alapuló ókori, ószövetségi, független izraeli monarchia államszervezetében, amihez az ótestamentumi könyvek tanúsága szerint már bizonyos kezdetleges fék- és egyensúlyi szerep is kapcsolódott. Emellett az eredendő bűn miatt megromlott emberi természet és az ebből eredő jellemtorzulás következményeit kihangsúlyozó újszövetségi bibliai antropológia – a kortárs gondolkodóktól és elméletektől függetlenül is – a hatalomnak hatalommal való korlátozása szükségességének megfogalmazására vezetett olyan keresztény gondolkodókat, mint például *James Madison*,⁵ aki vezető szerepet játszott az Amerikai Egyesült Államok alkotmányának, majd annak első tíz kiegészítésének (*Bill of Rights* 1791) kidolgozásában. Mások mellett *Madison* munkássága is bizonyítja, mekkora befolyást gyakorolt a Biblia a hatalommegosztás alkotmányos alapelve formálásában. Ebben a tanulmányban először a hatalommegosztás fő teológiai és spirituális indokait vázoljuk föl a Biblia alapján. Ezután összefoglaljuk a Mózesi Törvény által felvázolt, hatalommegosztást tükröző államszervezeti struktúrát és az annak működésére előírt főszabályokat az ószövetségi, független izraeli királyság relációjában, annak horizontális dimenziójára fókuszálva. Végül felidézünk néhány olyan, a Biblia történeti és prófétai könyveiben az izraeli monarchia említett korszakából feljegyzett esetet, amelyek a hatalommegosztás jelentőségére figyelmeztetnek akként, hogy rámutatnak a hatáskörök áthágásának negatív isteni megítélésére és káros (sokszor drámai) következményeire, illetve ezek elhárulására a korrekció esetén.⁶

3 *Arisztotelesz* a közügyekről tanácskozó szervet, a magisztrátust és az igazságszolgáltatást tartotta az „alkotmány” három tényezőjének. ARISZTOTELESZ, *Politika*, IV. könyv 1298a–1301a.

4 A tanulmányban a bibliai idézetek, amennyiben külön nincs jelölve, *Károli Gáspár* fordítását követik. Datalások a *Gershon Galil*-féle kronológia alapján.

5 *James Madison* (1751–1836) az USA negyedik elnöke, elnöki hivatalát két cikluson át (1809–1817) töltötte be. Előtte (1801–1809) *Jefferson* elnök külügyminisztere volt. Az ún. Alapító Atyák körének tagja, akit emellett az Alkotmány Atyjának is neveznek. Bibliai világnézete meghatározó szerepet játszott állambölcseletében.

6 Mivel témánk kifejezetten a Biblia tárgybeli leírásaira koncentrálna, az ókori izraeli királyság életéből ez az egységes Izraeli Királyság megalakulásától (i. e. 1050) a Júdai Királyság újbabiloni hódítás következtében való felszámolásának időpontjáig (i. e. 586) terjedő szakaszt jelenti. Az úgynevezett intertestamentális kor (az ószövetségi iratgyűjtemény i. e. 400 körüli lezárása és *Jézus Krisztus* kora közé eső időszak) alatt a makkabeusi szabadságharc eredményeként újraalakult izraeli monarchia (a *Hasmóneus*-, majd *Heródes*-dinasztia országlása) nem képezi vizsgáldásunk tárgyát, mivel a Biblia nem szól róla, az újtestamentumi időszakra pedig a római hódítás miatt már el is vesztette függetlenségét.

2. A hatalommegosztás fő teológiai indoka

Alaptétel a Bibliában, hogy egyetlen teljhatalmú személy van az univerzumban: maga a *Teremtő Isten*. Ezért nevesíti a Biblia Istent „mindenhatónak” (*saddáj, pantokrator, omnipotens*).⁷ Az Ő vonatkozásában maga az isteni természete garantálja a hatalom igazságos gyakorlását. A Biblia hatalomelméleti maximáját az „*omnis potestas a Deo*” („minden hatalom Istentől származik”) alapelv képezi, aminek alapján mindenki más hatalma csak származékos és részleges, azaz korlátozott.⁸ A közhatalom vonatkozásában külön is leszögezi az Ótestamentum: „*az Úr a bíránk, az Úr a törvényhozónk. Ő a királyunk...*”⁹ Ezzel kifejezi, hogy a három ágazat az isteni rendtartás szerint csak az *Örökkévaló* kezében összpontosulhat. Mások a hatalmuk abszolutizálásával óhatatlanul *Isten* helyére, mindenhatóságra törnek, ami még a legjobb szándék ellenére is megágyaz, ajtót nyit a zsarnokoskodásnak, és végül *Isten* tekintélyét elhomályosítva és degradálva mintegy az élet és halál urává emeli a hatalomgyakorlókat, az őket követőket pedig a *Dekalogosz* első parancsolatának megsértésébe („*ne legyenek idegen isteneid én előttem*”) taszítja.

3. A hatalommegosztás spirituális indoka: a romlott emberi természet

A bibliai antropológiában központi helyet foglal el az eredendő bűn minden emberre kiható természetkárosító hatása. Eszerint az első emberpár bukásának (bűnbeesésének) következtében, az emberiség tőlük való leszármazása okán a bűn mindenkire kihatott és eleve megrontotta az emberi természetet: „*Csalárdabb a szív mindennél, és gonosz az; kicsoda ismerhetné azt?*”¹⁰ „...*az ember szívének gondolata gonosz az ő*

7 Számos helyen visszatérő jelzőként lásd többek között: I. Mózes 17:1; 28:3; 35:11; 43:14; 48:3; 49:25. Jelenések 1:8; 4:8; 11:17; 15:3; 16:7.

8 Róma 13:1b. „(...) *mert nincsen hatalmasság, hanem csak Istentől: és amely hatalmasságok vannak, az Istentől rendeltettek.*” Lat.: „...*non est enim potestas nisi a Deo quae autem sunt a Deo ordinatae sunt.*” Gör.: „...*u gar estin exusia ei mé hypo theu, hai de usai hypo theu tetagenai eisin.*” Lásd még: Kolossé 1:16, 62. Zsoltár 12.

9 Ézsaiás 33:22. Szent István Társulati Bibliafordítás. A Károli-fordítás nem adja vissza pontosan, mivel a „*törvényhozó*” helyett „*vezérre*” utal: „*Mert az Úr a mi bíránk, az Úr a mi vezérünk, az Úr a mi királyunk.*” Az eredeti héber kifejezés: „*mehokék*” azonban törvényhozót/törvényadót jelent, ekként szerepel az IMIT bibliafordításban is: „*Mert az Örökkévaló a bíránk, az Örökkévaló a törvényadónk, az Örökkévaló a királyunk.*”

10 Jeremiás 17:9.

*ifjúságától fogva.*¹¹ „...miképpen egy ember által jött be a világra a bűn, és a bűn által a halál, akképpen a halál minden emberre elhatott, mivelhogy mindenek vétkeztek.¹² „Senki sem jó, csak egy, az Isten.”¹³

Ezt a bibliai alapállítást az Újszövetség és a keresztény teológia¹⁴ fejti ki részletesen. Eszerint az emberi természet eredendő romlottsága tükröződik a bűnre való ösztönös hajlamban, ami a vágyak által felfűtve egy szinten túl megtöri az erkölcsi ellenállást a bűnös vágyakkal szemben, és tényleges bűnökben manifesztálódik. Erre a drámai folyamatra mutat rá *Pál* apostol még az egyébként értékorientált embereket illetően is a test és a lélek konfliktusának leírásával, melyben a test a megromlottan megőrökölt, vágyvezérelt, öntörvényű testi természetre utal, ami hatalma alá gyűri az isteni támaszát a bűn miatt elvesztett lelkiismeret szavát: „*Mert tudjuk, hogy a törvény lelki; de én testi vagyok, a bűn alá rekesztve. Mert amit cselekeszem, nem ismerem: mert nem azt művelem, amit akarok, hanem amit gyűlölök, azt cselekeszem. Ha pedig azt cselekszem, amit nem akarok, megegyezem a törvénnyel, hogy jó. Most azért már nem én cselekszem azt, hanem a bennem lakozó bűn. Mert tudom, hogy nem lakik én bennem, azaz a testemben jó; mert az akarás megvan bennem, de a jó véghezvitelét nem találok. Mert nem a jót cselekeszem, melyet akarok; hanem a gonoszt cselekeszem, melyet nem akarok. Ha pedig én azt cselekeszem, amit nem akarok, nem én művelem már azt, hanem a bennem lakozó bűn. Megtalálok azért magamban, ki a jót akarom cselekedni, ezt a törvényt, hogy a bűn megvan bennem. Mert gyönyörködöm az Isten törvényében a belső ember szerint; De látok egy másik törvényt az én tagjaiban, mely ellenkezik az elmém törvényével, és engem rabul ad a bűn törvényének, mely van az én tagjaiban. Óh, én nyomorult ember! Kicsoda szabadít meg engem e halálnak testéből?*”¹⁵

Az ideális államvezető bibliai őskép-mintájaként bemutatott *Dávid* király (uralkodási ideje: i. e. 1010–970)¹⁶ bűnesetének megörökítésével az Ótestamentum két lényeges dologra is felhívja a figyelmet. Egyrészt arra, hogy a vezetői tiszttség, bármilyen

11 I. Mózes 8:21 – az IMIT Bibliafordításban „szívének indulata”. Lásd még: Prédikátor 9:5; Márk 7:21–23; 14. Zsoltár 3; 53. Zsoltár 4; Róma 3:10–12.

12 Róma 5:12.

13 Máté 19:17; Márk 10:18; Lukács 18:19.

14 Tömören: Magyar Katolikus Lexikon az áteredő bűnről: <https://lexikon.katolikus.hu/A/%C3%A1tered%C5%91%20b%C5%B1n.html>; KÁLVIN, Institutio II. 1–3 fejezetek.

15 Róma 7:14–24. A bűnre való hajlam ráadásul még a keresztényi megigazultság állapotában is fennáll azzal a különbséggel, hogy azon az isteni kegyelemből nyert új természet okán az „új embernek” már hatalma van uralkodni, de ez sem automatikus, hanem a régi természet vonatkozásában folyamatos önmegtagadást és isteni támaszt/kegyelmet igényel.

16 I. Sámuel 13:13–14; Apostolok cselekedetei 13:22. Az izraelita királyok közül *Dávidot* (egyedüliként) kifejezetten, mint az „*Úr szíve szerint való embert*” örökíti meg az Ó- és Újtestamentum, akinek uralkodását *Isten* megkoronázta a *Dávid* házával kötött külön

magas és köztiszteltetben álló is, senkit nem tesz jobbá. Másrészt arra, hogy a bűnös vágyaktól még az isteni kiválasztottság és felkenetés sem szabadít föl automatikusan, maximum csak támaszt nyújt az ezeknek való ellenálláshoz, de ez az emberi gyengeség miatt végzetesen törekeny. *Dávid* a kiválasztottsága és pozitív vezetői erényei ellenére is a *Tóra* által halálbüntetéssel szankcionált bünt követett el, majd azt újabb büntetssel igyekezett elleplezni, mindezt a hatalmával visszaélve.¹⁷ Ennek üzenete, hogy a bűnnel fertőzöttség miatt emberi szinten nincs garancia a hatalmi túlkapasok ellen, nem elég pusztán a hatalomgyakorlók önmérsékletére számítani. Ezzel maga a *Tóra* is számol, amikor a bűnökért való áldozatok körében külön rendelkezik a papok, fejedelmek, sőt a hatalomgyakorló testületek(!) által elkövetett bűnökért bemutatandó áldozatokról.¹⁸ Még a mindenkori zsidó főpapról is azt írja *Pál* apostol, hogy „*körül van véve emberi gyaroltsággal, és ezért köveles, miképpen a népért ... önmagáért is áldozni a bűnökért.*”¹⁹ Ráadásul ezt minimum évente egyszer nyilvánosan (!) kellett megtennie az engesztelési ünnepen, *Jóm Kippurkor*.²⁰

Tény, hogy minél kevésbé érzi számon kérhetőnek magát az ember, annál nagyobb a kísértés az önző vágyak kielégítésére. A kísértések potenciálisan csak növekednek a hatalmi ranglétrán felemelkedés mentén. Ez az a pont, ahol az áteredő bűnnel számoló bibliai antropológia hatalomelméleti vonatkozásban túlnőtt a teológiai kereteken és a mindenkori hatalom korlátozására ösztökölte a keresztény gondolkodókat, történelemformálónak téve ezirányú nézeteiket. Ezt tükrözik például az angol történész, politikus és író *Lord Dalberg-Acton* szállóigévé vált megjegyzései: „*A hatalom megront, az abszolút hatalom abszolút megront;*” továbbá „*nincs nagyobb eretnokség annál, mint hogy a hivatal megszenteli birtokosát.*”²¹

szövetséggel II. Sámuel 7:16; I. Krónika 17:11–14; Zsoltárok 89:29–38. Az ő uralkodását ismerteti az Ótestamentum a legnagyobb terjedelemben.

- 17 A törvény által halálbüntetéssel szankcionált házasságtörést követett el, majd annak leplezése érdekében – éppen háború lévén – a királyi hatalmával visszaélve a biztos halálba vezényeltette partnere férjét. II. Sámuel 11.
- 18 III. Mózes 4. rész.
- 19 Zsidókhoz írt levél 5:2–3.
- 20 III. Mózes 16:5–6.
- 21 Az eredeti angol szövegkörnyezetben: „...*I cannot accept your canon that we are to judge Pope and King unlike other men, with a favourable presumption that they did no wrong. If there is any presumption it is the other way against holders of power, increasing as the power increases. Historic responsibility has to make up for the want of legal responsibility. Power tends to corrupt and absolute power corrupts absolutely. Great men are almost always bad men, even when they exercise influence and not authority: still more when you superadd the tendency or the certainty of corruption by authority. There is no worse heresy than that the*

James Madison is a romlott, hiú dicsőségvágyra, önzésre, arroganciára, mások elnyomására hajlamos emberi természetre utalva írja: „*Ha az emberek angyalok volnának, nem kellene kormányozni őket. S ha az embereket angyalok kormányoznák, a kormányzatot sem kívülről, sem belülről nem kellene ellenőrizni.*”²² *Madison* arra figyelmeztet: „*Ha eltűrnék, hogy [az önző] indíték és alkalom egymásra találjon, tudnunk kell, hogy sem az erkölcsi, sem a vallási motívumok fékező erejére nem számíthatunk.*”²³ Ezért hangsúlyozza, hogy korlátokat kell emelni a hatalomkoncentráció útjába: „*a leghatékonyabb biztosíték az ellen, hogy minden hatalom fokozatosan egyazon ágazatban összpontosuljon az, ha megadjuk a hatalmi ágak irányítóinak a szükséges alkotmányos eszközöket és személyes indítékokat (personal motives) ahhoz, hogy ellenálljanak a többiek hatásköri túllépéseinek.*” Ilyen, a mások túlhatalmát gátló személyes inditékként nem fennkölt eszméket, hanem jobb híján éppen a hatalomgyakorlók zsigeri becsvágyát látja becsatornázhatóknak: „*Becsvágnak becsvággal kell szembeszegülnie... Ellentétes, versengő érdekekkel pótolni a magasabb rendű (sic!) érdekek hiányát.*”²⁴

Az amerikai Alapító Atyák egy másik nagyhatású alakjaként számon tartott *John Adams*²⁵ is ilyen megfontolásból írja: „*Önmegtartóztatást várni az emberektől, amikor többséggel bírnak és így hatalmukban áll kielégíteni vágyaikat, a történelem és az egyetemes tapasztalat tagadását jelenti és azt, hogy nem hiszünk a kinyilatkoztatásban és Isten Igéjében, amely arról tájékoztat minket, hogy 'csalárdabb a szív mindennél, és szörnyen gonosz az' [Jeremiás 17:9] ... Senki sincs annyira vak, hogy ne látná, hogy kormányzásról beszélni azon feltételezés alapján, hogy az önmagukra bízott népek és emberi testületek önmegtartóztatást fognak gyakorolni, csak egy újszülött csecsemő ön-*

office sanctifies the holder of it.” LORD ACTON, Acton-Creighton Correspondence, <https://oll.libertyfund.org/titles/acton-acton-creighton-correspondence>.

- 22 HAMILTON – MADISON – JAY, A föderalista – Értekezések az amerikai alkotmányról (51. sz. *Madison*) 381. A kötet az Usa alkotmányának ratifikálását szorgalmazó nyolcvanöt föderalista értekezést tartalmaz, melyek sorozatban 1787 és 1788 folyamán kerültek közzétételre New York állambeli újságokban, köztük *Madison*éi is. Az értekezések sorszám szerinti szerkesztésben utólag gyűjteményes kötetben is kiadásra kerültek. A sorszámot és a szerzőt zárójelben megadva idézzük őket.
- 23 HAMILTON – MADISON – JAY, A föderalista – Értekezések az amerikai alkotmányról (10. sz. *Madison*) 96. *Madison* biblikus szemléletmódjáról bővebben lásd: SHELDON, The Political Philosophy of James Madison, *passim*; SPEIR, The Calvinist Roots of American Social Order: Calvin, Witherspoon, and Madison.
- 24 HAMILTON – MADISON – JAY, A föderalista – Értekezések az amerikai alkotmányról (51. sz. *Madison*) 380–381. A hatalommegosztás témájával foglalkozik *Madison* 48. sz. értekezése is.
- 25 *John Adams* (1735–1826) az Usa első alelnöke és második elnöke, az Alapító Atyák egyike.

tudatlan gügyögéséhez, vagy egy becsstelen csaló általi megtévesztéshez hasonló.”²⁶ Adams is arra utal ezzel, hogy a bűnnel fertőzött emberi természet miatt az emberi kézben összpontosuló politikai hatalom belső dinamikája a korlátjainak lebontása, fékeinek felszámolása, a visszaélés, eltorzulás irányába hat.

4. A Mózesi Törvényben rögzített hatalmi ágazatok

A közhatalomnak a klasszikus három ágazatra – törvényalkotás, végrehajtás, bírászkodás – való felosztása a Bibliában is szerepel. Erről tanúskodik a már idézett bibliai szakasz is *Ézsaiás* próféta könyvéből: „Mert az Úr a bíránk, az Úr a törvényhozónk. Ő a királyunk, ő ment meg (jása) minket.”²⁷ A három ágazat tehát még *Istennél* is megkülönböztetésre kerül. Őnála viszont egy kézben összpontosulhat, hiszen Ő önmagában jó és igazságos: „Igazság és jogosság az ő királyi székének erőssége.”²⁸ Ezért nála nem áll fönn a visszaélés veszélye. Mint az idézetben is olvasható, isteni hatalomgyakorlásának alapirányultsága, célja, ami átível mindhárom ágazaton, az eredeti héber kifejezés („jása”) szerint: a megszabadás, megmentés, megtartás, megsegítés.²⁹

A hatalommegosztás motívuma – bár elvként nem nevesítve, és nem a klasszikus hármas felosztást tükröztetve – már a *Tóra* államszervezési alapszabályai mögött meghúzódik, és ennek alapján a közhatalom ágazatokra osztása az ókori izraeli királyság életében is visszaköszön, függetlenül a fék- és egyensúlyi szerep érvényesülésétől, illetve annak mikéntjétől. Visszaköszön annak ellenére is, hogy a zsidó állam kifejezetten az izraeliták *Istennel* kötött Szinaj-hegyi szövetségén alapuló, a *Teremtő* uralmának érvényesítésére, azaz teokráciára³⁰ hivatott állam volt. Az, hogy a hatalommegosztás mégis szerepet játszik az államszervezésben, üzenetértékű. Ha ugyanis még egy teokráciában³¹ is, ahol közös nevezőt képez egy a törvényben objektíven rögzített, mindenkire érvényes isteni rend felépítése, ahol a törvény az isteninek tekintett eredete és tekintélye okán eleve védve van attól, hogy emberi felülírja; ahol a hatalom képviselőit az a tudat járhatja át, hogy *Isten* előtt is felelősséggel bírnak az igazságosság és törvényesség érvényre juttatásáért, ahol úgymond minden vezető vonatkozásában *Isten* kezében a gyeplő, hatalom-

26 ADAMS, A Defense of the Constitutions of Government of the United States of America III. Letter VI. The Right Constitution of a Commonwealth, examined 289. (a szerző fordítása).

27 *Ézsaiás* 33:22. Szent István Társulati Bibliafordítás.

28 Zsoltár 97:2b.

29 89. Zsoltár 14–15; 113. Zsoltár 5–9; Lukács 4:18–21.

30 *Josephus Flavius* zsidó történetíró teokráciának nevezi az ókori zsidó államot. FLAVIUS, Against Apion, II.17:19–20.

31 A tanulmányban a teokrácia fogalmát politikai, nem pedig teológiai értelemben használjuk.

megosztásra van alapozva a közhatalmi struktúra, akkor mennyivel indokoltabb ez az emberi elképzelésekre épített államformákat illetően!

A Mózesi Törvény már a honfoglalás előtt lefektette a létrehozandó államszerkezet vázát.³² Ebben a közhatalmi szféra horizontálisan négy ágazatra oszlott: a világi funkciójú³³ végrehajtási (kormányzati, beleértve a királyi formát is) és igazságszolgáltatási, továbbá – mivel a teokratikus berendezkedés miatt a vallási szféra ágazatai közhatalmi jelleggel is bírtak – a szakrális karakterű papi és prófétai ágazatokra, melyek egyenlően és minden tekintetben a Mózesi Törvény alá voltak rendelve és közös felelősség, együttműködési kötelezettség terhelte őket a törvényes rendért. Izrael államának teokratikus jellege miatt a hatalomgyakorlás vallási és politikai dimenziója nem különültek el élesen, átfedésben voltak egymással. A törvény teocentrikus koordinátái a világi feladatok ellátására is vonatkoztak, az állam-specifikus ágazatok tevékenysége pedig a vallási szférával is érintkezett.

Törvényhozó ágazat nem volt, mert a több száz évvel a királyság létrejötte előtt, az Egyiptomból való kivonulás után *Mózes* által közvetített Szinaj-hegyi szövetségi törvény – mint *Isten*től adottnak tekintett törvény – eleve adott és megváltoztathatatlan volt a később megalakítandó állam számára, megkötötte az államépítők kezét. Azt egyszer és mindenkorra az izraeliták népgyűlése fogadta el önként, kétszeri jóváhagyással, majd pedig erősítette meg később újra, immár a honfoglalás során.³⁴ A tény, hogy törvényalkotásra egyik említett ágazat sem volt jogosítva, kifejezte elvileg a törvényhozó (aki itt mózesi közvetítéssel maga a törvényadó *Isten*) tőlük való önállóságát is, ebben a viszonylatban tehát itt is lehet egyfajta ágazati „elosztásról” beszélni.

Kiemelkedő jelentőségű témánk szempontjából a mózesi törvényadás történelmi kontextusa, miszerint arra a zsidó nép egyiptomi rabszolgaságából való kivonulása után került sor a honfoglalásra vezető út kezdeti szakaszában. Egy despotikus rendszerből való szabadulás után a hatalmi szféra ágazatokra osztásának törvényi előírása fennen hirdeti a hatalommegosztás kulcsszerepét a hatalmi önkény megakadályozásában, a szabadság érvényesülésében.³⁵

32 A *Tóra* közhatalom szerkezetéről szóló törvényteste: V. Mózes 16:18-tól 18:22-ig. Lásd hozzá: BURNSIDE, Old Testament – Torah and Constitutionalism; BERNAL, Separation of Powers: The Biblical Foundations of the Separation of Powers and the Catalytic Judicial Role 242–248.

33 A teokratikus államforma miatt a világi jelző ebben az esetben relatívan értendő, az ágazati tevékenység emberközi, az emberi társadalomban szokásos dimenziójára utal, ami ettől még nem volt elválasztva a vallási viszonylattól.

34 A Szinaj-hegyi népgyűlést a kétszeri elfogadással lásd: II. Mózes 24:3–8; az Ebál és a Garizim hegyek közötti népgyűlést lásd: Józsué 8:30–35.

35 MÉSZÁROS, Emberi jogok a Bibliában 238–239.

A *Tóra* – Mózes V. könyvében – mind a négy hatalmi ágazatnak külön szakaszt szentel, elsőként az igazságszolgáltatással, majd a királyi hatalommal, a papsággal és a prófétaság intézményével foglalkozva.

4.1. Bíróságok

A Mózesi Törvény helyi bíróságokról szóló rendelkezései az alábbiak: „*Bírákat (sófetim) és felügyelőket (sóterim)*³⁶ állíts minden kapudba, amelyeket az Úr, a te Istened ad néked, a te törzseid szerint, hogy ítéljék a népet igaz ítélettel. El ne fordítsd az ítéletet; személyt se válogass; ajándékot se végy; mert az ajándék megvakítja a bölcsnek szemeit, és elfordítja az igazak beszédét. Igazságot, igazságot kövess, hogy élhess, és örökségül bírhasd azt a földet, amelyet az Úr, a te Istened ad néked.”³⁷

Az igazságszolgáltatás megszervezése a Mózesi Törvények közjogi részének fundamentumát képezi. Amíg a királyi hatalom intézménye csak opcionális, addig a bírósági rendszer létrehozása elsőrendű kötelezettség a törvényben. Előírása szerkezetileg megelőzi a királyi hatalomgyakorlásra vonatkozó normaszakaszt, ami a törvényesség és az igazságosság követelményét a mindenkor kormányzással szemben is nyomatékosítja.³⁸

A bíraskodást helyi hatáskörben, városenként kellett megszervezni, mind a tizenkét törzsnek a saját városaiban, a helyi közösségek által ismert, azok bizalmát élvező jelöltekből,³⁹ a település létszámának megfelelő méretben. Ebből eredően a bírósági rendszer idővel az egész társadalmat átszötte. A négy közül ez a legdemokratikusabb ágazat, mivel döntően a helyi közösségek általi kiválasztáson alapult, még akkor is, ha a mózesi mintát követve a jelölteket valamely felsőbbség általi kinevezés, vagy a hivatalban lévő bírák általi ordináció iktatta tisztségbe.⁴⁰ Bárki lehetett bíró, aki

36 A „sótér” (e.sz.) a települések ügyeiben, rendjének fenntartásában, így pl. a bírósági ítéletek végrehajtásában illetékes rendfenntartó, tisztviselő, végrehajtó.

37 V. Mózes 16:18–20.

38 A Mózesi Törvényeket messze megelőzően, már a noahita szövetségi törvény (a *Noéra* és minden leszármazójára, tehát az egész emberiségre vonatkozó ősi normatest) elsőrendű, egyetemes kötelezettségként írta elő az igazságszolgáltatás felállítását: „*a ti véreket, amelyben van a ti éltetek, számon kérem; számon kérem minden állattól, azonképpen az embertől, kinek-kinek atyjafiától számon kérem az ember életét. Aki ember-vért ont, annak vére ember által ontassék ki; mert Isten a maga képére teremté az embert.*” I. Mózes 9:5–6.

39 V. Mózes 1:13. A tórai bírósági rendszerről lásd: RUFF, A Mózesi Törvény egységes rendszerének immanens elvei 28–31.; és RUFF, A zsidó joggyakorlat bibliai alapjai Jézus korában 123–135.

40 A bíraskodást még a népvándorlás során, a saját bíraskodási terheinek enyhítése végett *Mózes* szervezte meg akként, hogy a törzsek által maguk közül választott férfiakat ő

megfelelt az előírt követelményeknek. Általános követelményként várta el a *Tóra* az istenfélelmet, az igazságszeretetet, a bölcsességet, a pártatlanságot (elfogulatlanságot), a megvesztegethetetlenséget, az elismertséget és a törvényismeretet.⁴¹

A bírósági hierarchia csúcán a legfelső bíróság állt: „*Ha megfoghatatlan valami előtted, amikor ítélned kell vér és vér között* (ti. emberölési ügyben), *ügy és ügy között* (ti. vagyoni jogi kérdésekben), *sérelem és sérelem között* (ti. testi sérelmek ügyében), *vagy egyéb versengések között a te kapuidban* (utalás a települések kapuiban tevékenykedő bíróságokra): *akkor kelj fel, és menj el arra a helyre, amelyet kiválaszt az Úr, a te Istened* (utalás a legfelső bíróságra).⁴² *És menj be a Lévíta-papokhoz és a bíróhoz* (utalás a bíróság fejére), *aki lesz majd abban az időben; és kérdezd meg őket, és ők tudtul adják néked az ítéletmondást. És annak a mondásnak értelme szerint cselekedjél, amelyet tudtul adnak néked azon a helyen, amelyet kiválaszt az Úr; és vigyázz, hogy mind aszerint cselekedjél, amint tanítanak téged. A törvény szerint cselekedjél, amelyre tanítanak téged, és az ítélet szerint, amelyet mondanak néked; el ne hajolj attól a mondástól, amelyet tudtul adnak néked, se jobbra, se balra. Ha pedig elbizakodottságból azt cselekszi valaki, hogy nem hallgat a papra, aki ott áll, szolgálván az Urat, a te Istenedet, vagy a bíróra: haljon meg az ilyen ember. Így tisztítsd ki a gonoszt Izráelből. És mind az egész nép hallja, és féljen, hogy elbizakodottan senki ne cselekedjék többé.*⁴³

A legfelső bíróság nem a mai értelemben vett fellebbviteli fórum volt, mert oda nem az érintettek fellebbeztek, hanem maguk a helyi bíróságok vitték elé a számukra nehéznek minősülő ügyeket, amelyekben a bonyolultság, vagy esetleges joghézag okán, illetve egyértelmű törői eligazítás híján ők nem vállalták a döntés felelősségét. Cserében viszont ők kötelesek voltak elfogadni és érvényre juttatni a legfőbb fórum döntését, amitől „*se jobbra, se balra*” nem térhettek el sem az alsóbb fokú bíróságok, sem az államapparátus. A Mózesi Törvény ezzel deklarálta, hogy a legfelső bíróság jogköre kiterjed a *Tóra* értelmezésére és joghézagainak kitöltésére, melynek keretében hozott döntései mindenkire érvényes normatív erővel bírnak (törői erejük).⁴⁴

nevezte ki a tisztségre. A legfelső bíraskodás is ekkor került megalapozásra, mivel az így beiktatott bírák részére nehéznek minősülő ügyeket Mózeshez utalhatták tovább elbírálásra. Lásd: II. Mózes 18:21–26; V. Mózes 1:12–17.

41 II. Mózes 18:21; 23:3; III. Mózes 19:15; V. Mózes 1:13 és 16–17; V. Mózes 16:18–20.

42 A legfelsőbb bíróság ítélezési helyévé ennek alapján a (mózesi) Szent Sátor, majd felépülte után a jeruzsálemi Templom helyszíne vált a második templom i. sz. 70-ben történt lerombolásáig.

43 V. Mózes 17:8–13.

44 Ez nem jelentett azonban tévedhetetlenséget. Ezt igazolja vissza, hogy a *Tóra* a bűnért való áldozatokról szóló törvényi corpusban külön rendelkezik a nép egészét reprezentáló „megtévedt” testület (így a legfőbb törvényszék) kollektív vétekáldozatáról. Lásd: III. Mózes 4:13–21.

A legfelső bíróságnak a Szent Sátor, majd az annak örökébe lépő jeruzsálemi Templom helyszínén kellett üléseznie, ami önmagában is emberfeletti tekintélyt adott döntéseinek, szimbolizálva az ítélet tórai erejét, isteni tekintélyét.

A legfelső bíróság élén a főbíró és a papság illetékese, elvileg a mindenkori főpap álltak (együttesen). Maga az idézett mózesi törvényhely testületként utal bíróságra, amelynek munkájában a főbíró és a főpap mellett „*lévita papok*” is részt vesznek.⁴⁵ A *Misna Szanhedrin* traktátusa arról tudósít, hogy ez a testület a főbíróval és a főpap-pal együtt végül hetvenegy főből állt.⁴⁶ Összetételét papok, nagy tekintélyű vének és törvénytudók alkották.⁴⁷ Nem lehet tudni (a bibliai leírásokból), hogy mikorra épült ki ekkora méretben a testület,⁴⁸ azt azonban igen, hogy a mintát *Mózes* egykori aktusa szolgáltatta, amikor népvándorlás során hetven vént választott maga mellé, hogy együtt „*viseljék vele a népnek terhét.*”⁴⁹

Izrael királysággá való átalakuláskor a főbírói szerep a királyra szállt át, de ez nem emelte őt a papság bírósági feje fölé.⁵⁰ Az ószövetségi könyvek beszámolóí szerint a független monarchia időszakában a király is rendelkezett bírói szerepkörrel, ez azonban a már tőle függetlenül kialakult struktúrába illeszkedett, így nem járhatott a teljes igazságszolgáltatás leuralásával. A leírások pozitívan emlékeznek meg *Dávid*

45 Erre utal a II. Krónika 19:10–11 is.

46 Később, valamikor már a második Templom időszakában kerül Nagy Szanhedrinként (Főtanácsként) elnevezésre a testület (szanhedrin: a görög *szinédrión* szóból alakult héber-arámi kifejezés, melynek jelentése: tanács, gyűlés, összegyűlés, tanácskozás).

47 Márk 14:53.

48 A Bibliában nincsen a létszámára vonatkozó adat, és ehhez sem *Josephus Flavius*, sem *Alexandriai Philón* művei nem visznek közelebb, a holt-tengeri tekercsek sorába tartozó úgynevezett Templomtekercs pedig ennél kisebb (3x12, azaz 36-fős) testületről ír az elnök és a főpap mellett: 11Q19 LVII:11–14. Lásd: MARTINEZ, Florentino Garcia: *The Dead Sea Scrolls Translated* 174.

49 IV. Mózes 11:16–17 és 24–25; *Misna* – *Szanhedrin* traktátus 1:6, https://www.sefaria.org/Mishnah_Sanhedrin.1.6?lang=bi&with=all&lang2=en. Magyar fordításban lásd: RUFF, A *Misna Szanhedrin* traktátusa 129.

50 Miután a legutolsó főbíró, *Sámuel* (aki próféta is volt egyben) önként leteszi a főbírói tisztséget. Lásd: I. Sámuel 7:15–16 és 12. rész. Izrael népe a honfoglalást követően a királysággá való átalakulásig a tizenkét izraelita törzs szövetségén alapuló szervezeti formában élt több, mint háromszáz évig, amit a törzsek széleskörű önkormányzási autonómiája jellemezett. A vezetést, mintegy szubszidiárius jelleggel, a személyes rátermettsége, karizmája által az adott korban kiemelkedő és erre tekintettel a legszélesebb körben elfogadott vezető látta el, mint például *Debóra*, *Gedeon*, *Sámson*, legutoljára pedig *Sámuel*. Az arra alkalmas vezetők a főbírói szerepig is eljutottak. A korszakról a *Bírák* könyve ad áttekintést. A korszak krónikáját a *Bírák* könyve és az I. Sámuel 1–8 részek tartalmazzák.

(uralkodási ideje: i. e. 1010–970) és *Salamon* (uralkodási ideje: i. e. 970–931) királyok bíraskodásáról és *Josafát* királynak (uralkodási ideje: i. e. 870–845) az igazságszolgáltatást előmozdító szervezeti intézkedéseiről.⁵¹

A király bíraskodási szerepének (mikéntjének, mértékének) leírását illetően a rabbinikus hagyomány erősen ellentmondásos. Az írásbeli *Tóra* értelmezését és gyakorlati alkalmazását tükröző, nemzedékről nemzedékre átadott szájhagyományt (az úgynevezett szóbeli *Tórát*) az i. sz. 2. évszázad vége felé írásba foglaló *Misna Szanhedrin* traktátusa egyenesen azt rögzíti, hogy „a király nem ítélkezhet és fölötte sem hozható ítélet.”⁵² Ez a király bíraskodásból – beleértve a legfelső bíraskodást is – való kizárására utal, ami akár a bíraskodás és a királyi hatalomgyakorlás teljes elválasztását is tükrözhetné, de ennek az előbbiekben írtak szerint nincs bibliai alapja az általunk vizsgált történelmi időszak, a babiloni birodalmi hódítás által i. e. 586-ban felszámolt első (a klasszikus) izraeli monarchia vonatkozásában. A később összeállított *Talmud* szembe is megy ezzel az állítással: a *Jeruzsálemi* (más néven *Palesztinai*) *Talmud* (kb. i. sz. 400) éppen *Dávid* történelmi példájára utalva egészében megkérdőjelezi,⁵³ a *Babiloni Talmud* (kb. i. sz. 600) pedig azzal korrigálja, hogy a kizárás nem vonatkozik *Dávid* leszármazottjaira (azaz a déli királyság, Júda uralkodóira), hanem csak az elszakadt északi királyság, Izrael királyaira.⁵⁴ Az utóbbi is sok kérdést vet föl, de részben magyarázható lehet azzal, hogy a királyság kettéválása⁵⁵ után a Templom, ahol a legfelső bíróságnak működnie kellett, a déli királyság székhelyén, Jeruzsálemben volt. Két király pedig már csak a két királyság

51 *Dávid*ról lásd: II. Sámuel 8:15; 15:2–6; I. Krónika 18:14. *Salamon*ról I. Királyok 3:9 és 16–28; I. Királyok 7:7. A királyi igazságszolgáltatás megerősítését célozza általánosan a *Salamon* által írt 72. Zsoltár is (1–4). *Josafát* intézkedéseiről lásd: II. Krónika 19:4–11. Ebből a részből az is kiviláglik, hogy nem feltétlenül maga a király látta el a monarchia idején a főbírói szerepet, hanem ezt az ő jogán megtehetette az általa erre kinevezett tisztségviselő is.

52 *Misna*, *Szanhedrin* traktátus 2:2, https://www.sefaria.org/Mishnah_Sanhedrin.2.2?lang=bi&with=all&lang2=en. Magyarul: RUFF, A *Misna Szanhedrin* traktátusa 131.

53 *Jeruzsálemi Talmud*, *Szanhedrin* 2:3/2, https://www.sefaria.org/Jerusalem_Talmud_Sanhedrin.2.3.2?lang=bi&with=all&lang2=en.

54 *Babiloni Talmud*, *Szanhedrin* 19a:15, <https://www.sefaria.org/Sanhedrin.19a.15?lang=bi&with=all&lang2=en>.

Maimonidész ezt azzal árnyalja, hogy a legfelső bíróságnak a király nem lehetett tagja, de azon kívül a *Dávid* házához tartozó királyok bíraskodhattak a nép fölött és maguk is törvényszék elé idézhetők voltak. MAIMONIDÉSZ: *Mishneh Torah*, *The Sanhedrin and the Penalties within Their Jurisdiction* 2:5, https://www.sefaria.org/Mishneh_Torah%2C_The_Sanhedrin_and_the_Penalties_within_Their_Jurisdiction.2.5?lang=bi&with=all&lang2=en.

55 *Salamon* király elhalálózása után az egységes királyság kettévált az északi, Izraeli Királyságra és a jeruzsálemi központú déli, Júdai királyságra, miután tíz izraelita törzs

közötti, időnként ellenségeskedésekig fajuló feszültségek miatt sem lehetett ugyanannak a testületnek a főbírója, még felváltva sem.⁵⁶ Témánk szempontjából azonban elegendő rámutatni arra, hogy a királynak, akár tagja volt személyesen a legfelső bíróságnak, akár nem, és még akkor sem, ha utóbbi esetben attól önállóan bíraskodott is, nem állt törvényes hatalmában az igazságszolgáltatásra rátelepedni. Ha tagja volt az legfelső bíróságnak, azért nem, mert ott a főpappal együtt kellett működnie. Ha meg nem volt tagja, és önállóan bíraskodott, akkor sem ő, hanem a legfelső bíróság állt a hierarchia csúcán, és annak tórai erejű döntéseit elvileg a királynak is tiszteletben kellett tartania. Normatív hatállyal bíró (tórai erejű) ítélet meghozatalára pedig egyedül, önmagában nem volt hatásköre egyik esetben sem.⁵⁷

A bíraskodás függetlenségének korabeli elve azonban a szervezeti kérdésektől eltekintve is hangsúlyosan megjelenik abban, hogy a *Tóra* szerint a bírák az ítélezés során a törvényen, a legfelső bíróság törvényértelmező döntésein és *Istenen* kívül senki másnak, így a királynak sem voltak alárendelve. Nem a király akaratát, hanem a törvényt voltak hivatottak érvényesíteni. Ítéleteik isteni tekintéllyel bírtak, feltéve, ha a törvényen és valós bizonyítékokon alapultak. A törvény kifejezetten felszólítja a bírákat: „*Ne legyetek személyválogatók az ítéletben: kicsinyt úgy, mint nagyot hallgassatok ki; ne féljete senkitől* (értsd: még a királytól, illetve a többi hatalmi ágazat képviselőitől sem), *mert az ítélet az Istené.*”⁵⁸ *Jósáfát* királyként (!) is felhívja erre a bírák figyelmét: „*monda a bíráknak: Jól meglássátok, amit cselekszettek; mert nem ember nevében ítélték, hanem az Úrnak nevében, aki az ítéletben veletek lesz.*”⁵⁹

4.2. Királyi hatalom

A Mózesi Törvény királyi hatalomgyakorlásra vonatkozó része, az úgynevezett királytörvény rendelkezései az alábbiak: „*Mikor bemegy arra a földre, amelyet az Úr, a te*

nem fogadta el *Salamon* király fiát, *Roboámot* királyának, hanem helyette *I. Jeroboámot* emelte trónra. Lásd: I. Királyok 12:1–24.

- 56 Nincs is rá adat, hogy az északi királyság uralkodója bármikor is ítélezett volna a jeruzsálemi Szentélynél.
- 57 Lásd: FLATTO, The Crown and the Courts – Separation of Powers in the Early Jewish Imagination; FLATTO, The King and I: The Separation of Powers in Early Hebraic Political Theory.
- 58 V. Mózes 1:17. Önmagáért beszél, hogy a *Tóra* egyes esetekben a bírakra is alkalmazza az *Isten* egyik legfőbb elnevezéseként használatos héber „*Elohim*” kifejezést, ami hatalmas személyt jelöl. Ezzel is jelzi, hogy a bírói min segítségben kiemelt védelemben részesülnek: II. Mózes 21:6; 22:8–9 és 28. A törvény határozottan tiltotta a szidalmazásukat, II. Mózes 22:28.
- 59 II. Krónika 19:6.

*Istened ad néked, és bírod azt, és lakozol abban, és ezt mondod: Királyt teszek magam fölé, miképpen egyéb népek, amelyek körültem vannak: Azt emeld magad fölé királyul, akit az Úr, a te Istened választ. A te atyádfiai közül emelj magad fölé királyt; nem tehetsz magad fölé idegent, aki nem atyádfia. Csak sok lovat ne tartson, és a népet vissza ne vigye Egyiptomba, hogy lovat sokasítson, mivelhogy az Úr megmondta néktek: Ne térjetek többé vissza azon az úton! Sok feleséget se tartson, hogy a szíve el ne hajoljon; se ezüstjét, se aranyát felettébb meg ne sokasítsa. És mikor az ő országának királyi székére ül, írja le magának könyvbe e törvénynek mását a Lévita-papokéból. És legyen az ő nála, és olvassa azt életének minden idejében, hogy tanulja félni az Urat, a te Istenedet, hogy megtartsa e törvénynek minden igéjét, és e rendelkezéseket, hogy azokat cselekedje. Fel ne fuvalkodjék az ő szíve az ő atyjafiai ellen, se el ne hajoljon a parancsolattól jobbra vagy balra, hogy hosszú ideig éljen az ő országában ő és az ő fiai Izráelben.*⁶⁰

Az izraeli monarchia anyajegyként hordja a királyi hatalom korlátozottságát. A király-törvény kettős (isteni és társadalmi) legitimációs követelményt támaszt vele szemben. Egyrészt az állam teokratikus jellege miatt a monarchikus államforma bevezetése után is deklaráltan *Isten* maradt fölötte a szuverén („*azt emeld magad fölé királyul, akit az Úr, a te Istened választ*”). A már idézett próféta passzus („*az Úr a királyunk*”) üzenete hangsúlyosan ismétlődik az Ótestamentumban, tudatosítva, hogy Izrael fölött a királyi hatalom valójában magát *Istent* illeti, amiből folyik, hogy földi királyainak legitimitása is addig tart, míg neki alárendelik magukat.⁶¹

Emellett a király-törvény a néprészvétel elvét is megalapozza a király kiválasztásában annak kimondásával, hogy a népnek címezve így rendelkezik: „*mikor... ezt mondod: Királyt teszek magam fölé... azt emeld magad fölé királyul...*” Ennek értelmében a király hatalmának társadalmi legitimitásához nem volt elégséges önmagában az isteni kiválasztás, illetve felkenetés, de még a tisztesség örökletessége sem, hanem ehhez szükséges volt a nép, illetve a nép képviselőinek (a gyakorlattól függően: vének, törzsfők, főemberek) elfogadása.⁶² Ebből eredően, mint politikai vezető, mind *Isten*, mind a nép felé elszámolással tartozott a hatalmával.

60 V. Mózes 17:14–20.

61 Ézsaiás 33:22; 43:15; 44:6; Jeremiás 8:19; 10:10; Sofonias 3:15. Lásd továbbá: Zsoltárok 89:19 („*mert az Úr a mi pajzsunk, és Izráelnek Szentje a mi királyunk*”); Zsoltárok 10:16; 22:29; 29:10; 47:3; 95:3; 98:6.

62 Bár a nép az adott történelmi korban e vonatkozásban még differenciálatlan fogalom volt, ez nem csökkenti az előírás jelentőségét. Ennek alapján jelenti ki *Dávid* király barátja, *Khúsaí*: „*(...) akit az Úr és ez a nép választ, és az Izraelnek minden fiai, azé lesznek és azzal maradok.*” (II. Sámuel 16:18). A nép, illetve képviselőinek részvételéről (minimálisan is a beleegyezést tükröző ún. akklamáció, közfelkiáltás formájában) lásd például: *Saul*nál I. Sámuel 10:24; 11:15. *Dávid*nál I. Krónika 11:3; 1. Krónika 12:23; II. Sámuel 2:4; 5:3. *Salamonn*ál I. Királyok 1:39–40; 1. Krónika 29:20–24. *Roboám*nál I. Királyok

Mindehhez társul, hogy a többi hatalmi ágazattal ellentétben, melyeket a törvény népakarattól független tényként rögzít, a királyi hatalom intézménye nem előírásként, hanem csak lehetőségként szerepel a *Tóra* közhatalom szerkezetéről szóló törvénytestében arra az esetre, ha a nép valamikor e mellett döntene: „*Mikor bemegy arra a földre, amelyet az Úr, a te Istened ad néked, és bírod azt, és lakozol abban, és ezt mondod: Királyt teszek magam fölé, miképpen egyéb népek, amelyek körültem vannak...*” Ez már eleve viszonylagossá teszi a kormányzás monarchikus formáját. Nem véletlen, hogy a monarchikus államformára való áttérés több, mint háromszáz évvel a honfoglalás után történt. Mivel a *Tóra*, mint *Isten* adta törvény nem volt felülírható ember által, a királyság eleve egy megfelelőbbhezvetetlen hatalmi szerkezetbe, a királyi akarattól függetlenül korábban már törvényileg rögzített és a monarchiává alakuláskor már létező másik három ágazat közé került beállításra, az ezzel járó együttműködési és alkalmazkodási kényszerrel. A korabeli keleti kultúra monarchiáival szemben, ahol az istenkirályok kezében despotikus hatalom összpontosult, mindez eleve relativizálta a királyi hatalmat.

Az elmondottak mindazáltal nem csökkentik a királyi hatalom jelentőségét az ókori izraeli állammodellben. A király volt az ország politikai és katonai vezetője, a kormányzati, illetve a végrehajtó hatalom megtestesítője. Munkáját egy „vénekből” álló tanácsadó testület segítette (már amennyiben hallgatott rá).⁶³ A kormányzás és a végrehajtó hatalom fejként az ő feladatát képezte a törvényes rend fenntartása, amibe az *Istennel* való szövetségi elkötelezettség okán szervesen beletartozott az isteni (!) rendnek megfelelő társadalomszervezés, az ennek érvényesülését szolgáló és biztosító

12:1; II. Krónika 10:1. *Jeroboámnál* I. Királyok 12:20. *Akháziánál* II. Krónika 22:1. *Joásnál* II. Királyok 11:12–17. *Uzziásnál* II. Krónika 26:1. *Jósiásnál* II. Királyok 21:24; II. Krónika 33:25. *Joákháznál* II. Királyok 23:30; II. Krónika 36:1. Lásd erről: BEZA, On the Rights of Magistrates q.5.; RUTHERFORD, Lex Rex q. IV. „Whether the King be only and immediately from God, and not from the people”; MÉSZÁROS, Az ellenállási jog értelmezése és gyakorlata a Vetus Testamentumban és a Novum Testamentumban 124–126. Mindezen az sem változtatott, hogy Izrael második királyának, *Dávid*nak a dinasztiját *Isten* külön, a királyság betöltését illető szövetségbe emelte (ha már egyszer a nép korábban a monarchia bevezetése mellett döntött): „*állandó léssen a te házad, és a te országod mindörökké tiéd léssen, és a te trónod erős léssen mindörökké.*” II. Sámuel 7:16. Lásd még: I. Krónika 17:11–14; 89. Zsoltár 4–5 és 29–38. Ezzel ugyan Izraelben is bevezetésre került az királyi tisztség örökletessége, de nem kötődött az elsőszülöttséghez, ami ebben az esetben is teret adott a nép akaratnyilvánításának, ami már közvetlenül *Dávid* utódjának, *Salamon*nak trónutódlásánál is szerepet játszott, lásd az egyik bátyjával, *Adóniával* való trónöröklési viszályt (I. Királyok 1). De trónöröklési konfliktus nélkül is megmaradt a népi legitimáció szerepe.

63 I. Királyok 12:6–8; I. Krónika 11:25; 27:33; Ezékiel 8:11–12. A döntően *Salamon* király példázatait tartalmazó Példabeszédek könyve, ami egyfajta királytükör is, kihangsúlyozza a tanácsadók szerepét: Példabeszédek 11:14; 15:22; 24:6. Törvény nem írta elő, azonban a mózesi vezetői hagyomány megalapozta: II. Mózes 24:1 és 9; IV. Mózes 11:16–17 és 24–25.

államépítés, kormányzás, közigazgatás. Ebbéli hatalma így nem csak világi ügyekre, hanem arra is kiterjedt, hogy támogassa és védelmezze a vallásgyakorlást, biztosítsa a törvény által előírt szakrális feladatok ellátásának zavartalanságát, intézményi feltételeit. Ez mutatkozott meg például abban, hogy *Dávid* király megszervezte és végrehajtotta a szövetség ládájának (frigyládának) Jeruzsálembé vitelét, és sátorzentélyt emeltetett annak elhelyezésére, továbbá megszervezte mind az ott, mind pedig az akkor még párhuzamosan (Gibeonban) lévő mózesi sátorzentélyben szolgáló papok és léviták szolgálatának rendjét. Ez köszön vissza a jeruzsálemi Templom *Salamon* király által való felépíttetésében is, illetve *Joás* (uralkodási ideje: i. e. 842–802) és *Jósiás* (uralkodási ideje: i. e. 640–609) királyok templomrenoválási munkáiban. Hosszan ecsetelik továbbá a krónikák, miként állította helyre elődje törvénytípró uralkodása után *Ezékias* király (uralkodási ideje: i. e. 726–697) a Templomot és az istentiszteleti rendet, valamint a húsvét (pészach) ünnepét, és miként rendelte el, hogy a nép újra megadja a papok és a léviták járandóságait.⁶⁴ A szakrális területen végzett teendők azonban nem járhattak a papság hatáskörébe való beavatkozással, a király jogköre velük kapcsolatban addig terjedt, hogy őket a feladataik ellátására felhívja, utasítsa, mozgósítsa, ha fogyatékosságot lát.⁶⁵ Ügyelnie kellett, hogy ezt a korlátot ne lépje túl.

A király – mint korábban írtuk – bíraskodási szerepkörrel is bírt, azonban ez csak egy rész volt az igazságszolgáltatás egészében. Nem volt törvényes hatalma leuralni a tőle függetlenül is létező bírósági rendszert. A legfelső bíróság szintjén pedig együttműködésre volt szorítva a papság ottani főképviselőjével.

A kor gyakorlatától eltérően a király törvényalkotási joggal nem rendelkezett (mivel a törvényadónak maga *Isten* számított). Kormányzással járó rendelkezéseinek, határozatainak, intézkedéseinek, rendeletalkotási- és felségjogai gyakorlásának pedig a Mózesi Törvények keretei között kellett maradniuk.

A királyt nem csak a hatalommegosztás, hanem maga a Mózesi Törvények – minden izraelitával, így – a hatalomgyakorlókkal szembeni elsőbbsége és felsőbbbsége is korlátozta. Ezen felül a király-törvény, mint *lex specialis*, külön is hangsúlyos kötelezettséggé tette a király számára a törvény állandó szem előtt tartását és a törvényes keretek között való kormányzást: „*írja le magának könyvbe e törvénynek mását a Lévitá papokéból és legyen az ő nála, és olvassa azt életének minden idejében... tartsa meg e törvénynek minden igéjét, és e rendelkezeket, hogy azokat cselekedje... el ne hajoljon a parancsolattól jobbra vagy balra...*” Annak az előírásnak, hogy minden király köteles egy *Tóra*-tekercs másolatot leírni a maga részére a lévita papok által a Szentélyben őrzött hiteles példányból, a törvény tudatosításán kívül eredetiségvédelmi célja is volt, nehogy a király beleírthasson a törvénybe és eltorzított tartalmat hagyományozzon utódjára.

64 II. Krónika 29, 30 és 31.

65 II. Krónika 15. és 29.

Ez egyben jelezte a papság törvényvédelmi funkcióját is. Mindezekre tekintettel az ókori izraeli államot a kor viszonyaihoz képest a (kinyilatkoztatott) törvény uralma alá rendelt államnak lehet nevezni messze megelőzve a korát, függetlenül attól, hogy ez a mindennapi gyakorlatban mennyire érvényesült.⁶⁶

A király-törvény egyedülállóságát jelzi, hogy privilégiumok rögzítése helyett tilalmakat állított a királyi hatalom elé: „*sok lovat ne tartson*” „*sok feleséget se tartson*” „*se ezüstjét, se aranyát felettébb meg ne sokasítsa*”. Ezek célja, hogy megakadályozza, hogy olyan mértékű fegyveres, pénzügyi és gazdasági hatalom, továbbá olyan kiterjedt rokon háttérhatalom koncentrálódjon a király kezében, ami a többi hatalmi ágazat és a társadalom teljes leuralásához vezethet.⁶⁷

Összefoglalva: a király-törvény elejét kívánta venni a királyi hatalom történelmi korszakra jellemző abszolutizálásához vezető folyamatoknak, melyek révén az egyiptomi rabszolgaságból kiszabadult nép idővel újra „egyiptomi” jellegű kiszolgáltatottságban találhatja magát. Ez az alapvetés gyökeres ellentétben állt az ókori keleti despotizmus politikai modelljével, hatalom- és uralkodóképevel.

4.3. Papság

A papság a nép többi részétől elválasztott rendként funkcionált Izraelben. A tizenkét izraelita törzs egyikének, Lévi törzsének⁶⁸ az ároni ágát⁶⁹ képező férfitagjai alkották, alanyi jogon, örökös papságként. Közülük kerültek ki a főpapok is. A törzs többi ága az ő segédszolgálatukat látta el, így ágazati szempontból a papságot erősítették, ezért a rend járulékos részeként veendő számba.⁷⁰ A papság fő feladatait a templomi szolgálat, rituális teendők, a Szentély őrzése,⁷¹ a nép, az emberek (beleértve mindenkit, királyt, fő- és közembereket egyaránt) *Isten* előtti képviselete, *Istennel* való kommunikációjának

66 Lásd erről bővebben: LEVINSON, *The First Constitution: Rethinking the Origins of Rule of Law and Separation of Powers in Light of Deuteronomy*; MÉSZÁROS, *A joguralom elvét megalapozó elemek a Vetus Testamentumban és a Novum Testamentumban 182–200.*

67 SALISBURY, *Policraticus* IV. könyv; KÁLVIN, *A törvény harmóniája – Kommentár Mózes utolsó négy könyvéhez 342–345*; HAZONY, *The Biblical Case for Limited Government*; MÉSZÁROS, *A joguralom elvét megalapozó elemek a Vetus Testamentumban és a Novum Testamentumban 190–192.*

68 IV. Mózes 1:48–54; IV. Mózes 4:1–49; I. Krónika 6:1–53.

69 II. Mózes 28:1–4; IV. Mózes 3:1–4.

70 IV. Mózes 3:5–39; 8:5–26; IV. Mózes 18:1–7; I. Krónika 23:27–32.

71 IV. Mózes 18:1–7, benne például az ároni papságnak címezve (7): „*Te pedig és a te fiaid te veled, ügyeljetek a ti papságotokra mindenben, amik az oltárhoz tartoznak, és a függönyön belől vannak, hogy azokban szolgáljatok; a ti papságotoknak tisztét adtam néktek ajándékkul, azért az idegen (értsd az illetéketlen), aki oda járul, haljon meg (sic!).*”

bonyolítása képezte az áldozatok bemutatásában, engesztelésben, közbenjárásban, továbbá a nép megáldása.⁷² Ez az ágazat volt hivatásszerűen és intézményesen az *Istennel* való közösség fenntartására és *Isten* uralmának képviseletére rendelve a mindennapokban. Ebből eredően a társadalmi tekintélye a politikai szféra fölé emelkedett.

A papság politikailag is kiemelkedő jelentőséggel bírt több vonatkozásban is. Mint *Isten* hatalmának képviselői, a papok – a próféták mellett – szereppel bírtak a királyok felkenetésében.⁷³ Mivel az áldozatbemutatás joga őket illette, ebben a tekintetben a királyok is alájuk voltak rendelve. A papok voltak továbbá a törvény őrei és tanítói. A papság őrizte a törvény eredeti példányát, abból kellett minden királynak másolatot készítenie uralkodásának kezdetén, ami már az első lépcsőben tudatosította velük a papság törvényvédelmi szerepét.

A papság és a léviták körében a *Tóra* alapos ismerete a hivatásból eredő mindennapi követelmény volt. Ebből eredően sokan közülük bírói tisztséggel is bírtak. Általános kötelességük volt az emberek irányában a törvény tanítása, magyarázata: „*Tanítják a te végzéseidre Jákóbot, és a te törvényedre Izráelt.*”⁷⁴ Az, hogy társadalmi szinten végezték a törvények tanítását, a törvények uralmát is építette, mivel az nem csak az istenes életmód előmozdítását szolgálta, hanem a törvényismeret terjesztésével automatikusan társadalmi védőgátat is épített a törvénytelen hatalomgyakorlással szemben, bármelyik hatalmi ágazattól is eredjen az.

Az érem másik oldalát jelentette viszont, hogy a léviták törzse, egyedülként, nem kapott földet a honfoglalás utáni földosztáskor. A papság és a léviták ezért nem rendelkeztek földbirtokkal, hanem abból kellett megélniük, ami a törvény által előírt áldozatokból és adományokból nekik volt rendelve: „*A Lévíta-papoknak, a Lévi egész nemzetségének ne legyen se része, se öröksége Izráellel, hanem éljenek az Úrnak tűzes áldozataiból és örökségéből. Annak okáért ne legyen néki öröksége az ő atyjafiai között: Az Úr az ő öröksége, amint megmondotta néki.*”⁷⁵ Amellett, hogy ez adott egyfajta létbiztonságot az ágazat tagjainak, korlátot is állított az elé, hogy spirituális tekintélyükre támaszkodva olyan vagyonfelhalmozást végezzenek, ami gazdasági, illetve politikai hegemoniához vezethet. Miközben a király adót vehetett ki, nem volt arra vonatkozó előírás, hogy a királynak abból hozzá kellene járulnia a papok jövedelméhez. Az pedig, hogy mennyi

72 IV. Mózes 6:22–27; V. Mózes 10:8.

73 Például *Sádok* pap *Nátán* prófétával együtt kente fel királlyá *Salamont* (I. Királyok 1:39–44), *Jójada* pap pedig *Joást* (II. Királyok 11:12).

74 V. Mózes 33:10a. Lásd még: „...*taníthassátok Izráel fiait mindazokra a rendelésekre, amelyeket az Úr szólott vala nékik Mózes által*” (III. Mózes 10:11). „*És monda a Lévitáknak, akik az egész Izráelt oktatják, és magukat az Úrnak szentelték...*” (II. Krónika 35:3a). „*nem vész el a törvény a paptól*” (Jeremiás 18:18b). „*A papnak ajkai őrzik a tudományt, és az ő szájából törvényt várnak, mivel a Seregek Urának követe ő.*” (Malakiás 2:7).

75 V. Mózes 18:1–2. Lásd tovább is 18:3–8, valamint IV. Mózes 18:8–14 és 18–24; Józsué 13:14.

áldozat elvégzésében kérték az emberek a papok közreműködését, illetve mennyi adomány folyt be, ingadozott a különböző időszakokban, különösen, amikor az istentelen kormányzás alatt bálványimádás hódított teret. *Ezékiás* király például egy ilyen időszak után rendelte el, hogy a nép „adja meg a papok és a lévíták járandóságát.”⁷⁶ Ezért már csak a maguk érdekei végett is ösztönözve voltak rá az ágazat tagjai, hogy szolgálatuk lelkiismeretes ellátásával igyekezzenek fenntartani a népben az irántuk való tiszteletet.

4.4. Prófétaság

A teokratikus rendszerben a próféták képezték a *Tóra* érvényesülésének figyelemmel kísérésére, és *Isten* aktuális üzeneteinek (íránymutatásainak, intéseinek, ítéleteinek) közvetítésére hivatott ágazatot. Maga a próféta kifejezés olyan személyt jelöl, aki nem saját magától szól, hanem valaki előtt állva annak a szavait tolmácsolja, aki őhozzá szól.⁷⁷ Isteni viszonylatban tehát az *Örökkévaló* tolmácsát, szószólóját jelöli, akin keresztül *Isten* beszél. Szolgálatá mögött tehát közvetlenül *Isten* áll, nincs intézményi háttere, mint például a papságnak, és tevékenysége sem szabályozható, hiszen nem órajta múlik, hogy közvetlen „főnöke” mikor, miről, kinek és mit kíván közölni. A prófétaság gyakorlásához személyes elhivatottság kellett, amit a karizmák, gyümölcsök hitelesítettek (például, hogy a valóság beigazolja-e a prófétai szót).

Emberi kinevezés, választás itt föl sem merülhetett, a tisztség sem öröklődött, amint az alábbiakban olvashatjuk: „*Prófétát támaszt néked az Úr, a te Istened te közül, a te atyádfiai közül, olyat mint én: azt hallgassátok! Mind aszerint, amint kérted az Úrtól, a te Istenedtől a Hőreben a gyülekezésnek napján mondván: Ne halljam többé az Úrnak, az én Istennemnek szavát, és ne lássam többé ezt a nagy tüzet, hogy meg ne haljak! Az Úr pedig monda nékem: Jól mondták, amit mondtak. Prófétát támasztok nékik az ő atyjuk fiai közül, olyat mint te, és az én igéimet adom annak szájába, és megmond nékik mindent, amit parancsolok néki. És ha valaki nem hallgat az én igéimre, amelyeket az én nevemben szól, én megkeresem azon! De az a próféta, aki olyat mer szólni az én nevemben, amit én nem parancsoltam néki szólni, és aki idegen istenek nevében szól: haljon meg az a próféta. Ha pedig azt mondod a te szívedben: mikképpen ismerhetjük meg az igét, amelyet nem mondott az Úr? Ha a próféta az Úr nevében szól, és nem lesz meg,*

76 II. Krónika 31:4.

77 Próféta: a görög *prophétész* (hírnök, tolmács) szóból. Igei alakja: *prophéteuo* (pro: előtt, *phémi*: szólni) = valaki előtt állva, valaki nevében beszélni, szólni; tolmácsolni. A *Szeptuaginta* ekként adja vissza a héber *nábi* = szóvivő kifejezést a *nábá* szóból, aminek jelentése inspiráltan beszélni, mintegy felbuzgó forrásból szólni; továbbá a *roé* (látó, látnok) kifejezést, ami olyan személyt jelöl, aki különleges látóképességgel belelát *Isten* tervébe.

*és nem teljesedik be a dolog: ez az a szó, amelyet nem az Úr szólott; elbizakodottságból mondotta azt a próféta; ne félj attól!*⁷⁸

Az *Isten* nevében való szólás társadalmi szinten a legnagyobb karizmatikus tekintélyt sugárzó és legfüggetlenebb szolgálat volt, amit nem csak illetett figyelembe venni, hanem maga a törvény írta elő a meghallgatását és tekintetbe vételét.⁷⁹ Emiatt a próféták elvileg egyfajta sérthetetlenséggel voltak övezve, ami szabadságot adott nekik a királyokról, bárminemű tekintélyekről és hatalmi aktusokról való ítéletalkotásra.⁸⁰ Emiatt ez volt az *Isten* előtti legnagyobb felelősséggel bíró szolgálat is. A törvény egyenesen halálbüntetéssel fenyegette az *Isten* tekintélyével való visszaélést, mivel ez a tisztség társadalmi súlya miatt minősített esetét képezi a *Dekalogosz Isten* nevének hiábavaló felvételét tiltó rendelkezésének.⁸¹ A legsúlyosabb szankció törvénybe iktatásának célja az, hogy eleve elrettentse azokat, akik nincsenek teljesen meggyőződve mondandójuk isteni sugallatáról. A teljes meggyőződésre már csak az a tény is sarkalt, hogy a hatalomgyakorlás leplezetlen kritikája miatt leginkább a próféták hívhatták ki maguk ellen a királyok haragját, az életüket is kockára téve.⁸²

Ugyan a közgondolkodás ma szinte kizárólag a jövőbe látó képességgel, jövőbeli események kijelentésével hozza összefüggésbe a prófétákat, ez csak részben fedi a valóságot. Általános rendeltetésük ugyanis az volt, hogy a maguk korának isteni szószólói legyenek, az előttük zajló eseményekkel, kihívásokkal kapcsolatban közöljenek isteni kinyilatkoztatást, útmutatást, vagy ítéletet, amit normál esetben a címzettek (így a királyok) igyekeztek is figyelembe venni. Ennek során persze, *Isten* szuverén akaratától függően, a jövőről szóló kinyilatkoztatások is történtek, de ezek nem voltak mindennaposok.

A próféták maguk is a törvény uralma alatt álltak, törvényi alapon minősítették a körülöttük zajló eseményeket, így kiemelkedő szerepük volt a törvényuralom védelmében. Tevékenységük nagymértékben befolyásolta a politika irányát, a vezetők

78 V. Mózes 18:15–22.

79 V. Mózes 18:15.

80 Jeremiás 26:16–19.

81 II. Mózes 20:7 „Az Úrnak a te Istenednek nevét hiába fel ne vedd; mert nem hagyja azt az Úr büntetés nélkül, aki az ő nevét hiába felveszi.” V. Mózes 18:20 „...haljon meg az a próféta.”

82 Azt, hogy a királyok bosszúja miatt a próféták szó szerint az életüket tették kockára mutatja be például *Illés* és *Jeremiás* próféták viszontagságos pályafutása, *Uriás* próféta meggyilkoltatása *Jojákim* király által (Jeremiás 26:20–23), továbbá *Zakariás* próféta *Joás* király általi halálra köveztetése, amit *Jézus* Krisztus is konkrétan említ, számon kérve a történelem során meggyilkolt próféták véréét (II. Krónika 24:20–22; Lukács 11:50–51). Itt említhető *Mikeás* és *Hanáni* próféták tömlöcbe vettetése is *Akháb* és *Asa* királyok által (I. Királyok 22:26–27; II. Krónika 16:7–10). Az itt nevesített *Zakariás* és *Mikeás* próféták nem keverendők össze az azonos nevű prófétai könyvek szerzőivel.

társadalmi tekintélyét. Végso soron rajtuk keresztül segítette tanácsokkal, illetve kérte számon *Isten* a vezetőket, minden ágazatban. Egyfajta politikai tanácsadó- és ítélőszéket alkottak. Ha a vezetők jogi számonkérése nem is működött, illetve nem épült ki megfelelően, egy teokratikus rendszerben az isteni ítéletalkotás súlya elvileg többet jelentett, mint az emberi számonkérés visszatartó ereje.

5. A három korona koncepciója

A hatalommegosztás elvként konkrétan nincs megnevezve és megfogalmazva a Bibliában. Az egyes ágazatokra vonatkozó rendelkezések elvi kifejtés nélkül kerülnek bemutatásra. A későbbi rabbinikus kommentár-irodalomban azonban már elvi alapon is megfogalmazást nyert a kérdés. A legplasztikusabban ez az úgynevezett három korona koncepcióban jelent meg, amiben a korona, mint jelkép a hatalomra, illetve hatalmi ágazatra utal. Eszerint Izraelnek három korona (*keter*) adatott: a *Tóra* koronája (*keter Tóra*), a papság koronája (*keter kehunná*) és a királyság koronája (*keter malkhut*).⁸³ A papságról írják: „*Aron nyerte el a papság koronáját, ahogyan [IV. Mózes 25:13] kinyilvánítja: 'És léssen ő nála és az ő magvánál ő utána az örökkévaló papságnak szövetsége.'*” A királyságról: „*Dávid nyerte el a királyság koronáját, ahogyan [89. Zsoltár 37] kinyilvánítja: 'Az ő magva örökké megmarad, és az ő királyi széke olyan előttem, mint a nap.'*” A *Tóra*éról pedig: „*A Tóra koronája elkülönítve várakozik, és készen áll minden zsidó számára, ahogyan [az V. Mózes 33:4-ben áll]: 'A Tóra, amelyet parancsolt nekünk Mózes, öröksége Jákob gyülekezetének.' Aki akarja, jöhet és elveheti. Hogy ne mondhassátok, hogy a többi korona felülmúlja a Tóra koronáját, a [Példabeszédek 8:15–16] kimondja: 'Én általam uralkodnak a királyok, rendelnek igazságot a fejedelmek, és uralkodnak a nemesek.' Így megtanuljátok, hogy a Tóra koronája nagyobb, mint a másik kettő.*”⁸⁴

A királyság koronája vonatkozásában az úgynevezett dávidi szövetségre történi hivatkozás, amelybe – ha már egyszer a monarchia a nép akaratából bevezetésre került – Izrael második királyának, *Dávid*nak a dinasztíáját *Isten* külön, a királyság

83 Misna, Seder Nezikin, Pirkei Avot 4:13, https://www.sefaria.org/Pirkei_Avot.4.13?lang=bi&with=all&lang2=en. Babiloni Talmud, Yoma 72b:6, <https://www.sefaria.org/Yoma.72b.6?lang=bi>. Avot DeRabbi Natan, https://www.sefaria.org/Pirkei_Avot.4.13?lang=bi&with=Avot%20DeRabbi%20Natan&lang2=en. Midrash, Sifrei Barmidbar 119:4, https://www.sefaria.org/Sifrei_Bamidbar.119.4?lang=bi&with=all&lang2=en.

84 MAIMONIDÉSZ, Mishneh Torah, Sefer Madda, Torah Study 3:1. https://www.sefaria.org/Mishneh_Torah%2C_Torah_Study.3.1?lang=bi (a szerző fordítása). Benne a bibliai idézetek közül az V. Mózes 33:4 az IMIT Bibliafordítást követi, a Példabeszédek 8:15–16 pedig glossza szerinti fordítás, mivel abban a két szakasz a lényegét tömörítve egybe van vonva. Lásd még *Maimonidész* egy másik kommentárját: https://www.sefaria.org/Pirkei_Avot.4.13?lang=bi&with=Rambam&lang2=en.

betöltését illető szövetségbe emelte.⁸⁵ Ez kettős jelentőséggel bírt: isteni szemszögből a dávidi dinasztia trónigényét legitímálta, egyúttal azonban kifejezte azt is, hogy maga a királyi hatalom *Isten* főssége alá van rendelve és addig legitim, ameddig alatta marad.

A *Tóra* koronája ebben a megközelítésben az isteni törvény mindenek fölött álló tekintélyére, elsőbbségére vonatkozatható, ami egyben a törvénykövetőket a törvénytörő hatalomgyakorlók fölé is fölemeli. Ez elvileg demokratizálja is a *Tóra* koronáját (hiszen semmilyen megkötés nincs, honnét jön az *Isten* erre elhívottja), de magától értetődően kihangsúlyozza a *Tóra* érvényesítésében és számonkérésében fő szerepet játszó ágazatok, így a próféták és a bíróságok jelentőségét. Ez is magyarázza, hogy ebben a megközelítésben miért szűkül négyről háromra a deuteronomiumi⁸⁶ hatalmi ágazatok száma. Kifejezi egyben, hogy a többi korona tekintélye és hatalma is a *Tórának* való alárendeltségből, annak érvényesítéséből származik, azaz minden ágazat egyenlően alá van vetve a tőlük függetlenül létező Mózesi Törvényeknek.⁸⁷

6. Ágazati átfedések

A hatalmi ágazatok egymáshoz való viszonyát elvileg egyszerre jellemezte az elősorban a feladatmegosztásra alapozott önállóság és a teokrácia iránti egységes elvi elköteleződés adta közös nevezőből fakadó együttműködési kényszer.

Ami az ágazati önállóság-faktort illeti, a Mózesi Törvény világossá tette, hogy Izrael, mint politikai közösség sikeréhez mindegyik ágazat törvényes működése elengedhetetlen (a királyi hatalmat itt általánosan értve a kormányzásra, mint végrehajtott hatalomra, nem pedig annak egy konkrét formájára, hiszen a forma opcionális volt). A tórai rendszerben áldozni csak a papság áldozhatott, országos kormányzati intézkedéseket csak a király hozhatott, hadba csak ő vezethetett. Bíróságként csak a bírói hatáskörrel felruházott testületek járhattak el, még ha a király bírászkodási szerepe ezt valamennyire árnyalta is. *Isten* üzeneteit pedig csak azok tolmácsolhatták, akikre a *Teremtő* bízta, ezek meg főszabály szerint a próféták voltak.

Az ágazatokat a mandátumuk forrása is megkülönböztette. A papi státusz örökletes, a lévita *Aron* főpap ágán leszármazókra korlátozódik. A királyi státuszhoz két elem együttállása szükséges: isteni kiválasztás és a nép (illetve képviselői) általi választás/elfogadás (még akkor is, ha öröklődik). A bírák főszabály szerint az arra alkalmasnak tartott jelöltek közül kerültek kiválasztásra, és őket maguk a bíróságok

85 Lásd a 62. sz. lábjegyzetben.

86 *Deuteronomium* – Mózes V. könyvének a *Szeptuaginta* és *Vulgata* szerinti elnevezése.

87 A fejezet témájáról lásd: COHEN, The Concept of the Three Ketarim; ELAZAR, Deuteronomy as Israel's Ancient Constitution: Some Preliminary Reflections.

általi kooptálás, illetve ordináció iktatta tisztségbe.⁸⁸ A prófétáknál az isteni rendelés játszotta a főszerepet, amit a karizmák és gyümölcsök igazolnak.

Ugyanakkor esetünkben az ágazatok nem tekinthetők tisztán elválasztottaknak és (a világi funkciójú területeket illetően) funkcionálisan letisztultnak. Az önállóságuk viszonylagos volt, mivel bizonyos vonatkozásban részlegesen át is fedték egymást, beleértve az ezzel összefüggő személyi átfedéseket is, bár ezek nem változtattak az alapokon, a hatalomabszolutizálás elkerülésének a célján. Ilyen átfedés volt az igazságszolgáltatás területén a király, továbbá a főpap, a papok és a lévíták ítélkezési jogosítványa és pozíciója a bíraskodásban, illetve fordítva is ilyen volt a bírák szerepe a kormányzásban a monarchia előtt. Ilyen volt a papok hatáskörébe tartozó áldozatbemutató területén a próféták alkalmi szerepvállalása.⁸⁹ Ráadásul a prófétáknak, mint *Isten* mennyei királysága szóvivőinek a feladatát képezte a mindenkori vezetőket emlékeztetni rá, hogy Izrael igazi királya maga az *Örökkévaló*, akinek a kijelentéseit közvetítve adnak ők útmutatást és ítélik meg a hatalomgyakorlást. Ez egyfajta politikai-kormányzati szerepkört is adott a próféta számára, függetlenül attól, hogy ilyenre nem törekedett. Nem volt az ágazati hatáskörök betartására kényszerítő eljárásrend sem a próféta számonkérésén kívül, így az összeütközések kimenetele gyakorlatilag az erőviszonyok, illetve az isteni beavatkozás függvénye volt. Nem beszélhetünk tehát még a hatalmi ágak későbbi, klasszikus értelemben vett elválasztásáról, de a hatalommegosztás útjáról és az elválasztás előképéről mindenképpen.

88 Ebben is a *Mózes*ig visszanyúló hagyomány játszott szerepet, miszerint a bírósági ágazatot megszervező *Mózes* a bíraskodási feladatkörében eljárva maga avatta fel az első bírakat és bízta rájuk az alapfokú ítélkezést: V. Mózes 1:12–13. Tárgyunk szempontjából a lényeg, hogy nem királyi kegytől függött a tisztség elnyerése. Lásd: MAIMONIDÉSZ: *Mishneh Torah, The Sanhedrin and the Penalties within Their Jurisdiction* 4:1, https://www.sefaria.org/Mishneh_Torah%2C_The_Sanhedrin_and_the_Penalties_within_Their_Jurisdiction.4.1?lang=bi&with=all&lang2=en.

89 Például *Sámuel* és *Illés* próféta esetében, I. *Sámuel* 10:8; I. *Királyok* 18:30–39.

7. Esetismertetés

Mint bemutattuk, a Mózesi Törvény – az adott történelmi korszakban egyedülállóan – egy hatalommegosztásra épülő államszerkezet alapjait rakta le, aminek megvalósítása a tárgyi korszakban lehetőséget adott az emberek biztonságát és szabadságát veszélyeztető hatalomkoncentráció megakadályozására. Ennek államelméleti jelentőségét nem homályosítja el, hogy a gyakorlatban ennek eredménye csak töredékesen és viszonylagosan érvényesült, hiszen ezért már nem a hatalmi szerkezet okolható döntően. Az Ószövetség történeti és prófétai könyvei a független izraeli monarchia történetét illetően tárházát képezik a sokszor erőszakba is torkolló hatalmi korlát- és hatáskörsértések leírásának, döntően a királyi ágazat részéről. Ezek persze azért tűnnek ki, mert ellentétben a kor teljhatalmú rendszereivel, ahol a korlátok kérdése eleve föl sem merült, a hatalommegosztás miatt itt már volt mit megsérteni. A krónikák az ilyen konfliktusokat mindannyiszor negatívan örökölték meg, káros következményeik és a rájuk való elmarasztaló reakciók leírásával. A Bibliáról lévén szó, a konkrét esetek nem pusztá tényrögzítésként, hanem egyben általános tanulságként is megírtak.⁹⁰ A leírások implicit módon a hatalmi ágak egyensúlyban tartásának és törvényes működésének fontosságára figyelmeztetnek annak bemutatása által, hogy ennek negligálása politikai és társadalmi megrázkódtatásokhoz, érvényesülése viszont stabilitáshoz vezetett. Ezek közül idézünk föl töredék gyanánt néhány esetet az alábbiakban. Döntően a prófétai ágazat korrekciós szerepe domborodik ki bennük, hiszen az izraeli teokratikus államberendezkedésben ez az ágazat volt elsősorban hivatott az isteni útmutatások, minősítések és ítéletek közvetítésére, a teokratikus fék-és egyensúlyi szerepre törekvés a leglátványosabban rajta keresztül nyilvánult meg.

7.1. Királyi reláció

Az egységes izraeli királyság első királya *Saul* (uralkodási ideje: i. e. 1050–1010) a hatáskörét prófétai meghagyás ellenére túllépve, illetéktelenül mutatott be égőáldozatot, ami miatt *Sámuel* próféta megfeddte és a király elvesztette isteni támogatottságát. Emiatt elesett a trón átörökítésének lehetőségétől: *„Akkor monda Sámuel Saulnak: Esztelenül cselekedtél; nem tartottad meg az Úrnak, a te Istenednek parancsolatját, melyet parancsolt néked, pedig most mindörökre megerősítette volna az Úr a te királyságodat Izrael felett. Most azonban a te királyságod nem lesz állandó. Keresett az Úr magának*

⁹⁰ „Mert amelyek régen megírtak, a mi tanulságunkra írtak meg...” (Róma 15:4a) A történelem tényleg tanítómester. Lásd erről: HAZONY, *The Biblical Case for Limited Government*.

*szíve szerint való embert, akit az ő népe fölé fejedelmül rendelt, mert te nem tartottad meg, amit az Úr parancsolt néked.*⁹¹

Dávid király már említett halálos bűnét⁹² Nátán próféta leleplezte. A király töredelmes bűnbánatot tartott. A próféta közölte vele, hogy emiatt *Isten* mentesíti a halálos ítélet alól, bár családjában drámai következményei lesznek (és lettek is) a bűnnek, amelyek uralkodására is kihatottak. A próféta felépés és annak elfogadása által azonban királyi hatalma fennmaradt.⁹³

Az egységes izraeli királyság kettészakadása⁹⁴ után az északi királyság (Izraeli Királyság) első királya *I. Jeroboám* (uralkodási ideje: i. e. 931–909) hatalomféltésből meg kívánta akadályozni, hogy népe a déli királyság (Júdai Királyság) fővárosában, Jeruzsálemben álló Templomot tekintse vallásgyakorlata központjának. Ezért alternatív vallási központokat létesített királysága területén Bételben és Dánban, ahol – a *Dekalogosz* idegen isten- és bálványimádást tiltó parancsolatait semmibe véve – borjút ábrázoló aranyszobrot és bálványáldozati oltárt állíttatott fel. A lévita papságot elűzte, a többi törzsből rendelt papokat a szakrális feladatokra, és ő maga is áldozni kezdett a bálványáldozati oltárokon. Emiatt egy próféta kereste fel Bételben és ítéletet mondott az oltár ellen. A király „*kinyújtotta a kezét*” a próféta ellen, el kívánva fogatni, de a leírás szerint a keze abban a pillanatban megbénult, az oltár pedig széthasadt (isteni ítélet).⁹⁵

Roboámot (Rehoboám) a déli királyság, Júda első királyát (uralkodási ideje: i. e. 931–914) *Sémája* próféta beszélte le arról, hogy a királyság kettészakadása után hadat indítson az északi országrész visszafoglalására. Közölte, hogy az országrész elszakadását *Isten* tudomásul vette.⁹⁶ Egy másik esetben, amikor az egyiptomi fáraó felvonult Jeruzsálem ellen, ugyancsak *Sémája* közli a királlyal, hogy ez isteni ítélet a törvény elhagyása miatt. Válaszul a király és a fejedelmek „*megalázták magukat*”, a próféta pedig kihirdette, hogy erre tekintettel *Isten* enyhíti a büntetést.⁹⁷

Amásia (Amacjáhu), Júda királya (uralkodási ideje: i. e. 805–776) visszautasította az idegen istenkultusz bevezetése miatti próféta intést: „*Vajon te tanácsosa vagy-e a királynak? Hallgass, mert rosszul jársz!*” – válaszolta a prófétának. A király hajlíthatatlanságát látva a próféta ekként zárta le a vitát: „*látom, hogy az Isten el akar téged veszteni,*

91 I. Sámuel 13:13–14. Az esetet egészében lásd: I. Sámuel 10:8 és 13:8–14.

92 Lásd a 3. fejezetben.

93 II. Sámuel 11. és 12; 51. Zsoltár.

94 Lásd 55. sz. lábjegyzetben.

95 I. Királyok 12:25–13:5; II. Krónika 11:13–15.

96 II. Krónika 11:1–4; I. Királyok 12:21–24.

97 II. Krónika 12:1–12.

mivel ezt műveléd, és tanácsomat nem fogadád meg.⁹⁸ A király uralkodásának valóban csúfos vége lett. Testvérháborút provokált az északi királyság ellen, amiben megalázó vereséget szenvedett, végül saját emberei összeesküvést szőttek ellene és megölték.⁹⁹

*Uzziás (Azária), Júda királya (uralkodási ideje: i.e.788–736), elbizakodva a kormányzásban elért sikereitől, a szakrális feladatkörbe is be kívánt lépni: „feljuvulkodék, hogy megfertőztetné magát és vétkezék az Úr ellen, az ő Istene ellen. Beméne az Úr templomába, hogy a füstölő oltáron füstölne.”*¹⁰⁰ A jelenlévő papok azonban *„ellene állának Uzziás királynak és mondának neki: Uzziás, nem a te dolgoz az Úrnak füstölni, hanem az Áron pap fiaié, akik felszenteltetének, hogy füstöljenek. Menj ki e szent helyből; mert igen vétkeztél és dicsőségedre nem leend az Úr Istentől.”*¹⁰¹ A király nem engedett, emiatt ott helyben istenítélet sújtotta: *„belpoklosság támadt a homlokán ott a papok előtt, az Úr házában, a füstölő oltár előtt.”*¹⁰² Távozni kényszerült a Templomból, haláláig leprás maradt, élete hátralevő részét karanténban töltötte.

*Ezékiás (Hizkijáhu), Júda királya (uralkodási ideje: i. e. 726–697) regnálását pozitívan minősítik a leírások.*¹⁰³ Sikerében döntő szereppel bírt a prófétaai figyelemzetetések figyelembevétele. Így például *Mikeás* prófétaé, aki keményen elítélte az adott időszakra általánossá terebélyesedett – a politikai és vallási vezetőkre egyaránt kiterjedő - törvénytelenéseket, visszaéléseket, korrupciót: *„Halljátok ezt, kérlek, Jákób házának fejei és Izráel házának vezérei! akik utáljátok az ítéletet, és minden igazságot elcsavartok; Akik vérrel építitek a Siont, és Jeruzsálemet hamissággal! Kiknek fejedelmei ajándékért ítélnék, és papjaik jutalomért tanítanak, és prófétáik pénzért jövendőlnék, és mégis az Úrra támaszkodnak, mondván: Avagy nincsen-e közöttünk az Úr?! Nem következik mi reánk veszedelem! Azért ti miattatok mezővé szántatik a Sion, és kőhalommá lesz Jeruzsálem, a templom hegye pedig erdős hegygé.”*¹⁰⁴ A király erre tekintettel átfogó helyreállítási programot hajtott végre, így az ő országlása alatt elhárult ez a veszedelem és egy kiemelkedően sikeres periódus következett be.¹⁰⁵ Elkövette azonban azt a politikai baklövést, hogy a babilóniai király küldöttjeinek hiúságból eldicsekedett királyi udvara gazdagságával, bemutatva nekik teljes kincs- és fegyvertárát, kockára téve ezzel a nemzetbiztonságot. Emiatt *Ézsaiás*

98 II. Krónika 25:14–16.

99 II. Krónika 25:17–28.

100 II. Krónika 26:16.

101 II. Krónika 26:18.

102 II. Krónika 26:19.

103 II. Királyok 18:1–7.

104 Mikeás 3:9–12. Nevezett próféta nem keverendő az *Akháb* király idején élt azonos nevű prófétával.

105 Jeremiás 26:18–19; II. Krónika 29–31.

próféta ítélte meg: „*Halld a seregek Úrának beszédét: Íme napok jönnek, és elvitetik, valami házában van, és amit csak e mai napig gyűjtöttek eleid, Bábelbe; nem marad semmi meg, ezt mondja az Úr! És fiaid közül, akik tőled származnak, akiket te nemzesz, el fognak hurcolni, és lesznek komornyikok Bábel királyának palotájában.*” A király tudomásul vette a próféta szavait: „*Jóságos az Úrnak beszéde, amelyet te szóltál! és monda: Csak napjaimban legyen béke és állandóság!*”¹⁰⁶

Jeremiás prófétától is számos kemény intés került megörökítésre. Például: „*Halld meg az Úr szavát, Júda királya, aki a Dávid királyi székében ülsz, te és a te szolgálád, és a te néped, akik bejártok e kapukon! Ezt mondja az Úr: Tegyetek ítéletet és igazságot, és mentsétek meg a nyomorultat a nyomorgató kezéből! A jövevényt, árvať és özvegyet pedig ne nyomorgassátok és rajta ne erőszakoskodjatok, és ártatlan vért e helyen ki ne ontsatok. Mert ha ezt cselekszitek, akkor királyok mennek be e háznak kapuin, akik a Dávid székébe ülnek, szekereken és lovakon menvén ő, az ő szolgálói és az ő népe. Ha pedig nem hallgattok e szókra, én magamra esküszöm, azt mondja az Úr, hogy elpusztul e ház.*”¹⁰⁷

Hosszan folytatható lenne az esetszemle, például csak Illés próféta szerepéről külön fejezetet lehetne írni.¹⁰⁸

7.2. Bírósági, papsági és prófétasági reláció

Bár a legtöbb leírás a királyi, azaz a kormányzati, végrehajtási ágazatot veszi górcső alá, több megörökíti azt is, hogy a próféták figyelmét a többi hatalmi ágazat sem kerülte el. Így többször is visszaköszön a papság, sőt maga a prófétaság körében bekövetkezett eltorzulások elítélése is. Ez a már idézett mikeási intésből is kitűnik: „*papjaik jutalomért tanítanak, és prófétáik pénzért jövendölnek.*” A próféták korrumpálódásának elítélését illetően további adalék Mikeástól: „*Így szól az Örökkévaló ama prófétákról, kik megtévesztik népemet, kik, ha harapni valójuk van fogaik alá, békét hirdetnek – de aki nem ad szájukba valót, az ellen háborút indítanak. Azért éjszaka száll rátok, hogy ne lássatok, és sötétség jő rátok, hogy ne jövendölhessetek, és a nap lemegy a próféták felett, és elsötétül rajtok a nappal. És megszégyenülnek a látók, és elpirulnak a jövendömondók, és elfedik szájukat mindnyájan, mert nem leszen felelet Istentől.*”¹⁰⁹

A papság irányában Sámuel könyve beszámol arról, hogy Éli főpap papi szolgálatot ellátó fiai, Hofni és Fineás a tekintélyükkel súlyosan visszaélve, erőszakkal

106 Ézsaiás 39:1–8. Lásd még: II. Királyok 20:12–19.

107 Jeremiás 22:2–5. Lásd még: 21:12–14.

108 Lásd Illés fellépését például a Nábót szőlőbirtok ügy kapcsán, Akháb királlyal szemben: I. Királyok 21. MÉSZÁROS, A joguralom elvét megalapozó elemek a Vetus Testamentumban és a Novum Testamentumban 194–195.

109 Mikeás 3:5–7 (az 5. versszak, IMIT bibliafordítás).

is fenyegetődve megdézsmálták a nép által a Szenthelyhez vitt áldozatokat és szexuális visszaéléseket is elkövettek. Ezzel *Isten* szolgálatát is lejáratták az emberek előtt. A megfelelő szankcionálás elmaradása miatt egy meg nem nevezett próféta súlyos ítéletet mondott *Éli* fiaira és a főpap egész házára, ami a két fiú halálát és *Éli* házának a papi szolgálatból való távlati kizárását hirdette meg.¹¹⁰ A főpap tudomásul vette a próféta kijelentését.

Jeremiás prófétától is idézünk a papság és a prófétaág eltorzulásainak megítélését illetően: „Mert mind a próféta, mind a pap istentelenek, még házamban is megtaláltam az ő gonoszságukat, azt mondja az Úr. Azért az ő útjuk olyan lesz, mint a sikamlós utak a sötétben, megbotlanak és elesnek: mert veszedelmet hozok reájok, az ő büntetésüknek esztendejét, azt mondja az Úr. A Samariabeli prófétákban is bolondságot láttam: a Baál nevében prófétáltak, és elcsálták az én népemet, az Izráelt. De a jeruzsálemi prófétákban is rútságot láttam: paráználkodnak és hazugságban járnak; sőt pártját fogják a gonoszoknak, annyira, hogy senki sem tér meg az ő gonoszságából; olyanok előttem mindnyájan, mint Sodoma, és a benne lakók, mint Gomora... Ezt mondja a Seregek Ura: Ne hallgassátok azoknak a prófétáknak szavait, akik néktek prófétálnak, elbolondítanak titeket: az ő szívüknek látását szólják, nem az Úr szájából valót.”¹¹¹

Sofóniás próféta Jeruzsálem városának címezve, mind a négy ágazatot megbélyegezve, ekként ítélte el azokat a közállapotokat, amelyek felszámolása végett aztán *Jósiás* király (uralkodási ideje: i. e. 640–609) jelentős reformokat hajtott végre: „Jaj az ellenszegülőnek és undoknak, az erőszakos városnak! Nem hallgatott a szóra, nem fogadta a fenyítéket, nem bízott az Úrban, Istenéhez nem közelített! Fejedelmei olyanok benne, mint az ordító oroszlánok, bírái, mint az estve járó farkasok, nem hagynak reggelre a csonton. Prófétái hivalkodók, hitető férfiak; papjai megfertéztetik a szent helyet, erőszakot tesznek a törvényen...”¹¹²

A bírák irányában *Ézsaiás* prófétától is idézünk egy példát: „Jaj a hamis határozatok határozóinak, és a jegyzőknek, akik gonoszt jegyeznek, Hogy elriasszák a gyöngéket a törvénykezéstől, s elrabolják népem szegényeinek igazságát, hogy legyenek az özvegyek az ő prédájuk, és az árvákban zsákmányt vessenek. S vajon mit műveltek a meglátogatásnak és a messzünnen rátok jövő pusztulásnak napján? Kibez futtok segítségért, és hol hagyjátok dicsőségeteket?”¹¹³

110 I. Sámuel 2:12–17 és 22–36.

111 Jeremiás 23:11–14 és 16.

112 Sofóniás 3:1–4.

113 Ézsaiás 10:1–3.

8. Zárszó

Írásunkban rámutattunk, hogy bár a Biblia konkrétan nem fogalmazza meg állam-szervezési elvként a hatalommegosztást, de az visszatükröződik a Mózesi Törvény államépítési rendelkezéseiben. Ugyanez az elv a bibliai antropológia alapján államépítési követelményként is jelentkezik – mint arra számos keresztény történelmi személyiség és szerző rámutatott – az eredendő bűn miatt megromlott emberi természetből fakadó hatalmi visszaélésekkel szembeni ellensúly egyik módszereként. Bibliai esetleírások sokasága igazolja, hogy a Biblia történelem- és társadalomszemléletében az emberi hatalom abszolutizálásával szembeni védekezés szükségessége még egy teokráciára rendelt államépítésben is fennáll, ami különösen érvényes az emberi elképzelésekre épülő politikai rendszerépítés számára. Ennek mentén történelmi kihatása által maga a Biblia is jelentős szerepet játszott a hatalommegosztás alkotmányos alapelvvé formálódásában.

VI. Források

- Az Amerikai Egyesült Államok Függetlenségi Nyilatkozata 1776. In: BÓDY Pál – URBÁN Aladár (szerk.): Szöveggyűjtemény az Amerikai Egyesült Államok történetéhez 1620–1980. Budapest – Pécs 2001, 112–115.
- Biblia (ford. KÁROLI Gáspár), online verzió: <http://biblia.hit.hu/> (2023. 01. 05.)
- Biblia. Szent István Társulati Biblia: <https://szentiras.hu/biblia/szit> (2023. 05. 03.)
- Biblia. Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat (Imit) Biblia kiadása. 1898–1907, <https://www.stepbible.org/version.jsp?version=HunIMIT> (2024. 08. 12.)
- Digesta magyar fordításban (ford. és szerk. POKOL Béla). Szödliget 2021, http://jesz.ajk.elte.hu/digesta_magyar.pdf (2023. 11. 15.)
- Document of the Copenhagen Meeting of the Conference on Human Dimension of the Csece, 1–26. <https://www.osce.org/files/f/documents/9/c/14304.pdf> (letöltés: 2022. 07. 15.)
- Európai bizottság: 2020. évi jogállamisági jelentés. A jogállamiság helyzete az Európai Unióban <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/PDF/?uri=CELEX:52020DC0580&from=EN> (letöltés: 2022. 07. 15.)
- Geneva Bible Notes, <https://www.reformedreader.org/gbn/en.htm> (2023. 03. 02.)
- Hammurabi törvényei (ford. Kmoskó Mihály). Kolozsvár 1911 https://epa.oszk.hu/eme/books/b1_234480.pdf (2023. 11. 15.)
- HAMZA Gábor – KÁLLAY István: De Diversis Regulis Iuris Antiqui – A Digesta 50.17 Regulái latinul és magyarul. Budapest 1979
- HERTZ J. H.: Mózes öt könyve és a haftárák, I–V. könyvek. Budapest 1984
- Magdeburg Confession (1550, szerk. TREWHELLA, Matthew). North Charleston 2012 <https://gereformeerd.org/wp-content/uploads/2021/04/Magdeburg-Confession-1550.pdf> (2023. 07. 03.)
- MAIMONIDES, Moses: Sefer HaMitzvot. Héber és angol online verzió (ford. NATAF, Rabbi Francis), https://www.sefaria.org/Sefer_HaMitzvot?tab=contents (2023. 07. 03.)
- MAIMONIDES, Moses: Mishneh Torah, Kings and Wars. Héber és angol online verzió (fordította: TOUGER, Eliyahu) https://www.sefaria.org/Mishneh_Torah,_Kings_and_Wars?tab=contents (2025. 06. 01.)
- MAIMONIDES, Moses: Mishneh Torah, The Sanhedrin and the Penalties within Their Jurisdiction. Héber és angol online verzió (ford. TOUGER, Eliyahu). https://www.sefaria.org/Mishneh_Torah,_The_Sanhedrin_and_the_Penalties_within_Their_Jurisdiction?tab=contents (2023. 07. 03.)

- MAIMONIDES, Moses: Mishneh Torah, Murderer and the Preservation of Life (héber és angol online verzió), https://www.sefaria.org/Mishneh_Torah,_Murderer_and_the_Preservation_of_Life?tab=contents (2023. 07. 03.)
- Makkabeusok első könyve (ford. RÉPÁS László). Budapest 2014
- Manu Törvénykönyve (ford. BORBÉLY Judit Bernadett). Budapest 2019, <https://terebess.hu/keletkultinfo//manu.pdf> (2023. 11. 15)
- MARTINEZ, Florentino Garcia: The Dead Sea Scrolls Translated: The Qumran Texts in English. (ford. WATSON, Wilfred G. E.) Leiden 1994, <https://ia601407.us.archive.org/10/items/B-001-001-920/B-001-001-920.pdf> (2025. 02. 21.)
- Misna, héber és angol online verzió. <https://www.sefaria.org/texts/Mishnah> (2023. 07. 03.)
- Report on the rule of law - Adopted by the Venice Commission at its 86th plenary session (Venice, 25–26 March 2011), 1-16. [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2011\)003rev-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2011)003rev-e) (2022. 07. 15.)
- Septuaginta fordítás, <https://biblia.szeroczei.hu/bible/lxx> (2022. 07. 01.)
- Sefer HaChinukh, héber és angol online verzió (ford. NATAF, Francis). Sefaria 2018 https://www.sefaria.org/Sefer_HaChinukh?tab=contents (2022. 07. 01.)
- Tanakh, héber és angol online verzió, <https://www.sefaria.org/texts/Tanakh> (2022. 07. 01.)
- Talmud, héber és angol online verzió, <https://www.sefaria.org/texts/Talmud> (2022. 07. 01.)
- The 613 Mitzvot (Commandments), <https://www.jewishvirtuallibrary.org/the-613-mitzvot-commandments> (2022. 07. 01.)
- Tizenkéttáblás törvény. In.: A Tizenkéttáblás törvény töredékei (ford. és szerk. ZLINSZKY János). Budapest 2020
- Vulgata Editionis – latin nyelvű bibliafordítás, <https://biblia.szeroczei.hu/bible/vulgate> (2022. 07. 01.)

VII. Felhasznált irodalom

- ADAMS, John: A Defense of the Constitutions of Government of the United States of America. Vol. III. Letter VI. The Right Constitution of a Commonwealth, examined. London 1794, https://books.google.hu/books?id=5XQSAAAAIAAJ&pg=PA289&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false (2025. 06. 03.)
- ALTHUSIUS, Johannes: Politica Methodice Digesta (1603, 1610, 1614). Angol nyelven: Politica - An Abridged Translation of Politics Methodically Set Forth, and Illustrated with Sacred and Profane Examples (ford. CARNEY, Frederick S.). Indianapolis 1995, https://oll-resources.s3.us-east-2.amazonaws.com/oll3/store/titles/692/0002_Bk.pdf (2023. 03. 02.)
- ALTHUSIUS, Johannes: Dicaeologicae libri tres: Totum & universum Jus, quo utimur, methodice complectentes. Herbom 1617, https://books.google.hu/books?id=0Fto_YVAfT8C&printsec=frontcover&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false (2024. 06. 15)
- AQUINÓI Szent Tamás: A Summa Theologiae kérdései a jogról. Budapest 2011
- AQUINÓI Szent Tamás: A teológia foglalata (Summa Theologiae) – Második rész 1. Budapest 2008
- AQUINÓI Szent Tamás: A teológia foglalata (Summa Theologiae) – Második rész 2. Budapest 2014
- AQUINÓI Szent Tamás: A fejedelmek kormányzásáról. (De regimine principum.) Máriabesnyő 2016
- AQUINÓI Szent Tamás: Előadások a Hiszekegyről, a Miatyánkról és a Tízparancsolatról (ford. GECSE Gusztáv). Budapest 1994
- ARISZTOTELÉSZ: Politika (ford. SZABÓ Miklós). Budapest 1984
- AUNE, David E.: Human Rights and early Christianity. In: WITTE, John Jr. – ALEXANDER, Frank S. (szerk.): Christianity and Human Rights – An Introduction. Cambridge 2010, 81–98.
- BALOGH Elemér: Az európai jogtörténelem fősodrában: a magyar Aranybulla. In: MEZEY Barna (szerk.): Az Aranybulla a joghistoriában. Budapest 2022, 19–54.
- BERNAL, Carlos: Separation of Powers: The Biblical Foundations of the Separation of Powers and the Catalytic Judicial Role. In: ARONEY, Nicholas – LEIGH, Ian (szerk.): Christianity and Constitutionalism, Oxford 2022, 237–257.

- BEZA, Theodore: De jure magistratum (On the Rights of Magistrates). Concerning the Rights of Rulers Over Their Subjects and the Duty of Subjects Towards Their Rulers (ford.: GONIN, Henry-Louis) 1574 <https://constitution.org/1-Constitution/cmt/beza/magistrates.htm> (2023. 08. 31.)
- BRACON, Henry de: De legibus et consuetudinibus Angliae (On the Laws and Customs of England) <https://amesfoundation.law.harvard.edu/Bracton/Framed/mframe.htm> (2022. 07. 01.)
- BLACKSTONE, Sir William: Commentaries on the Laws of England. (1765–1769) <https://lonang.com/library/reference/blackstone-commentaries-law-england/> (2022. 07. 01.)
- BODIN, Jean: Az államról (1576). Budapest 1987
- BRIGHT, John: Izrael története (ford.: DOMJÁN János). Budapest 1983
- BRUTUS, Stephanus Junius:¹ Vindiciae Contra Tyrannos – A Defence of Liberty Against Tyrants (1579). Portage Publications 2021, <https://www.portagepub.com/dl/law/vindiciae.pdf> (2023. 07. 18.)
- BUCHANAN, George: De Jure Regni Apud Scotos (1579). Angol nyelven: De Jure Regni Apud Scotos – A Dialogue Concerning the Right of the Crown in Scotland. Portage Publications 2000 <http://www.portagepub.com/dl/caa/buchanan.pdf> (2023. 08. 27.)
- BULLINGER, Heinrich: De Testamento Seu Foedere Dei Unico et Aeterno (A Brief Exposition of the One and Eternal Testament or Covenant of God). Zurich 1534. In: MCCOY, Charles S. – BAKER, J. Wayne (szerk.): Fountainhead of Federalism: Heinrich Bullinger and the Covenantal Tradition. Louisville 1991, 99–138. https://wscal.edu/media/faculty_Charles_S_documents/Clark-BullingerDeTestamento.pdf (2023. 07. 18.)
- BURNSIDE, Jonathan: Old Testament – Torah and Constitutionalism. In: ARONEY, Nicholas – LEIGH, Ian (szerk.): Christianity and Constitutionalism. Oxford 2022, 34–57.
- CAESAREI EUSZEBIOSZ Egyháztörténete (ford.: BAÁN István). In: BOROS István – PERENDY László – TAKÁCS László (szerk.). Ókori Keresztény Írók 3. Budapest 2020
- CHAUNCY, Charles: Civil Magistrates Must Be Just, Ruling In The Fear of God (1747) <https://www.consource.org/document/civil-magistrates-must-be-just-ruling-in-the-fear-of-god-by-charles-chauncy-1747-5-27/> (2023. 05. 22.)
- CICERO: Az állam (ford. és a bevezető tanulmányt, jegyzeteket írta: HAMZA Gábor). Budapest 1995

1 *A Stephanus Junius Brutus* álnéven publikált mű szerzőjeként *Philippe de Mornay*, illetve *Hubert Languet* (esetlegesen mindkettőjük együttesen) merülnek fel. Mindketten a francia protestantizmus nevezetes védelmezői voltak.

- CICERO: A törvények (ford. és a jegyzeteket írta: SIMON Attila). Budapest 2008
- CICERO: Oratio pro Cluentio (Cicero védőbeszéde Aulus Cluentius ügyében). 53.146 <http://archive.org/details/orationesrecogno01ciceuoft/page/n181/mode/2up?view=theater> (2022. 07. 01.)
- COHN, Haim H.: Human Rights in the Bible and Talmud (angol fordítás: HIMELSTEIN, Shmuel). Tel-Aviv 1989
- COHEN, Stuart A.: The Concept of the Three Ketarim: Its Place in Jewish Political Thought and Its Implications for a Study of Jewish Constitutional History. *AJS Review* 1984/1. sz. 27–54. <http://www.jstor.org/stable/1486437> (2025. 04. 28.)
- DEGRÉ Alajos: Az ellenállási jog története Magyarországon. *Jogtudományi Közlöny* 1980/6. sz. 366–367.
- DICEY, Albert Venn: Bevezetés az angol alkotmányjogba. Budapest 1902 http://real-eod.mtak.hu/3303/1/MTA_Konyvek_800238_000808456.pdf (2022. 07. 01.)
- DIVÉKY Adorján: Az Arany Bulla és a jeruzsálemi királyság alkotmánya. *Értekezések a történeti tudományok köréből*. Budapest 1932
- DIVÉKY Adorján: Az Arany Bulla hatása a lengyel jogra. *Értekezések a történeti tudományok köréből*. Budapest 1942
- ELAZAR, Daniel J.: Deuteronomy as Israel's Ancient Constitution: Some Preliminary Reflections. *Jewish Political Studies Review* 1992/1. sz. 3–39. <http://www.jstor.org/stable/25834226> (2025. 02. 21.)
- FERME, Charles: A Logical Analysis of the Epistle of Paul to the Romans (1651). Ford. SKAE, William. Edinburgh 1850 https://books.google.hu/books?id=qr7AAAAYAAJ&printsec=frontcover&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false (2023. 05. 22.)
- FILMER, Sir Robert: Patriarcha és egyéb írások. Kolozsvár 2003
- FLATTO, David C.: The Crown and the Courts – Separation of Powers in the Early Jewish Imagination. Cambridge – Massachusetts – London 2020
- FLATTO, David C.: The King and I: The Separation of Powers in Early Hebraic Political Theory.
- FLAVIUS, Josephus: Against Apion (ford.: WHISTON, William). Project Gutenberg 2008 https://www.gutenberg.org/files/2849/2849-h/2849-h.htm#linkB2H_4_0001 (2025. 06. 03.)
- FLAVIUS, Josephus: A zsidók története (XI–XX. könyv). Budapest 1983
- FLAVIUS, Josephus: The Antiquities of the Jews, <https://www.gutenberg.org/files/2848/2848-h/2848-h.htm> (2022. 07. 15.)
- FLAVIUS, Josephus: A zsidó háború. Budapest 1964
- FÖLDI András – HAMZA Gábor: A római jog története és intézményei. Budapest 2020

- FRAADE, Steven D.: 'The Torah of the King' (Deut. 17: 14-20) in the Temple Scroll and Early Rabbinic Law https://www.academia.edu/1017285/The_Torah_of_the_King_Deut_17_14_20_in_the_Temple_Scroll_and_Early_Rabbinic_Law (letöltés: 2022. 07. 01.)
- FRIVALDSZKY János – FRIVALDSZKYNÉ JUNG Csilla: Az öngyilkosság és az abban való közreműködés a természetes erkölcsi törvény és természetjogi gondolkodás szempontjából. *Jogelméleti Szemle* 2013/3. sz. 7–33.
- FRIVALDSZKY János: *Természetjog – eszmétörténet*. Budapest 2001
- FRIVALDSZKY János: Az ember jogalanyiségének, életéhez és méltóságához való joga a kortárs katolikus természetjogi alapú jogfilozófiai megközelítésben. *Acta Humana – Emberi Jogi Közlemények* 2020/4. sz. 35–85.
- FRIVALDSZKY János: További közelítések a 'szövetség' ószövetségi értelméhez. FRIVALDSZKY János – TUSSAY Ákos (szerk.): *A Természetjog Napja – Konferenciatanulmányok*. Budapest 2017, 193–244. https://frivaldszkyjanos.hu/wp-content/uploads/2019/05/TJN2016_Frivaldszky_Janos.pdf (2023. 07. 18.)
- FRIVALDSZKY János: Néhány katolikus szemléletű megfontolás az ószövetségi 'berit' sajátos relacionális jellegéről. *Díké* 2022/1. sz. 201–211.
- GÁJER László: Az ellenállás joga vs. polgári engedetlenség. In: KUMINETZ Géza (szerk.): *Tanulmányok a keresztény bölcselet, a katolikus teológia és a kánonjog köréből*. Budapest 2019, 99–117.
- GORDON, Cyrus H. – RENDSBURG, Gary A.: *A Biblia és az ókori Közel-Kelet*. Gold Book 2006
- GROTIUS, Hugo: *The Law of War and Peace* (1625). Ford.: KELSEY, Francis W. (1925). Elektronikus kiadás: Lonang Institute 2003, 2005 <https://lonang.com/library/reference/grotius-law-war-and-peace/> (2023. 02. 01.)
- GRÜLL Tibor: *Bibliai történelem – Ószövetség*. (Ideiglenes jegyzet.) Budapest 2019
- GRÜLL Tibor: *Rómaiak, zsidók, keresztények – a karthágói Tertullianus életművében*. Budapest 2023
- HACK Márta: Az európai jogi kultúra zsidó-keresztény gyökerei. *Díké* 2017/1. sz. 9–32.
- HAMILTON, Alexander – MADISON, James – JAY, John: *A föderalista – Értekezések az amerikai alkotmányról* (ford.: BALABÁN Péter). Budapest 1998
- HAMZA Gábor: A közvetlen demokrácia történelmi előzményei Európában. *Magyar Tudomány* 2013/11. sz. 1380–1385. <http://www.matud.iif.hu/2013/11/14.htm> (2023. 07. 24.)
- HAMZA Gábor: A természetjog értelmezésének problémái: Cicero és a ius naturale fogalma. *Jogtudományi Közlöny* 1995/11–12. sz. 523–529.
- HANTOS Elemér: *The Magna Carta of the English and of the Hungarian constitution*. London 1904

- HAZONY, Yoram: The Biblical Case for Limited Government. *First Things* 2012/226. köt. 41–46. <https://firstthings.com/the-biblical-case-for-limited-government/> (2025. 02. 21.)
- HAZONY, Yoram: Does the Bible Have a Political Teaching? In: *Hebraic Political Studies*, vol. 1, no. 2 (Winter 2006), 137-161. <https://hpstudies.org/wp-content/uploads/2020/11/25258944-68f1-4da0-809a-ec5d70b66dfa.pdf> (2025. 02. 21.)
- HEGEDŐS Soma: A jogállamiság fogalmának teoretikai problémái az Európai Unió jogfelfogásának vonatkozásában. *Külügyi Műhely* 2020/2. sz. 5–24. https://kulugyimuhelyalapitvany.hu/wp-content/uploads/2020/11/01_KulugyiMuhely_HegedosSoma_doi.pdf (2022. 07. 01.)
- HELMHOLZ, R. H.: Natural Law and Christianity, A Brief History. In: DOE, Norman (szerk.): *Christainity and Natural Law – An Introduction*. Cambridge 2017, 1–16.
- HENRECKSON, David P.: *The Immortal Commonwealth – Covenant, Community, and Political Resistance in Early Reformed Thought*. Cambridge 2019
- HERGER Cs. Eszter: Die Auslegung und Praxis des ius resistendi im Königreich Jerusalem (1099–1187). In: BALOGH Elemér (szerk.): *The Hungarian Golden Bull and its European Parallels*. Szeged 2024
- HERGER Csabáné: Szakrális kontra szekuláris értékek a polgári modernizáció korában. *Díké* 2017/1. sz. 33–44.
- HOENIG, Sidney B.: *The Great Sanhedrin: A Study of the Origin, Development, Composition and Functions of the Bet Din Ha-Gadol During the Second Jewish Commonwealth*. New York 1953, <https://archive.org/details/TheGreatSanhedrinPorS.B.Hoenig/mode/2up> (2025. 02. 21.)
- HORVÁTH Barna: *Angol jogelmélet*. Budapest 2001
- HORVÁTH Pál: Az ókori Kelet jogfejlődése. In: *Egyetemes állam- és jogtörténet I*. Budapest 1978
- HOWELL T.B.: *The Trial of Charles Stuart, King of England: Before the High Court of Justice, for High Treason, A.D. 1649*. In: *A Complete Collection of State Trials and Proceedings for High Treason and Other Crimes and Misdemeanors from the Earliest Period to the Year 1783*. IV. köt. London 1816, 990–1114. <https://books.google.hu/books?id=eZhj3I2ik5UC&pg=PP511&dq=The+Trial+of+Charles+Stuart> (2023. 02. 01.)
- JOHNSON, Paul: *A zsidók története*. Budapest 2011
- JOHNSON, Paul: *A kereszténység története*. Budapest 2001
- KAJTÁR István – HERGER Csabáné: *Egyetemes állam- és jogtörténet*. Budapest 2015
- KÁLVIN János: A törvény harmóniája - Kommentár Mózes utolsó négy könyvéhez, harmonikus formába szerkesztve, http://www.refkossuthter.hu/sites/default/files/fajlok/kalvin_a-torveny-harmoniaja_1.pdf (2022. 07. 01.)

- KÁLVIN János: *Institutio Christianae Religionis – A keresztyén vallás rendszere* (1559) I. Kötet, Második Könyv 8. Fejezet: Az erkölcsi törvény magyarázata. Budapest 2014
- KÁLVIN János: *Institutio Christianae Religionis. A keresztyén vallás rendszere* (1559) I. Kötet, Második könyv, 1-3. Fejezetek Budapest 2014
- KÁLVIN János: *Institutio Christianae Religionis – A keresztyén vallás rendszere* (1559) II. Kötet, Negyedik Könyv 20. Fejezet: A polgári kormányzatról. Budapest 2014
- KÁLVIN János: *Disunity and War* (1562). In: *Sermons on 2 Samuel – Chapters 1–13.* 77–91. (ford. KELLY, Douglas). Edinburgh 1992, <https://calvin.edu/centers-institutes/meeter-center/files/fellowships-scholarships/Calvin%202%20Samuel%202%20v%2018-32.pdf> (2023. 03. 07.)
- KÁLVIN János: XXIX. *Sermon on First Samuel* (I Samuel 8:11–22). Ford. KELLY, Douglas, https://foundationrt.org/wp-content/uploads/2016/03/Kelly_Calvin_Sermon_II_Samuel.pdf (2023. 03. 07.)
- KÁLVIN János: *Az Apostolok cselekedetei magyarázata. I. (1552) és II. (1554) kötet.* Budapest 2010
- KÁLVIN János: *A rómaiakhoz írt levél magyarázata* (1539). Budapest 2010
- KÁLVIN János: *Péter első levelének magyarázata. In: A katolikus levelek magyarázata* (1551). Budapest 2013
- KÉPES György: *Függetlenségi nyilatkozatok a 14. századi Skóciától a 19. századi Magyarorszáig. Jogtörténeti Szemle 2006/2. sz. 37–49.*
- KÉPES György: *Az 1665. évi Kongelov és az abszolút monarchia kiépülése Dániában. Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominatae 52.* Budapest 2015, 145–160.
- KEVEVÁRI István: *Zsarnokölés és királyi felelősség a francia vallásháborúk idején. Pro Publico Bono – Magyar Közigazgatás 2022/3. sz. 82–91.* http://real.mtak.hu/161246/1/07_kevevari_82-91_WEB-PPB_2022_3.pdf (2023. 05. 03.)
- KNOX, John: *A Letter Addressed to the Commonalty of Scotland* (1558) <https://www.covenanter.org/reformed/2017/3/7/a-letter-addressed-to-the-commonalty-of-scotland-mdlviii> (2023. 05. 22.)
- KNOX, John: *The Apellation* (1558) <https://www.covenanter.org/reformed/2017/3/7/the-appellation> (2023. 05. 22.)
- LACTANTIUS, L. *Caelius Firmianus: Isteni tanítások – Divinae Institutiones* (ford. DÉR Katalin). Budapest 2012
- LEVINSON, Bernard M.: *The First Constitution: Rethinking the Origins of Rule of Law and Separation of Powers in Light of Deuteronomy.* *Cardozo Law Review 2006/4. sz. 1853–1888.* https://www.academia.edu/207695/The_First_Constitution_Rethinking_the_Origins_of_Rule_of_Law_and_Separation_of_Powers_in_Light_of_Deuteronomy (2022. 07. 01.)

- LOCKE, John: The Second Treatise of Government (1689/90). In: McPHERSON, C. B. (szerk. és bev.): Two Treatises of Government. Indianapolis – Cambridge 1980 <https://www.gutenberg.org/files/7370/7370-h/7370-h.htm> (2022. 07. 01.)
- LORD ACTON, John Emerich Edward Dalberg: Acton-Creighton Correspondence (1887) <https://oll.libertyfund.org/titles/acton-acton-creighton-correspondence> (2025. 06. 03.)
- LUTHER Márton: A világi felsőségről (1523). In: CSEPREGI Zoltán – FABINY Tibor – ITTÉS Gábor – REUSS András (szerk.): Luther válogatott művei 4. – Felelősség a társadalomért. Budapest 2019, 87–124.
- LUTHER Márton: Intés a kedves németekhez (1531). In: CSEPREGI Zoltán – FABINY Tibor – ITTÉS Gábor – REUSS András (szerk.): Luther válogatott művei 4. – Felelősség a társadalomért. Budapest 2019, 584–622.
- LUTHER Márton: Óvakodás a lázadástól (1522). In: CSEPREGI Zoltán – FABINY Tibor – ITTÉS Gábor – REUSS András (szerk.): Luther válogatott művei 4. – Felelősség a társadalomért. Budapest 2019, 36–47.
- LUTHER Márton: Intés békére (1525). In: CSEPREGI Zoltán – FABINY Tibor – ITTÉS Gábor – REUSS András (szerk.): Luther válogatott művei 4. – Felelősség a társadalomért. Budapest 2019, 283–306.
- LUTHER Márton: A Nagy Káté (1529). In: Luther Márton négy hitvallása (ford. PRÓHLE Károly). Budapest 1996, 117–268.
- LUTHER Márton: Mi az evangélium? A keresztények és Mózes (ford. CSEPREGI Zoltán). Budapest 1995
- LUTHER Márton: A gyilkos és rabló parasztbandák ellen (1525). In: CSEPREGI Zoltán – FABINY Tibor – ITTÉS Gábor – REUSS, András (szerk.): Luther válogatott művei 4. – Felelősség a társadalomért. Budapest 2019, 318–323.
- LUTHER Márton: Nyílt levél a parasztok ellen (1525). In: CSEPREGI Zoltán – FABINY Tibor – ITTÉS Gábor – REUSS, András (szerk.): Luther válogatott művei 4. – Felelősség a társadalomért. Budapest 2019, 330–349.
- LUTHER Márton: A katonai hivatás (1526). In: CSEPREGI Zoltán – FABINY Tibor – ITTÉS Gábor – REUSS, András (szerk.): Luther válogatott művei 4. – Felelősség a társadalomért. Budapest 2019, 356–393.
- MARITAIN, Jacques: A szuverenitás fogalma. In: TAKÁCS Péter (szerk.): Államtan. Írások a XX. századi általános államtudomány köréből. Budapest 2003, 615–633.
- MAXWELL, John: Sacro-sancta Regum Majestas, or, The Sacred and Royal Prerogative of Christian Kings (1644, 1680), <https://quod.lib.umich.edu/e/ebo/A50351.0001.001?view=toc> (2023. 08. 09.)
- MAYHEW, Jonathan: A Discourse Concerning Unlimited Submission and Non-Resistance to the Higher Powers (1750) Forgotten Books 2012
- MÉSZÁROS István László: A joguralom elvét megalapozó elemek a Vetus Testamentumban és a Novum Testamentumban. Díké 2022/1. sz. 182–200.

- MÉSZÁROS István László: Az ellenállási jog értelmezése és gyakorlata a Vetus Testamentumban és a Novum Testamentumban. *Díké* 2023/2. sz. 118–143.
- MÉSZÁROS István László: Emberi jogok a Bibliában. *Díké* 2025/1. sz. 227–254.
- MÉSZÁROS István László: A hatalommegosztás bibliai gyökerei. *Díké* 2025/2. sz. 143–167.
- MÉSZÁROS István László: Lex Rex – A jog elsőbbsége az aktuálpolitikával szemben. *Hetek* 2013/12. sz. 14.
- MÉSZÁROS István László: Az emberi méltóság. Bibliai szemmel az emberi jogokról. *Új Exodus* 2001/1. sz. 23–27.
- MILTON, Michael A.: *Foundations of a Moral Government – Samuel Rutherford’s Lex, Rex*. Tanglewood Publishing 2019
- MILTON, John: *The Tenure of Kings and Magistrates* (1649, szerk. ALLISON, William Talbot). New York 1911, https://oll-resources.s3.us-east-2.amazonaws.com/oll3/store/titles/271/1292_Bk.pdf (2023. 08. 10.)
- MONTESQUIEU: *A törvények szelleméről* (ford.: Csécsy Imre – SEBESTYÉN Pál). Budapest 2000
- MUTTITT, Andrew: John Calvin, 2 Samuel 2:8–32 and resistance to civil government: supreme equivocation or mastery of contextual exegesis? (2017) *KOERS-Bulletin for Christian Scholarship*, 82(2), <https://doi.org/10.19108/KOERS.82.2.2352> (2023. 07. 03.)
- NÉMETH Sándor: *Tízparancsolat*. Budapest 2004
- NOVAK, David: A Jewish Theory of Human Rights. In: WITTE, John Jr. – GREEN, Christian M. (szerk.): *Religion and Human Rights – An Introduction*. Oxford 2012, 27–41.
- NOVAK, David: The Judaic foundation of rights. In: WITTE, John Jr. – ALEXANDER, Frank S. (szerk.): *Christianity and Human Rights – An Introduction*. Cambridge 2010, 47–63.
- ÓRIGENÉSZ: Buzdítás a vértanúságra. In: VANYÓ László (ford. és szerk.): *Órigenész művei I. Az imádságról és a vértanúságról. Ókori keresztény írók* 5. Budapest 2022, 191–248.
- ÓRIGENÉSZ: Buzdítás a vértanúságra. In: *Órigenész az imádságról és a vértanúságról. Ókeresztény írók* 14. Budapest 1997, 164–219.
- PHILO of Alexandria: *The Special Laws, IV*. <http://www.earlychristianwritings.com/yonge/book30.html> (2022. 07. 01.)
- PLATON: *Törvények* (ford. BOLONYAI Gábor – KÖVENDI Dénes – NÉMETH György). Budapest 2008
- PUPPING, Grégor: *Embertelen jogok* (ford. KÖLLNER Péter). Budapest 2021
- REDDINGER, William T.: The American Revolution, Romans 13, and the Anglo Tradition of Reformed Protestant Resistance Theory, <https://www.journals.uchicago.edu/doi/abs/10.1086/687361> (2023. 04. 12.)

- RIGÓ Balázs: Sir Robert Filmer és a patriarchális államelmélet. Érzelmek, család és a hatalom legitimitációja a kora újkorban. Doktori értekezés. Budapest 2020 <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/50311> (2023. 06. 09.)
- ROTTERDAMI ERASMUS: A keresztény fejedelem neveltetése. Budapest 1992
- RUFF Tibor: Ius Zelotarum – A merénylet joga. Kalligram XXXI. évf. 2022. december, 35–40.
- RUFF Tibor: A zsidó joggyakorlat bibliai alapjai Jézus korában. *Studia Biblica* 2020/1. sz. 123–135.
- RUFF Tibor: A Mózesi Törvény egységes rendszerének immanens elvei. *Studia Biblica* 2021/1. sz. 9–35.
- RUFF Tibor: A Misna Szanhedrin traktátusa. *Studia Biblica* 2021/2. sz. 121–155.
- RUFF Tibor: Az Újszövetség és a Tóra. Budapest 2009
- RUTHERFORD, Rev. Samuel: *Lex Rex, Or The Law And The Prince: A Dispute For The Just Prerogative Of King And People* (1644). Portage Publications 2000, <https://www.portagepub.com/dl/caa/sr-lexrex17.pdf> (2023. 08. 01.)
- RUGÁSI Gyula: Sacrum imperium. Az uralom elve a Bibliában és a korai középkorban. In: RUGÁSI Gyula: *A historizmus fantomja*. Budapest 2012, 9–96.
- RUGÁSI Gyula: A Törvény kapujában (Galata-levél 2,15–5,26). In: RUGÁSI Gyula: *Léten túli etika*. Budapest 2015
- SALISBURY, John of: Policraticus (ford.: SOMEAI Anna – BANYÓ Péter). Budapest 1999 A teljes mű angolul: https://archive.org/details/john-of-salisbury-policraticus-john-of-salisbury_202301/page/n13/mode/2up (2023. 08. 01.)
- SÁRY Pál: Az ókeresztény állambölcselet vázlatja. Budapest 2023
- SÁRY Pál: Bünvádi eljárások az Újszövetségben. Budapest 2012
- SÁRY Pál: Pogány birodalomból keresztény birodalom. Budapest 2009
- SÁRY Pál: Iustinianus császár egyházpolitikai rendelkezései. Budapest 2012
- SCATTOLA, Merio: Ius resistendi (the right of resistance). *Encyclopedia of Early Modern History Online*, https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopedia-of-early-modern-history-online/ius-resistendi-the-right-of-resistance-COM_030344 (2023. 10. 24.)
- SCHMIDT, Alvin J.: *Hogyan változtatta meg a kereszténység a világot?* (ford. LUKÁCS Iboya Anna – MORVAY Péter). Budapest 2017
- SENECA, Lucius Annaeus: *A haragról – De Ira* (ford. Kovács Mihály). Budapest 2001
- SENECA, Lucius Annaeus: *Erkölcsei levelek* (ford. KURCZ Ágnes). Budapest 1975
- SHELDON, Garrett Ward: *The Political Philosophy of James Madison*. Baltimore – London 2001
- SPEIR, Ian: *The Calvinist Roots of American Social Order: Calvin, Witherspoon, and Madison. Public Discourse*. *The Journal of the Witherspoon Institut*, April 13, 2017, <https://www.thepublicdiscourse.com/2017/04/19116/> (2025. 06. 03.)

- SZÁNTÓ György Tibor: Anglikán reformáció, angol forradalom. Budapest 2000
- SZENT ÁGOSTON: Isten városáról (De Civitate Dei) I. és IV. kötet (ford. FÖLDVÁRY Antal). Budapest 2005 és 2009
- SZENT ÁGOSTON: A szabad akaratról. In: Szent Ágoston a boldog életről, a szabad akaratról. Budapest 1989
- TAKÁCS László (szerk.): Szenvedéstörténetek és vértanúakták. Ókori keresztény írók 6. Budapest 2023
- TERTULLIANUS: Védőbeszéd. In: VANYÓ László (szerk.): Tertullianus művei. Ókeresztény írók 12. Budapest 1986, 61–149.
- TERTULLIANUS: A bálványimádásról. In: VANYÓ László (szerk.): Tertullianus művei. Ókeresztény írók 12. Budapest 1986, 297–323.
- TERTULLIANUS: Scapulához. In: VANYÓ László (szerk.): Tertullianus művei. Ókeresztény írók 12. Budapest 1986, 357–362.
- TERTULLIANUS: Intés a vértanúkhöz. In: VANYÓ László (szerk.): Tertullianus művei. Ókeresztény írók 12. Budapest 1986, 325–330.
- TERTULLIANUS: A skorpiócsipések ellenszere. In: VANYÓ László (szerk.): Tertullianus művei. Ókeresztény írók 12. Budapest 1986, 383–413.
- TITUS, Herbert W.: Biblical Principles of Law. Lonang Institute Online Library 1987, 2006, <https://lonang.com/commentaries/curriculum/biblical-principles-of-law/> (2024. 06. 20.)
- TITUS, Herbert W. – THOMPSON, Gerard: America's Heritage: Constitutional Liberty. LONANG Institute Online Library 1987, 2006, <https://lonang.com/commentaries/conlaw/americas-heritage-constitutional-liberty/> (2025. 02. 21.)
- THOMPSON, Gerald R.: Civil Disobedience in an Age of Tyranny. LONANG Institute Online Library 2018, <https://lonang.com/commentaries/foundation/civil-disobedience-age-of-tyranny/> (2022. 07. 01.)
- THOMPSON, Gerald R.: Legal Foundations: The Framework of Law. LONANG Institute Online Library (é. n.) <https://lonang.com/commentaries/foundation/framework-of-law/text/> (2022. 07. 01.)
- TÓTH J. Zoltán: A halálbüntetés a zsidó jogban – A Talmud és a Háláchá alapján. Állam- és Jogtudomány 2007/3. sz. 465–488.
- TÓTH J. Zoltán: A jogállamiság tartalma. Jogtudományi Közlöny 2019/5. sz. 197–212.
- VANYÓ László (szerk.): Ókori keresztény írók I. Apostoli atyák. Budapest 2018
- VANYÓ László (szerk.): Vértanúakták és szenvedéstörténetek. Ókeresztény írók 7. Budapest 1984
- VARGA Zs. András: Jogállamiság. In: CSINK Lóránt – SCHANDA Balázs – VARGA Zs. András (szerk.): A magyar közjog alapintézményei. Budapest 2020, 347–397. https://jak.ppe.hu/uploads/articles/2166539/file/3_4_Jogallamisag.pdf (2022. 07. 01.)

- WHITFORD, David M.: The Duty to Resist: The Magdeburg Confession and the Reframing of Romans 13. In: WHITFORD, David M. (szerk.): *Caritas et Reformatio: Essays on the Church and Society in Honor of Carter Lindberg on his Sixty-fifth Birthday*. St. Louis 2002, 97–118. https://www.academia.edu/22653504/The_Duty_to_Resist_The_Magdeburg_Confession_and_the_Reframing_of_Romans_13_In_Caritas_et_Reformatio_Essays_on_the_Church_and_Society_in_Honor_of_Carter_Lindberg_on_his_Sixty_fifth_Birthday_edited_by_David_M_Whitford_St_Louis_Concordia_Academic_Press_2002_97_118 (2023. 03. 23.)
- WOLTERSTORFF, Nicholas P.: Christianity and Human Rights. In: WITTE, John Jr. – GREEN, Christian M. (szerk.): *Religion and Human Rights – An Introduction*. Oxford 2012, 42–55.
- WALDRON, Jeremy: The image of God: rights, reason and order. In: WITTE, John Jr. – ALEXANDER, Frank S. (szerk.): *Christianity and Human Rights – An Introduction*. Cambridge 2010, 216–235.
- WITTE, John, Jr.: Christian Contributions to the Development of Rights and Liberties in the Western Legal Tradition. In: *The Blessings of Liberty – Human Rights and Religious Freedom in the Western Legal Tradition*. Cambridge 2022, 14–44.
- WITTE, John, Jr.: Natural Law and Natural Rights in the Early Protestant Tradition. In: *The Blessings of Liberty – Human Rights and Religious Freedom in the Western Legal Tradition*. Cambridge 2022, 76–104.
- WITTE, John, Jr.: Calvinist Contributions to Freedom in Early Modern Europe. In: SHAH, Timothy Samuel – HERTZKE, Allen D. (szerk.): *Christianity and Freedom I: Historical Perspectives*. Cambridge 2016, 210–234.
- WITTE, John, Jr.: *God’s Joust, God’s Justice – Law and Religion in the Western Tradition*. Cambridge 2006
- WITTE, John, Jr.: *The Reformation of Rights – Law, Religion, and Human Rights in Early Modern Calvinism*. Cambridge 2007
- ZANCHI, Girolamo: *On the Law in General*. Acton Institute 2012
- ZIMMERMANN, Augusto: God, Locke and Montesquieu: Some Thoughts Concerning the Religious Foundations of Modern Constitutionalism. *The Western Australian Jurist* 2010/1. sz. 1–13., <https://classic.austlii.edu.au/au/journals/WAJurist/2010/1.html> (2025. 06. 03.)
- ZLINSZKY János: *Ius publicum – Római közjog*. Budapest 1997

Mészáros István László ügyvéd, 1990 és 1998 között az Országgyűlés Emberi Jogi Bizottságának alelnöke, 1994 és 1995 között az Alkotmányügyi, Törvényelőkészítő és Igazságügyi Bizottságának, majd 1996 és 1998 között az Európai Integrációs Ügyek Bizottságának tagja, 1994 és 1998 között az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlése Jogi Bizottságának, továbbá Menekültügyi Bizottságának tagja volt. A Szent Pál Akadémia rektorhelyettese, a „Bibliai államélet” tárgy oktatója. 2021 óta tagja a Márkus Dezső Összehasonlító Jogtörténeti Kutatócsoportnak, rendszeres szerzője a Diké című folyóiratnak.

9 789636 264505

AZ NKFI ALAPBÓL
MEGVALÓSULÓ
PROGRAM